

Мих. Табасівський

A stylized illustration of a landscape with jagged, layered rock formations or mountains in shades of blue and black, set against a dark background. The title is overlaid on the lower part of the illustration.

КАМ'ЯНЕ
НЕБО

Михайло Табанівський

КАМ'ЯНЕ НЕБО

*Оповідання
та повість*

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
Київ — 1958

— Чи можуть найкоштовніші діаманти замінити радість, яку приносять нам діти?

— Що таке перша любов?

— Чи прийдуть женихи до дівчини Броні, яка поїхала працювати у найглухіший закуток нашої землі?

— Чому у нас викликає занепокоєння хлопчик, який спокійно катує цуценя і живою закопує в землю кішку?

— Що таке кіднап? Чи знаєте ви, що в сучасній Америці дуже розвинена торгівля краденими немовлятами?

— Чи буває на світі кам'яне небо?

Такі і їм подібні питання сучасного життя підносить у своїй новій книзі письменник Михайло Чабанівський. Пекучі проблеми виховання молоді, чиста, благородна дружба і любов, гострі ситуації з життя сьогоднішнього Донбасу хвилюють письменника, і він широко розповідає про все це у своїй книзі «Кам'яне небо».

ДІАМАНТ

Після приїзду Тані в домі Студеницьких все ніби йшло гаразд. Галина Іванівна, хазяйка дому, залишившись одна з Танею, відповідала на численні запитання своєї маленької родички, ходила з нею по саду, показувала всякі квіти і навіть колисочку причепила до гілки кремезної яблуні. Гойдаючись у колисочці, Таня не переставала щebetати, сипати свої запитання. Коротенькі косички дівчинки, міцно стягнуті червоними кісничками, літали у повітрі, а рожевий ротик невгавав:

— Тьотю, а чому раки червоні?

— А з чого роблять нитки?

— А що таке декольте?

— А де зараз моя мама?

Галина Іванівна, огрядна, літня дама з напрочуд білим і ніжним обличчям, яке, мабуть, ніколи не знало загару і степового вітру, як могла, відповідала на запитання. Раки червоні від вогню, нитки роблять з волокна, мама зараз, видно, купається в Чорному морі, куди вона

поїхала по путівці, а декольте — такий комір, який носять тільки жінки. Галина Іванівна ніколи не задумувалася раніш над цими простими, але часом складними питаннями, спочатку охоче відповідала на них, згодом це їй набридло, і вона строго сказала Тані:

— Облиш. Ось підеш у школу, тоді про все дізнаєшся. Гуляй собі, а я піду варити обід.

Та від Тані не так-то легко було відійти. Дівчинка, побачивши, що тьотя таки справді йде у будинок, зіскочила з колісочки і, забігши наперед, з усією серйозністю спитала:

— А ви ходили до школи?

Галина Іванівна сплеснула руками:

— Ходила, а що?

— А які оцінки одержували від вчителя?

— Всякі були, — призналася Галина Іванівна і чомусь почервоніла.

— І двійки були? — злякано розширила очі Таня.

— Була одна, — впалим голосом прошептіла хазяйка.

Таня похитала співчутливо головою:

— Ех ви, хіба ж можна? І вас не виключили з піонерів?

— Тоді ще не було піонерів, — виправдалася Галина Іванівна. — Іди гуляй, мені ніколи.

В кімнаті було щось незвичайне. Черевички лежали біля порога, рушник упав у таз, кіт сьорбав недопите молоко просто з склянки, на ліжку розкидано кубики, з підвіконня звисав червоний телефон з розплющеним навушником... Квіти, трава, якісь метелики, черепашки. Велика лялька дивилася чорними впадинами, де ко-

лись були скляні очі. Все це було так незвично для Галини Іванівни, що вона навіть ахнула. Ніколи, за все життя, не було так у неї в хаті. Тут завжди панував порядок і чистота. Дітей у подружжя Студеницьких не було, жили вони лише вдвох, якщо не рахувати kota та Трезора на прив'язі. Жили тихо і мирно, аж поки раптом не прийшла ота телеграма, а за нею слідом не увірвалася далека родичка Галини Іванівни зі своєю невгомною донькою. Всього лише другий день, як налетіла ота буря, а вже у хазяйки пухне голова від шуму і клопоту.

Прибравши сяк-так у кімнаті, Галина Іванівна пішла на кухню. Що ж тепер варити? Раніш було просто і ясно — чоловік Галини Іванівни, Костянтин Петрович, вставши рано, готував собі кофе і йшов на роботу. Хазяйка вставала пізніше, готувала сніданок і обід, приступала до своїх господарчих справ. Тепер все пішло інакше.

Галина Іванівна зітхнула і замислилася. Цілий місяць тепер доведеться мізкувати, чим годувати дитя... І нащо вона погодилася прийняти Таню? Навіщо їй цей клопіт? Її родичка купається десь у синьому морі, а вона ламає голову, чим годувати її дочку. Чому вона не послала у відповідь телеграму про те, що залишити у них Таню неможливо, бо вони виїдять... у Крим, у подорож, до родичів... Мало що можна було вигадати, аби лише відмовити. Та неvistачало у неї розуму!

Ці і подібні їм прикрі думки були обірвані навіженим криком у саду:

— Тьотю, тітонько!

Розмазуючи сльози на брудному обличчі, в кімнату вбігла Таня. У неї на скроні біліла гуля, яку вона терла рукою, а з очей, мов град, сипалися сльози.

— Бджола дала меду...

Галина Іванівна кинулася прикладати до лоба Тані ганчірочку, змочену холодною водою, невміло заспокоювала її, хоч у самої калатало серце. Ще чого неvistачало — захворіє, тоді що з нею робити? Хоч би вже скоріш приходив чоловік, хай він дасть раду оцьому дитяті, з неї вже досить. Якщо буде й далі так, вона збожеволіє.

А Таня, відчувши, що біль вщухає, знову за своє:

— А скільки у бджоли жал? А чому вона вкусила мене, а не Трезора?

Галина Іванівна замахала на дівчинку руками, наче оборонялася, швидко відвела її в сад. Коли надвечір повернувся з роботи Костянтин Петрович, Галина Іванівна зустріла його з заплаканими очима й пов'язаною головою.

— Ось тобі! Уже мігрень, а що буде далі?

Вона грізно замахала кулаками перед обличчям чоловіка і кинулася в спальню.

Розгублений Костянтин Петрович зупинився перед дверима, які зачинилися перед самим його носом. От халепа! Йшов з роботи з таким добрим настроєм, пішов-таки у відпустку, хоч як було трудно, а дома така чудасія. Він оглянувся навколо і побачив через вікно Таню. Вона

сиділа на верхівці вишні, розгойдуючи ногами. Губи її були вимазані червоним соком, кістки розплелися, а на лобі майоріла біла пов'язка. «Ось звідки у дружини мігрень», подумав Костянтин Петрович і вийшов у сад.

— Таню, що з твоїм лобом?

Дівчинка миттю опинилася на землі, стала перед Костянтином Петровичем і защебетала:

— Здрастуйте, дядечку, бо я вас ще сьогодні не бачила. То мені бджола меду дала. А вам коли-небудь давала? Мені так скучно... Ог у нас, в Краматорську, у дворі — дитячий сад...

Костянтин Петрович подумав, що однієї такої дівчинки досить, щоб замінити дитячий сад, і сказав розважливо:

— Тек-с.

Він клацнув сухими пальцями і, круто повернувшись, пішов у дім. Тихо постукав у двері спальні і грайливим голосом, яким говорять з дітьми, проспівав:

— А що я приніс моїй ясоцці?

Відразу ж за дверима зашаруділо, закашляло, клацнула щечка.

— Ти одержав відпускні? О!

Тепер вони сиділи, притиснувшись одне до одного, розглядаючи камінь, вправлений у золоту обручку.

— Справжній діамант, — шепотіла одними губами Галина Іванівна, не відриваючи очей від коштовності. Очі її палали, навіть на щоках виступив рум'янець.

— Спасибі ж тобі, голубе...

Це була давня мрія Галини Іванівни — купити собі такий коштовний перстень. Ще тоді,

коли точно впевнилася, що ніколи не буде матір'ю, вона всю жагу свого доброго серця віддала одній пристрасті — складанню грошей. Костянтин Петрович багато років підряд працював бухгалтером на кар'єрах — єдиному солідному підприємстві у їхньому містечку, карбованець складався до карбованця, сотня до сотні. Галина Іванівна мала навіть свою філософію про багатство. Даремно люди вважають, говорила вона не раз чоловікові, що людина не може у наш час розбагатіти. Складай гроші у шафу, не носи їх при собі у кишені, тоді вони круглішають, набирають значимості. І вона складала їх. Великий сад щороку приносив добрий прибуток, справно надходила щомісячна заробітна платня чоловіка. А преміальні за щорічний фінансовий звіт? А відпускні? А мед з десяти вуликів, що стоять попід абрикосами? О, то все можна, при бажанні, використати з розумом. Людина живе не рік і не два, у неї довгий шлях, і якщо ти кожного року будеш класти на ощадну книжку хоч по одній тисячі, скільки їх набереться?

Так міркувала Галина Іванівна, і не можна сказати, що Костянтин Петрович не поділяв її переконань. Спочатку він сприймав пристрасть дружини, як реакцію на бездітність, потурав, бо не хотів бачити сліз на милому його серцю личку, а потім, постарівши, він теж зжився з ідеєю, обгрунтованою дружиною. Він перестав лікувати свою стару подагру, бо ж для цього треба було їздити на води, а значить, витрачати гроші, купив собі дешеву бритву, якої йому вистачить до кінця життя, матеріал на костюм

вибирав найміцніший, щоб носився кілька років. Він ніколи не ходив нікуди в гості, не запрошував гостей і до себе. Так потроху люди почали забувати стежку до його хати, що тонула в саду, та він і не страждав від цього. Працював Костянтин Петрович на кар'єрах сумлінно, проявляючи до державних грошей таку ж ощадність, як і до своїх, начальство його любило за точність і чіткість всіх фінансових операцій.

Минуло кілька років, і от мрія збулася — коштовна каблучка з діамантом куплена в ювелірторзі. Те, що колись снилося, тепер було в руках. Якби не оця рахуба з дівчинкою, ніщо б не потьмарило радості подружжя... Ах, оця Таня!

Раніш в будинку, обнесеному високим парканом, життя йшло розмірено і тихо. Господиня полочала кукурудзу і квасолю, яка родила у просторому городі добре, підважувала важкі гілки яблук, що звисали аж до землі, обгортала кущі картоплі і помідорів. Всього тут було вдосталь — аж до петрушки і кропу. В двох погребях, критих черепицею, стояли бочки з квашенням, липовки з медом, банки з варенням, грибами, висіли вінки цибулі, сушених опеньків, копчені окости. Скільки треба для двох?

Були у них родичі — близькі і далекі. Але відчувши, що подружжя Студеницьких до родичання ставиться прохолодно, вони вже не давали про себе вістей. Одна лише племінниця Галини Іванівни, Ліда, яка жила в Краматорську, інколи писала короткі листи, не чекаючи відповіді. Студеницькі майже кожного року одержували від неї по два-три листи, читали їх і клали за рамку

портрета Гоголя, що висів у столовій. Відповіді вони не надсилали Ліді, та вона, певне, і сама не чекала її. І чого вона задумала цього року приїхати до них?

Поки подружжя сиділо у спальні і розглядало свою дорогу цінну покупку, Таня набігалася, і, відчувши голод, влетіла у столову і крикнула:

— Хочу їсти!

Галина Іванівна, похапцем сховавши перстень, ніби у неї його могли відняти, сказала чоловікові з притиском:

— Чуєш? Вона хоче їсти! Вона навіть не просить, а вимагає. Піди і вгомони її, поки я вийду.

Та не так було просто вгомонити Таню. Вона втупила у Костянтина Петровича свої великі голубі очі, спитала:

— А чому ви втікаєте від мене? Чому не граєтесь зі мною? Мені одній скучно, я не можу сама...

Червоні досі губки її зблідли і скривилися у болісну гримасу. Вона ладна була плакати.

— Не будь такою неслухняною і настирливою, Таню, — сказав строго Костянтин Петрович. — Бач, он тьотю свою довела, що голова у неї як не трісне. Хіба ж так можна? Грайся собі, не заважай іншим...

— До мами хочу, — раптом залилася слізьми Таня.

Костянтин Петрович аж злякався. Він нахилився до дівчинки, хотів погладити її по голівці, втішити, та вона вирвалася і побігла у сад, забила в найдальший куток і довго не виходила звідти. Діти можуть знести все — строге слово, будь-яку кару, навіть бійку, але не про-

щають зневаги до них і не зносять самотності. Довго ходили Костянтин Петрович з дружиною біля куща, де сиділа Таня, вмовляли її, обіцяючи подарувати нову іграшку, розказати цікаву казку і тому подібне. Таня сопіла, але не вилазила. І лише тоді, коли на руці дівчинки у темряві раптом блиснув своїм коштовним вбранням світлячок, вона радісно скрикнула і вибігла з схованки.

— Бачите? Бачите? — кричала вона, показуючи на долоню, простивши своїм серцем всі образи, — він засвітився, він засвітився!

Подружжя Студеницьких з полегкістю зітхнуло і, переглянувшись, повело дівчинку обідати.

* * *

Минув тиждень. Таня таки домоглася свого — одного дня важкі ворота відчинилися і через них у двір несміливо спочатку зайшла сусідська галаслива Настуся, а за нею її братік Ваня. Цього було досить, щоб подвір'я Студеницьких перетворилося в справжнісіньке пекло. Трищали гілки яблунь і груш, темночервоні голови жоржин схилилися до землі ударами Ваниного батого, раніш рівні і вузькі стежки в городі раптом зробилися звивистими і широкими, чимало кущів картоплі та кукурудзи були витоптані босими ногами...

Трудно сказати, чи відповідала дійсності намальована картина, але Галина Іванівна, повернувшись з базару, не впізнала свого подвір'я. Їй здавалося, що його потолочила якась зла буря або нечистий дух. Схопивши Ванька за вухо, а

його вредну сестру за спідничку, вона виштовхала їх за ворота, а сама уставилася на Таню.

— Що ти собі думаєш, нещастя моє? Хто тобі дозволяв оте робити?

Таня мужньо відбивалася:

— Бо мені скучно!

Галина Іванівна навіть у боки взялася.

— А хто тобі потрібний? Оті розбишаки, що гасають по вулиці? Та у них короста між пальцями, у них...

— А що таке короста? — перебила її Таня. Вона навіть пальці свої розчепірила, відшукуючи там коросту, Галина Іванівна ледве не усміхнулася, та все ж стрималася і строго сказала:

— А щоб тобі... ще чого неvistачало — корости. Щоб більше й духом їхнім тут не пахло!

За високим парканом, що відділяв сад від чужих городів, щось раптом тріснуло, гупнуло об землю. Таня кинулася до вузького отвору і побачила там Ваню. Він лежав на землі, потираючи бік. Видно, дуже забився. Біля його ніг лежала тільки-но зламана гілка черешні. Побачивши Ванька у такому стані, Таня гукнула:

— Забився?

— Нічого не забився, — сердито буркнув Ванько.— А плачу я від того, що твоя тітка бреше: у мене і у Насті ніколи не було корости. Вона бреше... Не вір їй. Вона нікого не любить, спитай у кого хочеш. Для неї всі люди коростяві, бо вона — домовиха... Всі її так називають.

Ваня підвівся, з острахом подивився на дерево, звідки він оце тільки-но впав, підійшов ближче до паркана і зашепотів: Таня мусить знати,

що її тітку лають усі сусіди, бо вона недодала якісь гроші за викопаний для всієї вулиці колодязь, що її дразнять домовихою, бо вона ніколи з дому не виходить і нікого туди не впускає, що у Ванька є голуби, туркуни, он де вони живуть, аж під хмарами, і що в домовихин сад навіть вони не літають. А ще Ваня сказав, що він все одно буде гратися з Танею, хоч між ними і паркан. Крім того, вона, Таня, може вільно ходити до них, бо її ніхто не прожене і не назве коростявою.

Взнавши так багато нового, Таня почала тепер ставити тітці такі запитання, що у неї аж піт виступав на спині. Галині Іванівні довелося відповідати своїй малій родичці про те, чи всіх людей на їхній вулиці якось дразнять. Чи знає вона, що на Дошці пошани, біля церкви, висить портрет Костянтина Петровича, що його всі поважають, бо він передовий... Таня все допитувалася, чому тітка не ходила вчора на весілля, яке було через три двори від них, адже там було весело, гунав бубон, і грала гармошка, і всі танцювали, крім батька молоді, бо він ходить на дерев'яній нозі... А ще Таня запитувала, чому тітка не йде в кінотеатр, адже там показують кінокартину «Вік кохання», і це, мабуть, цікаво, бо туди не пускають до шістнадцяти років...

«От вредне дівча!» думала Галина Іванівна. І все ж довелося їй віднести копачам недодані гроші, подивитися на Дошку пошани, де красувався її вусатий чоловік... І все через оту Таню! Просто не було рятунку від неї. То ще нічого, запитання, а от витівки які у неї! Одного дня Галина Іванівна раптом помітила, що у дворі

зникли всі дощечки і дрючки, якими підпирали обважнілі яблуні. Вона навіть на чоловіка нагримала, думаючи, що це він кудись забрав паліччя, але той лише руками розвів. Тоді вона побігла в сад і побачила під високим кущем агрусу невеликий курінь, а в ньому прив'язане шнурком цуценя... Таня сиділа біля куреня, відламувала шматочки хліба, клала їх у склянку з молоком і годувала свого собаку з ложечки... Виявляється, цуценя їй перекинув через паркан Ванько, він же порадив провести з двору у двір телефонний дріт і розмовляти з допомогою баночок з-під вакси... Довелося випроваджувати оте цуценя вже не через паркан, а по вулиці, ведучи за шнурок, а мотки дроту довго виплутувати з гілок дерев та кущів. Другого дня Галина Іванівна з жахом побачила, що Таня вся обмальована вугіллям — на лобі у неї була велика чорна пляма, ноги помережані у клітку, на щокках — якісь кружала... Виявляється, це Ванько вчив її і свою сестричку гратись у «індійців».

І це змогла б сяк-так знести Галина Іванівна, якби не сталася пригода, яка сполошила не тільки дім Студеницьких, а майже всю вулицю. Якось Галина Іванівна вийшла у сад і, покликавши Таню, показала їй свій дорогий перстень. У неї не було подруг, кому б вона могла похвалитися своїм подарунком, ось чому вона зняла з пальця каблучку і подала її Тані.

— Правда, гарний камінь? — спитала вона, поблискуючи очима. — Це ж чистий діамант, він дорого коштує...

Таня покрутила каблучку в пальцях і раптом нахилилася до трави і почала там нишпорити.

— Ти впустила каблучку? — скрикнула Галина Іванівна і теж почала оглядатися навколо. Але каблучки не було. Якесь мить минула з тієї хвилини, коли вона зняла її з пальця, і от тепер таке лихо. Галина Іванівна злякалася. Вона впа-ла на коліна і, мружачи від напруги очі, почала поспішно передивлятися кожен кущик трави, кожну щілинку у ґрунті, перегортати кожну грудочку. Та персня не було. Годі вона з лют-тю схопила дівчинку за руку і крикнула не своїм голосом:

— Де ти поділа діамант? Де, де? Кажи, а то я тобі не знаю що зроблю...

Таня злякано оглядалася навколо, шукаючи у траві, але тому, що тьотя так кричала, а персня не знаходилося, вона почала голосно плакати. На цей крик у сад вибіг заспаний Костянтин Петрович. Дізнавшись у чому річ, він зблід, але страху свого не видав, розпорядився обом їм відійти від того місця, а сам почав спокійно оглядати місцину. Довго він там рився у кущах, аж поки не почало вечоріти. Темний і злий повернувся він у хату, сказав дружині:

— Завтра знайду, нікуди йому не дітися.

Тихо й понуро було цієї ночі в домі Студе-ницьких. Галина Іванівна, приклавши до лоба пов'язку (у неї почалася мігрень), ходила по кімнаті, раз по раз поглядаючи на стінний го-динник, який сонно постукував своїми трибка-ми, ледь-ледь рухаючи вперед іржаві стрілки. Таня спала у своїй кімнаті, щоразу скрикуючи у сні, перевертаючись з боку на бік. Костянтин Петрович, наче дослухаючись, чи не ходить хто по подвір'ю, де лежить у кущах дорогий пер-

стень, сидів над журналом «Огонек» і все читав та й читав один і той же рядок у якійсь статті. Так тривало аж до ранку, Костянтин Петрович відчинив віконницю і вийшов на ганок. Сонця ще не було, але сірий небосхил усе яснішав. Коли добре розвиднилося, він обережно пройшов на те місце, де загубився перстень (тепер воно було позначене паличкою), почав оглядати все спочатку. Його дружина, намотавши голову, сиділа біля вікна, тихо роняючи сльози. Лише одна Таня, хоча і була смутною і принишклою, бавилася своєю лялькою, намагаючись полагодити зламаний пищик.

До обіду Костянтин Петрович не виходив з саду. Він обшарив всі закутки, навіть зрізав ножем траву, і все ж персня не було. Тоді він спересердя плюнув, зайшов у дім і сказав голосно:

— По тій стежці нікому не ходити, я сам буду шукати, поки знайду. Не провалився ж він крізь землю!

Галина Іванівна охнула, схопилася за голову і впала на подушку.

Цього дня до Чорного моря полетіла телеграма, яка сповіщала, що Таня серйозно захворіла і що Ліді необхідно негайно виїжджати до Студеницьких.

* * *

Уже скільки днів минуло з того часу, як Ліда, загоріла, стривожена телеграмою, вбігла в хату і зупинилася вкрай здивована — до неї кинулася здорова і весела донька, — а Галині Іванівні ще й досі вчуваються слова, якими прощалася з нею її родичка. «Ваша витівка коштує

мені тисячу карбованців. Ви зіпсували мені відпустку!» Вона схопила свої чемодани, каструлі, доньчине вбрання і разом з Танею метнулася за ворота. От як вийшло погано все те! І хто б міг подумати, що того дня, коли вже, напевно, Ліда мчала поїздом з Криму, Галина Іванівна, проходячи по злополучній стежці, побачила раптом під листочком свій дорогоцінний перстень! Він таки далеченько відлетів від того місця, де вони його загубили, і хтозна-скільки б довелося його шукати, якби випадково не побачила. Подружжя раптом повеселіло, почало радитись, як сповістити Ліду про видужання Тані, але не встигло — другого дня вона вже була тут. Розгнівану і бурхливу, її вже не можна було заспокоїти.

Галина Іванівна картала себе тепер у душі, що, убита горем, вона тоді покривила душею, думаючи, що оте дитя або приховало коштовність, або навмисне закинуло у траву, аби зробити їй, тітці, прикрість... От як помутився тоді у неї розум! Таке подумати про Таню... Сумління точило її душу, не давало спокою.

А тут ще осінь почала заходити, зашуміли дощі, довгі і нудні. В саду почало опадати листя, никли до землі пізні квіти, вітер завивав у бур'янищі. Костянтин Петрович тепер вже знову ходив на роботу, повертався додому пізно заклопотаний, похмурий. На кар'єрах почалося велике будівництво, наїхало багато інженерів, щодня прибувають нові машини — екскаватори, бульдозери, заплановано удвоє розширити виробництво. Справ у Костянтина Петровича прибавилося, а штат бухгалтерії поки що залишився

старим, доводилося і вечорами сидіти у конторі. Галина Іванівна з ранку до вечора була одна.

Якось пізно увечері, пообідавши, вони сиділи за столом, тихо розмовляючи. Галина Іванівна раптом сказала:

— Може, в кіно сходимо?

— З якої б це причини? — здивувався чоловік.

— Серце болить... і скучно.

Костянтин Петрович повів очима — з таким сумом у голосі ще ніколи не скаржилася дружина на серце.

— Жила Таня — крім серця боліла ще й голова...

Галина Іванівна похитала головою:

— Так то воно так, але ж... Боляче якось за Таню, наче завинила перед нею...

— Ти про неї думаєш? — майже скрикнув Костянтин Петрович. — От тобі й на!

— Хороше, миле дитя, хоч і лихе на язик, — сказала Галина Іванівна зажурено, наче й не чула чоловікового вигуку. — Таке втішне...

Костянтин Петрович навіть на ноги зірвався.

— Що ти кажеш таке? Що я чую? Хіба ти забула, як нас картала ота твоя Ліда? Як вона нас тільки не гудила. І сякі, і такі родичі, і нелюди, і варвари... Варвари, чуєш? Бійтеся домів, де немає книжок і дітей! От як! Цитати з книжок революціонера Баумана приводила, щоб тільки осудити тебе. А ти?

Цього вечора вони посперечалися. Перемовчали, а за кілька днів знову сплило це у розмові. Костянтин Петрович сидів за газетою, бу-

ла неділя, а Галина Іванівна щось робила у саду. Раптом вона гукнула до чоловіка, і коли той вийшов на ганок, дружина високо підняла червоний дитячий черевичок, радісно сказала:

— Знайшовся! А ми ж його з Танею шукали, шукали... Мабуть, Трезор зтяг у кущі. Тепер от оголилися від листя, я й побачила.

Вона внесла черевичок у хату, дбайливо витерла його сухою ганчіркою, поставила на столі. Костянтин Петрович спостерігав за виразом очей у дружини, за її рухами. Щось з нею сталося... Невже приїзд Тані пробудив у ній заснулі мрії про дитину? «Не може цього бути, — заспокоював себе Костянтин Петрович, — вже пізно, дуже пізно...»

Одного разу він помітив, як дружина підійшла до тієї яблуні, де висіла гойдалка, зупинилася і довго стояла в зажурі. Про що вона думала? Може, згадувала, як тут літали у повітрі червоні кіснички, як лунав дитячий щебет?

Він тихо підійшов до дружини і помітив, що вона плаче. Сльози текли у неї по щоках, вона наче і не помічала їх. І лише тоді, коли відчула на своїй спині руку чоловіка, сказала тихо:

— Не будемо її знімати, хай висить. Може, Таня знову приїде?

Костянтин Петрович безпорадно розвів руками. Проїнятий дивним настроєм, нав'яним сльозами дружини, він довго мовчав, нарешті, щось збагнув, кинувся у хату і почав голитися. Дбайливо і старанно вибривав він свою запушену бороду, раз по раз зазираючи в дзеркало. Потів надів чисту сорочку, приготовлену дружиною ще звечора, вийшов на ганок.

— Яюсь ти пропонувала сходити в кіно... То, може, підемо?

Дружина відповіла поглядом, у якому світилося почуття радості і подяки.

І от вони сидять у клубі, чекаючи сеансу. Обое у святковому одязі, якісь наче помолоділі. Сусіди позирають на подружжя Студеницьких, кивають у їх бік головами і про щось шепочуться. Можливо, вони говорять про те, що дивно бачити в кіно людей, які не ходили сюди ось уже понад десять років... «Певне, так воно і є», думає Костянтин Петрович, адже він ясно почув, як сусідка, мати Ванька, шепнула своєму чоловікові: «Щось у лісі здохло...»

Костянтин Петрович нахиляється до дружини і тихо говорить.

— Хочеш, я куплю морозива?

Галина Іванівна на знак згоди киває головою. А коли чоловік повертається з двома пачками морозива, вона нахиляє до нього голову і каже:

— Може, ти яюсь вибрав би годину та повів мене на кар'єри, кажуть, там скільки машин на-везли, скільки людей наїхало нових! Чому ти мене тримаєш у хаті, наче я черниця? Он і так вже дразнять домовихою...

Костянтин Петрович дивиться на дружину і ніяк не може зрозуміти, чи сердитись йому чи посміхатись...

НА ПЕРЕПРАВІ

Десна цього року розлилася широко, затопила луки і низини, пробралася навіть на колгоспні поля, що зеленою смугою розкинулися по обох берегах. В окремих місцях Десна нагадує море — тільки де-не-де мріють незатоплені острівки та кущі верболозу.

І вдень, і вночі шумить, невгає життя на перевозі. Дожидаячись черги, рівними колонами стоять полуторки, вантажені різним добром, застигли в нетерплячому чеканні високі самоскиди, поблискують приземкуваті легковики. Поки йде переправа з того берега, на цім боці — «перекур», який іноді тягнеться тут добру годину. Стоять дядьки, потягують самосад, поглядають на воду. А вона крута, бистра, зелена. Повна вода завжди віщує добро, якщо тільки не затоплює великих масивів посіву та сіл. Але цього року Десна сягнула і до поля, і в селах побувала. Ось чому розмова весь час точить навколо поводи та її наслідків.

Дядько у зеленому дощовику, з пишними козацькими вусами, поглядаючи на свого сусіда з полуторки, низенького худорлявого чоловіка, запитує:

— Звідки будете, товаришу?

— З Карпилівки, чули?

— Знаю,— статечно відповідає вусач.— А як у вас там трудовень?

— Та слава богу, на два з копійками витягли.

— А хлібом?

— По кілограму з гаком.

В розмову втручається білий дід, обмотаний замість башлика квітчастим платком,— з ріки ще тягне холодом.

— То ще по-божому, а от у нас... Ледве по сорок три копійки нашкребли...

— По сорок три копійки?— витягають співрозмовники шиї. Видно, ця цифра вразила їх.

— Атож. По сорок та ще й три.

— А хто ж у вас там хазяйнує? Як голову звати?— допитується дядько у дощовику. Його проникливі очі грають саркастичним вогнем.

Дідусь у платку витягає з кишені жменю махорочної трухи, підносить її до вусів і, заплющивши очі, присідає.

— Апчхи! Трясця його мамі, апчхи! Щоб йому у пупі заколупало.

Всі регочуть, хапаючись за боки, тільки дядько у дощовику не міняє пози, ховаючи посмішку у довгі вуси. Коли люди посміялися і стихли, він сказав:

— Є і в мене такий знайомий голова, що його більше ніяк і назвати, як апчхи. Сусідом доводиться, землі межують. Ніяк не може звести

кінці з кінцями, по району гасає на машині, досвід переймає, а в самого корови стріху жеруть... Просто дивний якийсь чоловік, наче ошпарений окропом...

Дядько витягає пачку болгарських сигарет «Родопи», вгощає співрозмовників.

— Яюсь приїздив і до нас переймати досвід. А в нашому колгоспі є чому повчитися, якщо тільки кебета є. Приїхав, напосідає на нашого голову: розкривай свої секрети, показуй, як ти ото домігся ста центнерів свинини! Да, а ми таки маємо по сто тих центнерів на кожную сотню гектарів орної землі. Ну, наш голова й каже — ходімо, покажу. І веде його — куди б ви думали? У колбуд! Завів у зал та й каже:

— Оце тут мої люди відпочивають. Кожної суботи — кіно, а в неділю танці чи вечір молоді. А це ось бібліотека, тільки цього року купив чотириста томів класиків. І читальню построїв, на столики поставив зелені лампи... А оце зал для роботи гуртків, голярня отутечки...

Гість дивиться на все те, а в самого на язиці аж крутиться щось. Не втерпів, перебиває нашого голову:

— Я до вас приїхав досвід переймати, а ви мені танцями та класиками голову забиваєте. Показуйте свинарники.

— Встигнете, шановний товаришу,— лагідно відказує наш голова і веде гостя на дворище. Завів під повітку, рукою вказує:

— Оце тут, бачите, під брезентом стоїть дизель-двигун, а онде, поруч — динамомашина. Бачите, он новенькі стовпи на вулицях? Уже сімсот точок встановили, щоб, значить, мінімум

по одній точці на кожній хаті. І корівники, і свинарники, і конюшні електрифіковано. Покажу потім.

Гість записує собі щось у блокнот, наче важко запам'ятати оті сімсот точок, а наш голова веде його далі, запрошує сідати у машину і — до річки.

— Куди ще? — здивовано питає гість. — Я не збираюся у вас купатися... У самого річка є.

— Та річка то є, оця ж сама, що й у нас, та тільки мулько ж у вашому березі... По коліна застряти можна, а у нас інакше.

Привіз його до річки, і гість аж рота розкрив: весь берег всипаний білим піском, прямо тобі міський пляж, а над тим піском — нависи-грибки, щоб, значиться, від сонця було де голову сховати.

— Пляж, — вражено проказує гість. — Навіщо вам пляж? Свиной тут купаєте?

— Людей, — відповідає наш голова. — Людей, чоловіче... Оце тут мої дівчата-свинарки загорають, плавають, спортом займаються. Ще й вишку поставлю, щоб хлопці мої рекорди встановлювали.

— Ну, це вже наче трохи той... Ізлишне вроді, — бурмоче гість, а сам все записує у блокнот.

— Ізлишне? Так і сказав, капосний? — аж сичить від люті дідусь у платку. Він таки не втримався, щоб не перебити розповідь, хоч вона й зацікавила його дуже. На дідка замахали руками, і він змовк.

— Наш голова подивився на гостя сумними очима та й каже:

— Нічого, ще не таке покажу. Гайда за мною!

Садовить його в машину та й везе до хати Пріськи Мацягірової. Це у нас є така язиката баба, Мацягірихою її прозвали чомусь, хоч вона й не Мацягіриха, а Поляцькова, але то вже не моє діло. Так от, кажу, просто у двір до Мацягірихи. А хазяйки немає якраз дома, самі діти. Заходить голова у хату, гостя пропускає попереду.

Послав дітей за матір'ю в город, а сам пройшовся по долівці, показав на грамоти, що висіли на стіні, вправлені у рамку. «Оце, — каже, — наша Пріська дістала грамоти за свою роботу на свинофермі. Зі свинями своїми їздила у Москву, на виставку. А ви ж повинні знати, що в 1945 році, коли я прибув з армії і взявся головувати, оця Пріська мене чаплією з двору вигнала, коли я її на роботу у колгосп запрошував...» Тільки сказав оце, а тут і хазяйка на поріг. Говоруха, вона й миті не могла посидіти тихо, все щebetала та розказувала про свою свиноферму, про Москву, про заробітки. А заробітки у неї, скажу, добрі! Одних тільки кабанів заробила у додаткову не менше, як 100 кілограмів живою вагою... Це ж тільки за минулий рік... І нікельовані ліжка у неї, і міського типу стільці, і радіо. Та наш голова перебиває її, запитує: «А скажи, Насте, ти вже забула, як чаплією мене трусонула якось?».

Настя, хоч і клята баба, та тут засоромилася при гостеві, язика прикусила.

— То коли ж було, нащо згадувати минуле... — відповідає і очі ховає у крайок хустки.

— А все ж таки,— настояе голова.— Пам'ятаєш?

— Що ж там пам'ятати,— скрикнула Настя. Їй дай тільки зачепитися, вона тобі наговорить,— бодай не згадувати! Жила я тоді вдовою, в хаті вітер гасав, самі знаєте, після війни... А діток троє, дрібних, мов мак... В колгоспі у коморах сквозняк свище, на трудовень міркою сиплять, і пішла я тоді на базар... Там куплю, там продам, хліба вигадую дітям... А тут новий голова на поріг, на роботу загадує... Я й погарячилася. А коли ви, товаришу голова, звеліли потім видати мені аванс — мішечок життя, та дали соломи, щоб полагодити стріху, тоді я вже каялася. Було...

Коли вийшли з хати, гість і каже нашому голові:

— Що це ви, шановний товаришу, таку мені екскурсію задумали, адже я про секрети питаю, бо ж колгосп ваш свинями прославився...

— Не свинями,— перебив його наш голова,— а людьми. Чудовими хліборобами славиться наш колгосп, ось що!

Сказав так і навіть розсердився. Та потім відійшов, повів гостя у контору колгоспу, звелів бухгалтеру принести книгу у зеленій палітурці. Показує гостеві ту книгу та й каже:

— Оце тут записуємо виплату грошей за ентузіазм.

— За що?— не вчув гість.— За який ентузіазм?

— За колгоспний ентузіазм.

— А що, хіба є така нова вказівка? Щось я не чув...— признався гість і почервонів.

— Та ні,— відповідає з посміхом наш голова,— не нова це вказівка, давня вона, та не всюди її додержують... Ось дивіться: Ганна Пересядько, свинарка. Торік ми їй видали тридцять кілограмів свинини у живій вазі за перевиконання норми збереження порослят. Вибрали їй доброго кабанчика та й сказали: жени додому, заріжеш, будеш з салом. А це ось Уляна Кобзуненко, вона у нас по відгодівлі. Розумна дівчина, працьовита. Її заробіток ще більший, бачте, онде цифра... Цій ми видали двох кабанів, а цього року, видно, й трьох видамо... А Оріся Ільчишина, та, знаєте, попросила у правління, щоб їй грішми видали надбавку за ентузіазм, бо дівчина виходила заміж і потрібен був посаг. Так ми й грошей дали дві тисячі, і кабана доброго привезли. Бо заробила ж вона не тільки це, а й пошану і любов усього колгоспу. От що ми називаємо платою за ентузіазм, товаришу... Ентузіазм є там, де є матеріальна зацікавленість, де є турбота про людину... А от ви, дорогий госте, скажіть, як у вас з оплатою за ентузіазм? Не знаю точно, але догадуюсь, що є перебої... То затримуєте видачу грошей на додаткову оплату, то немає за що платити... Чи не так?

Наш гість щось промимрив у відповідь, нахилився над своїм блокнотом. Так завжди роблять люди, коли їм нічого сказати. А наш голова продовжує:

— Оце почав цього року видавати колгоспникам аванси поквартально. Щоб була, значить, свіжа копійка у людей, щоб було з чим поїхати на базар чи сходити у крамницю... Ми-

нулого року ми видавали на трудовень по п'ять з половиною карбованців, а цього року лише за перший квартал вже видали авансом по три карбованці. Так що буде у нас цього року на трудовень по дванадцять карбованців обов'язково...

Гість випростався, сказав благально:

— Добре, це дуже добре. А тепер ви все ж покажете мені ваших свиней?

— Покажу,— озвався наш голова.— Ходімте.

І повів до свинарників. Та на ходу передумав і завів спочатку в будиночок, де відпочивають свинарки.

— Спочатку до людей, а тоді вже й до свиней...— сказав він. Гість тільки руками розвів.

А будиночок для свинарок у нас на славу. На столі — радіо, по кутках — тумбочки з букетами квітів, на ліжках — чисті простирадла... Є тут газети і журнали, невеличка пересувна бібліотечка. Гість погмонів трохи з дівчатами, не витерпів і сам пішов до свиней. Ну що ж, свині, як свині, нічого особливого. Стоять за перегородками, білою шерстю поблискують.

— Що ви, їх щодня купаєте, що вони такі білі? — питає.

— Свиню харч миє,— відказує наш голова і посміхається.

Гість записав ці слова у блокнот, подався далі. Показували йому кормозапарник, машини, якими ми перетираємо корм, спеціальний вигін, де купаються і відгулюються тварини. Гість подивився на все та й каже:

— Нічого особливого у ваших свинарниках, у нас теж такі... В чому ж річ? Адже ми й половини не надбали того, що у вас...

І все ходив та розводив руками, нічого не розуміючи. Так і поїхав, мабуть, не добравши, де воно заховано отой секрет... Може, мине якийсь час, і зрозуміє він. А якщо ні, то доведеться йому ще нікати по району в погоні за тим секретом, що лежить на долоні...

Чоловік у плащі глянув на перевіз, де вже майорів невеликий червоний прапор, що означало — починається переправа з цього боку, кинув співбесідникам:

— Ну, прощайте, люди, час їхати.

Всі разом заметушилися, почали злазити на свої машини, але білий дідок все ж встиг кинути:

— От тобі й чудасія... Ніби про нашого голову розказали. Як крапля води схожий... До того людям намозолив очі своєю завжди червоною від горілки пикою, що хоч тікай з села, просися в інший колгосп, місце проживання міняй...

Чоловік у дощовику обернувся на ці слова, кинув дідкові:

— А нащо ж міняти місце проживання? Хіба не легше поміняти голову колгоспу? На мою думку, значно легше...

Шофери завели мотори, над берегом поплив гуркіт, заглушив слова дідка, який, всідаючись на машині, все ще кричав щось у відповідь, вимахуючи руками...

Дужі води Десни випнули вузьку, смужку понтонного мосту у велику дугу, що з'єднувала протилежні береги. Зелені брили води, збурені перешкодою, невпинно линули в неосяжну далечінь. Я підійшов до машини, в кабінці якої сидів дядько у дощовику, сказав йому:

— Дуже ви цікаво розповідали про ентузіазм... Спасибі вам.

Він зашарівся, махнув рукою.

— Просто так, до слова прийшлося... От ви приїздіть до нас у колгосп, побачите справді цікаве. Тільки не кажіть нашому голові, що цікавитесь в першу чергу свинями... Розсердитесь.

Він махнув мені на прощання рукою і подав сигнал шоферові їхати.

ПЕРША ЛЮБОВ

Осінь.

Мжичить дрібний дощ, туман заво-
лік яруги, вибалки. Край шляху сто-
їть полин—принишклий, обважнілий,
Пахне гнилим кореневищем, зів'ялим кураєм.
Тільки одна дереза, як і тоді, в дитинстві, вче-
пилася міцними кущами у суглинок, яскравіє
достиглими червоними ягідками, сповненими со-
лодкою терпкого соку. Бувало, мов горобенята
ті, лазимо по кущах, збираємо ягоди... А над
головами — уповільнений лет сонця, хмар. По-
тім, підрісши, розлетілися у світи, розгубилися.
Де мої шкільні друзі, де зараз стукотять їхні
серця? Не знаю. Двадцять років не був я в
рідних місцях, ось чому кожен кущик, кожен
знайомий вибалок викликають у мені трепет,
тоскний біль і спогади, спогади... Ось тут, де
був серед села майдан і де особливо густо росла
дереза, тепер стоять будови МТС. Базарна
площа перемістилася вище, на верхній ряд хат,
далі від річки. Стара школа завалилася, поруч
викладено цегляні стіни, мабуть, буде нова

школа. Тут колись я вчився, тут вперше, таємно від усього світу, покохав...

Тоді ніби яскравіше світили зорі, небо здавалося значно ближчим і доступнішим, а солов'ї співали навіть восени... Це була пора моєї юності. Босоноге, замурзане дитинство, окраєць яшника, запашна цибулина, смажений терен у неділю, високі великодні вербові колиски на вигоні, вогнища на баштані... Все це зринуло якось раптово, навально, заповонило душу, навернуло сльози. Іду по широкій вулиці рідного села, не впізнаю хат, не впізнаю людей... Інші хлопчаки бігають по площі, ганяючи м'яча, у них навіть штани не такі, як були у мене — у них крамні, а мої завжди були полотняні, пофарбовані бузиною... Ось садиба, де колись стояла хата, в якій я народився і зріс. Тепер тут живуть інші люди, мені незнайомі, переселенці. Іду на город, помічаю, що стежка протоптана не там, де колись вона була... У самому кутку, в низині, стоїть густий терновик, такий, як і тоді. Ну ніяк не змінився! Тут я колись, провинившись, ховався від матері, читав «Пригоди Тома Соєра», плакав від образ, мріяв про завоювання світу і серця Наді...

Так, Наді. Ще й досі пам'ятаю тебе, моя ясноока, моя шкільна подруго, моя гомінка, колюча, незбагненна любов. На шкільних зошитах твоїх стояло «Надія», а ми звали тебе Надею. бо нам здавалося, що так ніжніше...

— Надю,— гукали хлопці, повертаючись з школи,— Надю, а чому у тебе такі сині очі?

Збентежено розгойдувала шкільним портфелем, сміялася:

— То вам так здається, а вони ж у мене зовсім сірі...

А я йшов позаду, ніс свою важку полотняну торбину з книжками, боячись промовити й слово. Серце моє стискувалося від горя і образи, що біля Наді не було для мене вільного місця, що я завжди плентався позаду, відтертий хлопцями, що у мене так мало було слів... Так, для мене завжди невістачало місця біля Наді. Та чи й зайняв би я його тоді, коли б воно і було вільним? Напевне, побоявся б, не посмів. Я любив ту чорняву дівчинку мовчки, таємно від усіх, навіть від неї самої. Дивився здаля на тугі коси, перев'язані червоними кісниками, часто непомітно для себе поглядав на її личко, схилене над партою в класі, полум'янів, коли її гострі, сині очі, мов ті блискавиці, метали інколи іскрами в мій бік.

Надя була жвава, цокотлива дівчина, її очі завжди горіли якимось задерикуватим блиском, повні червоні губи кривилися, мов у дитини. Вона ще була підлітком, але знала, що природа обдарувала її красою. Це мене найбільше лякало. Я чомусь хотів тоді, щоб Надя була сухорлявою дівчинкою, сиріткою, щоб я міг хоч надіятись на те, що вона колись зверне увагу на хлопця, у якого найбідніші штани, а кожушок—найрваніший... Я знав її батька, пихатого чоловіка. Він жив у центрі села, проти базарної площі, там стояла його пивниця. У свята пивник відчиняв вікна своєї чепурної хати, заводив грамофон і з видимою гордістю позирав на людей, що проходили мимо. Якось, побачивши мене, пивник махнув рукою і мовив:

— Підходь ближче, послухай, за це грошей не беру...

Грамофон був у нашому селі рідкістю, послухати шепелявих пісень сходилося багато людей. Пивник користався цим. Він наказував своєму наймитові відчиняти пивницю, викочувати на площу бочку, виносити ящики з пляшками. Навіть Надю примушували торгувати. У біленькому фартушку, у чепурненькому платтячку з голубими квіточками, вона бігала по подвір'ю, розносячи пляшки...

— Надю, дитино моя,— гукав якийсь охмілий дядько,— запиши мене, грішного, у книгу, принеси дві пляшки пива, борг віддам незабаром...

Надя тикала в дядька кулачком, показуючи його батькові, і чекала рішення. Подумавши мить, пивник змахував рукою і говорив:

— Запиши, запиши, дочко, адже це свої люди, не одурять...

Одного разу, повертаючись з школи, ми з Надею випадково залишились вдвох. Йшли левадою мовчки, ніби не помічаючи один одного. Я завзято стьобав палицею по китицях білих пуп'янків собачого мила, раз по раз піднімаючи догори голову, стежачи, як злітає зі свистом посічене стеблиння. Надя йшла швидко, наче боялася, що я щось спитаю таке, на яке неможливо буде дати відповіді. Так ми вийшли на сільський майдан, обставлений рундуками і кам'яними лавками, у яких майже не було краму — точилася громадянська війна. Біля однієї лавки стояв великий чавунний бак. Хто його там поставив і навіщо, я не знаю, може, колись

у ньому тримали гас або дьоготь? Тепер він стояв порожній, і сільські хлопчаки часто ховалися в ньому, розкурюючи першу смердючу цигарку з листя або кізяка... Часто я теж забирався у цей бак, але мене цікавили не цигарки. Від найменшого дотику пальцем стінки бака починали громохко гудіти, нагадуючи далекий церковний передзвін, заглушений віддаллю і вітрами... Поволі я навчився видзвонювати різні мелодії, пісні; фантазируючи про дивні весни, великі народні свята, грандіозні битви. Захопившись, я вже бачив перед собою розгорнуті полки Івана Сірка, маленьких тупітких коней татар, що півмісяцем огинали поле бойовища. Високо в небі майорять голубі хоругви козаків, гримлять гармати, глухо б'є бубон, скликаючи яничар до порушеного строю...

Тепер, проходячи мимо того бака, я сказав Наді:

— Давай подзвонимо!

Вона подивилася на мене великими, здивованими очима, зупинилася.

— Як це?

Тоді я ступив у бак, подав руку дівчині і, коли та опинилася поруч зі мною, ударив пальцями по стінах. Металевий коробок, мов той далекий грім, глухо загув, наче відразу десь за річку ударило сто велетенських дзвонів.

— Прихились вухом до стінки!— гукнув я Наді.— Прислухайся. Ти чуєш?

Надя наставила вухо і притихла. Почувши гудіння, вона звела на мене свої розширені очі, повні здивування. А я не помічав цього. Я подзвонював у бак, і мені здавалося, що співає

вся земля, що гуде сполохане небо, рушаться світи... Може, я тоді лише один чув це? Не знаю. Пам'ятаю тільки, як Надя хутко вилізла з бака, якимсь чужим, холодним голосом сказала:

— Я піду, вже пізно.

Як защемило тоді моє серце! Я дивився їй услід, а в моїй душі гуркотіли бурі, лютували громи, ніби збивалися з путі небесні планети, а на землю линули зоряні лавини... Пізно увечері повернувся я додому стомлений, розбитий, ніби хворий. Мати забідкалася, розстібає сорочку, прикладає мені до скронь свячений брус.

— Я вже давно помічала... Тебе точить якась зла хвороба...

Мамо, мамо! Якби ти знала тоді, чим занедужав твій син...

Якось у велику перерву, коли всі учні, нашвидку з'ївши свої сніданки, кинулися у двір, щоб пограти у м'яча, я випадково зустрівся у довгому коридорі з Надею. Вона бігла на двір, розмахуючи своїми білими руками. Не тямлячи себе, я схопив руку, притис до своїх грудей.

— Надю, Надю,— простогнав я.

Дівчинка дивилася на мене зляканими очима, сповненими тривоги і болю. Лише тепер я помітив, що дно її очей вистелено голубим піском. Не знаю, чи тоді, чи зараз мені так здається, ніби я заглянув у чисту ріку, на дні якої видно небо. Мені навіть здалося, що в глибині тих глибоких очей промайнули якісь золоті промінчики, схожі на вісників щастя. Але то була лише мить. Далі сталося щось неймовірне, незбагненне ще й досі. Надя блиснула очима, скри-

вилася, схопила мою руку і боляче вкусила за палець. Бризнула кров, у моїх очах потемніло.

Бліда, важко дихаючи, Надя стояла принишкла біля мене, дрібно тремтячи всім тілом. Потім отямилась, скривила по-дитячому вуста і крикнула:

— Можеш поскаржитись вчителеві!

Вона навіть прибрала войовничу позу, щоб показати, що нічого не боїться. Пальці її стислися в кулачки, а в синіх очах промайнув вогонь ненависті.

— Навіщо ж ти? — стиха промовив я. — За що так?

— Іди скаржитись! — гукнула вона і взялася в боки.

Я глянув на закривавлений палець, з якого текла кров, сказав:

— Не піду.

Тоді Надя опустила руки, скривлені вуста розгладились, очі враз потемніли. Вона провела рукою по чолу, ніби відганяючи страшний сон, і хутко зірвала з голови шовкову косинку, відірвала від неї довгу смужку, почала невміло перев'язувати мій палець. Я відчув тепло її пальців, її нижній, тремтячий дотик...

Пролунав шкільний дзвоник, почувся тупіт десятків ніг, чарівна казка скінчилася...

За кілька днів, коли палець мій загоївся, я зняв пов'язку, вузьку шовкову смужку, поклав її в залізну коробочку, туго перев'язав шпагатиною і, забравшись у гушавину тернику, нишком закопав глибоко у землю. Мов незвичайну дорогоцінність ховав я цю пам'ятку

мого першого кохання, за яке колись пролилася моя кров.

... По густому тернику пролетів рвучкий вітер, сипнув на землю холодні росинки. Крізь хмари виглянуло сонце і тепло посміхнулося всій землі.

1953

СМЕРЕКОВИЙ ГОМІН

Веселий та дотепний оцей Василь Тарасович Бувалець! Хоч він уже давно вийшов у відставку, тобто живе з пенсії, однак хода у нього молодеча, очі завжди усміхнені, а в запасі не один десяток історій, які можуть зацікавити кого завгодно. Ось він йде попереду, впевнено ступаючи по тільки йому одному видимих лісових стежках, а я плентаюся позаду, оступаючись у замасковані травною ями, спотикаючись об пеньки. Василь Тарасович посміхається і каже:

— У лісі чимало різних стежок, треба тільки бачити їх. Одну протоптав звір, іншу людина... Людина здебільше ходить манівцями, а от звір знає свій маршрут, складний і плутаний.

Ми якраз вступили у березовий гайок. Перед очима замигтіли сріблясті стовбури, наче то стояли рівні щогли, пофарбовані у біле. Земля тут була твердіша, під ногами вже не хрумкотіло трухляве віття, зникли ями — слід викорчуваних колись дерев. Раптом Василь Тарасович зупинився проти берізок, на його обличчі з'явилася болісна гримаса.

— Так і знав — вчора тут побував лиходій.

Він показав рукою на молоду берізку, яка стояла серед своїх сестер принишкла і злякана — на ній було обідрано кору. Ніжне тіло деревини наче корчилося від болю і образи, а сріблясте листя жалібно бриніло на вітрі, паче скаржилося Василю Тарасовичу на людську жорстокість.

— Ну що ж, лиходію, — сказав строго Бувалець, наче злочинець міг почути його слова, — записую тобі десяту твою ганьбу. Заплатиш за все відразу.

Василь Тарасович витяг засмальцьовану книжечку, старанно записав туди вік знівеченої берізки, місце, де вона росте, число, коли злочин було виявлено. А в дужках поставив: робота лиходія № 1. Я зацікавився, що воно таке за лиходій, який носить перший номер. Бувалець довго не відповідав, все ходив навколо пошкодженого дерева, похитував головою. Нарешті, він сказав:

— Другий рік ходжу по слідах цього капосного чоловіка, який оце вже десяту деревину загубив, а от не можу зустрітись. Виходив вночі, вранці, вдень, ввечері, просиджував тут по кілька днів, але даремно. Мов той звір, микає він тут стежками, нападає зненацька і шкодить. Та я знайду його!

Настрій у Василя Тарасовича зіпсувався, він тепер йшов мовчки, а його завжди рівна спина наче зігнулася під вагою горя. — Він вболівав за кожне дерево, за кожний кущик в оцьому лісі, де він провів майже все своє життя. У нього вже вирости сини, стали лісниками, старий вже негожий був до роботи, та і працювати йому не

було потреби, бо він був забезпечений державою, а от же не сиділося вдома, все ходив та ходив просіками, стережучи народне добро. Щоб розважити його, я сказав напівжартома:

— І нащо ото людині лико? Адже у нас лапті тепер не в моді...

— Фарбу робить негідник! — з обуренням кинув Бувалець. — Собі на копійку того порошку натре, а державу в розор вводить. Отакі ще люди є!

Він помовчав, а згодом додав:

— От скажу вам так — не бачив тієї людини, а знаю вже, що душа у неї дріб'язкова, трухлява... Ліс — багатство всіх людей, всього народу, а от він хоче лише для себе жити. Мов той жук-рогач — тільки про свою нірку і піклується. Та не минути йому судової лави! Це вже я йому обіцяю...

Перед нами тепер стояла зелена стіна смерек. Високі дерева тихо гуділи на вітрі широкими кронами, захищаючи землю від вітру. Під зеленим покривом ходив терпкий дух перестоєних трав і стиглих ягід. Десь у гущавині лунко постукував дятел, голосно покрикувала сорока.

— Чуєте, як глухо бурмоче смерека? — спитав мене Василь Тарасович, наставляючи вухо. — Прислухайтесь уважно, деревина вам підкаже — буде дощ.

Я глянув на небо. Високо над нашими головами пливли прозорі хмарини. Ніяких ознак близького дощу не було. Скоріше можна було чекати бурю. Вислухавши мене, Бувалець пояснив:

— Смерека віщує бурю інакше: тоді вона гуде тривожно, наче боїться, що її струсоне, а то

й зломить буревій, а на дощ вона тихо бурмотить, сподіваючись теплої літньої купелі... Дерево, мов та людина. Тільки й того, що сказати не вміє... А от я знаю, що дерево може стогнати, ніби той стогін тамує біль, сміятись, коли після дощу вигляне сонечко, тихо журитись, коли заходить осінь... А одного разу оці смереки тужили...

Він задумався, присів на широкий пеньок. Видно, якісь важкі думки снували в його голові, хмарили чоло. Нарешті він знову заговорив:

— Так, тужили. Не смійтесь — це правда. Я ось вам розкажу цю пригоду. Хоч вона й сумна — та повчальна. Ось слухайте. Було це давно, у минулу війну...

Раптом Василь Тарасович змовк, витяг зморшкувату шию і прислухався. Я теж здивовано оглянувся навколо. Глухо шуміли дерева, десь далеко постукував дятел.

— Чому змовкли, Василю Тарасовичу, розповідайте, — попросив я. Однак Бувалець прицькнув на мене, звівся на ноги і швидко кинувся у гущавину. За кілька хвилин він повернувся, ведучи за вухо босоногого хлопчика, що крутився, мов той вуж, намагаючись вирватися. У правій руці старий тримав тільки-но відібраний кривий садівничий ніж.

— Ось полюбуйтеся, — кинув Бувалець, — ще мені один злочинець. Ходить і вирізує своїм ножем молодняк...

— Я хотів лише пужално вирізати, а ви зразу за вуха, — верещав хлопчик. — Що вам жалко? Он скільки лісу...

— Бачите? Бачите? — сердито кричав Бувалець. — Він теж вважає, що у нас стільки лісу, що його можна нівечити, рубати як попало і де попало... і звідки таке повелося! Від дорослих! Є у нас такі дорослі, які вважають, що ліс, мов той бур'ян: поли його, виривай з корнем, а він ростиме собі... От тобі й наслідки... Пужално! А чому ж ти ходиш по лісі, вибираєш найкращу деревинку, зріжеш та й кидаєш? А хіба ти не подумав, що ота деревинка посаджена людськими руками? Що вона колись згодиться тобі, як виростеш, надумаєш хату ставити? Хто твій батько?

— Вчитель, — блимнув з-під лоба хлопчик.

— Стій, стій, — замахав руками Бувалець. — Який вчитель? Чи не з паньківської школи, бува?

Хлопчик мовчав, боязко поглядаючи на руку Бувальця, що продовжувала тримати його за вухо.

— Признавайся, краще тобі буде, — сказав я лагідно. — Брехнею не відкрутишся...

— Ну, з паньківської, а що? — вирячив очі білявий хлопчик.

— То, може, ти син вчителя Середи? — спитав Бувалець.

— Ні, мій батько директором...

— Вакуленко? — здивувався Бувалець. — Син Івана Пилиповича!

Старий відпустив вухо хлопчика, але ніж поклав у свою кишеню. Він стомлено сів на пенюк, понурих голову.

— Ось чого не чекав, то не чекав, — сказав він ніби винуватим голосом. — Хороший батько

виховав поганого сина... Йди собі, я тебе не тримаю.

— А ніж? — крутнувся хлопчик.— Віддайте ніж.

— Ножа не віддам. Одержиж його в міліції. Йди.

Але хлопчик не відходив. Він, видно, злякався, канючив, щоб йому повернути ніж. Про свою вину він не говорив, вважаючи, що не зробив ніякої шкоди, знівечивши кілька дерев з молодієї посадки. А Бувалець ніби не чув його проханя, видивився у потемнілу стіну смерек, і, ніби нічого не сталося, продовжував розповідати:

— Так ото ж — було це у війну. Навколо фашисти лютують по селах, над Києвом вогонь аж до самого неба піднявся, по шосе машини їхні мчать без ліку. Сини мої вже давно на фронті, тільки я один в лісі остався, мов та миша на затопленому стіжку. Ну, думаю, раз таке діло вийшло, буду сторожити ліс, та, може, ще й людям користь буде від мене, хоч уже й старий. Адже напевне знав, що люди не скоряться неволі, що знайдуться такі, які відшукають стежки Щорса та Пархоменка. Перезимував, грибами сушеними та ягодами харчувався... А навесні у наших лісах партизанський загін об'явився, все сміливіше та сміливіше починав діяти, бо не одну машину ворожу бачив я розтерзану на шосе... Не може того бути, думаю про себе, щоб партизанська стежка не привела до мого лісового дому. Подумав так, аж вночі чую, хтось шкрябає в шибку. Підвівся, глянув — якийсь юнак, придивився краще — наче наш, без форми. Виходжу, а він лежить біля вікна,

тільки руками щось показує. Кинувся до нього — ледве дихає, груди хриплять, мабуть, прострілені. Взяв я його на плечі, вніс у хату, віск запалив, глянув на пораненого — молоденький такий, русявий, ну чисто тобі хлоп'я. А на шапці червона стьошка навскоси — партизан. Роздер я на шматки свою полотняну сорочку, перев'язав його. Зварив коріння, напоїв його... Але він так, видно, багато крові втратив, що не приходив до пам'яті. Лише інколи застогне, а потім знову навіть не ворухиться. Злякався я — загине. І ніяких тобі ліків, навіть нашатирю й краплі не лишилося. Хотів було до людей кинутися за поміччю — та де ж ті люди! В Паньківці майже нікого не залишилося. Та й оставити його одного боюсь. Що робити?

Сиджу над ним і тремчу, наче лист осики. Аж на ранок він розплющив очі, оглянувся навколо, хрипло спитав:

— Хто ви, батя?

— Лісник,— кажу,— не бійся.

Очі у юнака проясніли, він аж ворухнувся.

— Якщо лісник — значить свій... — і знову знепритомнів.

Бувалець задумався, все його чоло було покрите тінню печалі і скорботи. Хлопчик стояв осторонь, слухаючи розповідь, ніж уже не цікавив його. Старий продовжував по хвилі:

— Лише на другий день він наче прокинувся, впізнав мене і простяг руку:

— Батя! От би попоїсти трохи...

Він так вимовляв оте слово «батя», що у мене аж сльози навернулися на очах. Може, й мій, думаю, син десь отак поранений лежить...

Зварив я йому просяної каші, подав на закуску жменю сушених слив, які колись мені дав вчитель Іван Пилипович на насіння... Сливи ці ми називали по-простому «чарівницями», були вони завезені чи з Китаю, чи з Японії. Ціла грядка була їх в школі, дуже хвалився Іван Пилипович цією сливою, навіть з академії до нього приїздили дивитися на ту грядку. Юнак поїв кашу, а сливу як побачив, аж скрикнув:

— Китайський лимонник? Де ви взяли, батя, цю диковину?

Розказав йому, він вислухав з увагою, повернув мені сливи.

— Це дуже коштовне дерево, зветься воно китайський лимонник. Плоди китайського лимонника дуже цінні — досить з'їсти три отаких сливи, і до людини, яка б вона не була стомлена, відразу повертаються сили. Солдатам японської армії такі сливи видають в бою і в поході... Хай буде на насіння.

— Сину мій, — сказав я розчулено, — з'їж ці сливи, вони додадуть тобі снаги. Яке ж тут насіння, коли навколо така завірюха...

— Батя, — перебив мене юнак, — я видужаю і без лимонника, а ви побережіть його, ось виженемо Гітлера, сади будемо садити. Я теж вчився в лісовому технікумі. Мріяв стати таксатором, знавцем всякої деревини, а от довелося взятися за автомат.

Так, знаєте, хороше говорив отой хлопчина про ліси, про дерева всякі, що я аж рота розкрив. Все життя ось живу у лісі, а таких слів не чув. Треба, казав він, щоб серед наших лісоводів з'явився свій Мічурін з великим серцем і палкою

мрією, хоробрий і впертий... Мічурін просував деревину на північ, а ми повинні тепер подбати, щоб на нашому півдні, ось отут, на Україні, росли субтропічні, теплолюбні породи. Поряд з тополею чи буком повинні у нас рости секвойї і залізне дерево, евкаліпти і пальми... І рости-муть! Можете не сумніватися...

Розповідав він мені, що в жарких країнах ростуть дерева, плоди яких схожі на наші запашні цукерки, воно ніби так і називається «цукерковим деревом», що у нас на Україні можуть рости фінік, хлібне дерево, лимони, інжир...

Сім днів лежав у моїй хаті партизан, все про ліси та про майбутнє наше життя розповідав. На восьмий день встав, підійшов до вікна, подивився на ліс, сказав:

— Забарився я у вашій хаті... Поганий розвідник з мене — заставив командира так довго чекати з донесенням... Піду я.

— Так рани ж твої ще не зажили,— говорю йому,— куди підеш такий слабкий?

Юнак подивився на мене суворими очима, відповів:

— Рани? Що мої рани! Он як болить людям, всій нашій землі, кожній деревині. Піду.

І пішов. Проводжав його аж до цих смерек, тут і попрощалися. Наостанку говорив мені, щоб я зберіг плоди китайського лимонника, після війни, сказав, повернеться сюди і разом посади-мо грядку.

Тільки я повернувся до своєї хати, як чую в лісі стрілянину. Що це могло значити? Вибіг, бачу—есесівці з карального загону оточують смерекову діброву, строчать з кулеметів. Похололо

все в мені: це ж вони вислідили мого юного лісовода! Не тямлячи себе, кинувся я в гушавину на допомогу юнакові, та враз упав, ужалений кулею. Очуняв лиш другого дня в хаті одного паньківського колгоспника. Він мені розказав, що того партизана оточили зі всіх боків і довго стріляли по ньому, бо він не здавався, відстрілювався з пістолета. Останній патрон він зберіг для себе... Поховали його люди нишком спочатку отут у діброві, а згодом перенесли на площу у Паньківку. Ще й зараз там могила його стоїть, проти сільради. А я ходжу під оцими деревами і все чекаю юного лісовода, адже обіцявся повернутися, щоб разом саджати ліси...

Бувалець змовк. Я глянув на небо і помітив, як воно все вирувало важкими темними хмарами, загрожуючи зливою. Василь Тарасович підвівся, сказав роздумливо:

— Як бачите, смереки віщували правильно. Ходімте під захисток, зараз полле...

Повернувшись, він побачив мовчазного хлопчика і здивовано спитав:

— А ти ще й досі тут? Я ж сказав — йди...

Хлопчик сопів носом, дивився собі під ноги і мовчав. Нарешті він схлипнув:

— Простіть мені, я більше ніколи...

Він не закінчив і залився слізьми. Хлопчик плакав так надривно і щиро, що Бувалець не витерпів, підійшов і погладив його по голові.

— Ну, доволі тобі, не маленький же...

Тут якраз полив дощ, і старий лісник полою свого вилянялого сірого піджака прикрив хлопчика. На його старечому обличчі пролягли добрі зморшки.

— Якщо ти правду сказав, то на тобі ніж і обіцяю, що батькові не скажу й слова. Я знаю— він строгий, і строгість тут уже зайва...

Ми стояли втрьох під високими могутніми деревами і дивилися, як косі пасма дощу полосували лісовий край. Крони дерев дзвінко шуміли під ударами важких краплин. Погладжуючи хлопчика по голові, Бувалець говорив:

— Хіба я для себе стережу ліс? Я вже старий, мені нічого не треба, скоро помру... А тобі жити та жити. Для тебе бережу, зрозумій це...

Осмівивши, хлопчик підвів заплакане лице і спитав:

— А ви посадили отой лимонник? Скажіть...

— Посадив, — відповів Бувалець. — Там такі кущі розрослися.

— Покажіть нам, — попросив хлопчик.

Василь Тарасович похитав головою.

— Щоб ти потім заліз туди з ножем і почав вирізувати пужална?

Хлопчик болісно скривився.

— Я ж поклявся вже... Даю вам чесне піонерське слово. Ось.

Він став по струнці і відсалютував за всіма правилами піонерського кодексу. Старий лісник тепло, по-батьківському посміхнувся, і мені здалося, ніби то сонце виглянуло з-за хмар, хоч дощ продовжував лити, а небо все клубочилося і гриміло, заглушаючи гомін високих смерек.

ВІРНИЙ

Те, що того ранку побачив Ігор у сусідньому дворі, дуже схвилювало його. Маленький хлопчик такого ж віку, як і він сам, стьобав прутиком рябе цуценя, тягаючи його по саду за шнурок. Собача жалібно скигло, падало, переверталось на траві, намагаючись встигати за своїм довгоногим мучителем. Але той навмисне стрибав через кущі, бігав поміж деревами, а цуценя, впавши на землю, котилося, ніби клубочок білих ниток. Серце Ігоря не витримало. Блідий, із стиснутими кулаками, він миттю перехопився через паркан і став перед хлопчиком.

— Нащо мучиш? — крикнув він хрипким голосом. — Покинь!

Хлопчик, вражено блимаючи маленькими очима, зупинився. Цуценя, скориставшись з цього, підповзло до ніг свого лютого господаря і лизнуло йому литку. Два хлопчики, один рудий, мов сонце, якщо на нього дивитися у закопчене скло, другий з чубчиком в напуск, блідий і рішучий, стояли один проти одного, ладні зче-

питися у бійці. Та ось руді вії раптом затремтіли, ворухнулися, очі опустилися вниз.

— А чого його жаліти, коли він зайвий. Все одно завтра втопимо у діжці. Спитай он у мами.

Ігор ковтнув слину, що давила його за горло, переступив з ноги на ногу. Гнів його минув, і він вже лагідніше сказав:

— Нащо ж його топити? Краще віддай мені...

— Бери, — погодився рудий хлопчик і подав Ігореві шнурок. — Що мені, жалко? У нас ще красивіший є, з великими вухами... Тарзан.

Не тямлячи себе від радості, Ігор підхопив на руки щеня, яке все тремтіло і тихо скигло, наче скаржилося на когось, кинувся до хвіртки. Та його раптом зупинив рудий.

— Е, ні,— сказав він і лукаво примружив свої маленькі очі.— Даром не дається, адже він не простий, а породистий...

— Що ж ти хочеш за нього? — нетерпляче спитав Ігор. Він у цю хвилину ненавидів цього пихатого мучителя.

— Що в тебе є?

Ігор зам'явся. Справді, що ж у нього є? Він лише кілька днів, як приїхав з міста до тітки Олі, всі його іграшки лишилися вдома, лише дещо вдалося захопити, коли спішно збиралися на дачу. Перебираючи в думках те, що він захопив з дому, Ігор проказував:

— Пістолет з двома курками, червоний настільний телефон з поламаною мембраною, Толька, мій братик, поламав, тенісний м'яч...

— Неси все це мені, тоді забереш собаку, інакше не віддам,— категорично заявив рудий і

вихопив цуценя з Ігорових рук.— Бо це не простий дворняжка, а породистий.

— Гарзд, почекай мене, я зараз,— відповів Ігор. Він кинувся через паркан і за кілька хвилин вже знову повернувся. В руках у нього були іграшки.

— Бери, я згодний,— сказав Ігор і поклав все принесене на траву.

Схопивши цуценя, він кинувся додому. І вже тоді, коли він був за парканом, з сусіднього двора почулося:

— Як тебе звати?

Це питав рудий. Ігор охоче відповів.

— А мене Тимком. Будемо гратися?

— Будемо,— невпевнено мовив Ігор.— Якщо тільки не будеш мучити тварин...

— Так я ж його вчив бігати! — виправдувався Тимко. Видно, йому було соромно за свій вчинок.— У мене он ластів'яче гніздо, і я не чіпаю ячюк... Хай собі лежать, я тільки подивився кожне і поклав.

— Значить, подивився все ж? — строго спитав Ігор.— А ти знаєш, що ластівка може відкинутися від гнізда, якщо там хтось полазить? Навіть лазити не треба. Он скільки буслив у селі, а на вашій хаті його чомусь немає. Як ти думаєш, чому? Бусли розумні птиці, вони знають людей...

Тимко прикусив язика. Він вважав, що оцей «дачник» дурний, мов пень, коли він може віддати за паршиве щеня всі свої іграшки, але виявилось, що це не зовсім так. Звідки він дізнався, що Тимко минулого року розорив лелече гніздо і хитрі птиці цього року вже не прилеті-

ли сюди? Звідки він, міський житель, знає про ластів'ячі примхи?

А Ігор вже вовтузився з своїм цуценям. Перш за все він випросив у матері стакан молока і нагодував його. Потім зібрав всі дощечки і цурупалки, які валялися біля хати, і зробив для нього хатку. Яка ж хороша та затишна хатка вийшла! Ігор навіть віконечко там приладнав—якраз під руку потрапила кватирка, що лежала без діла, намостив трави, щоб м'яко було спати його собаці. — Як його звати? Тимко казав, що всі звали його зайвим, бо вирішили утопити. Але ця назва йому не подобалася. Він чимало чув казок від батька, що собака — вірний друг людини. Як же вона може бути зайвою? Ні, це не підходить. Вірний, ось як він назве цуценя! Вірний, Вірний... Йому так сподобалася назва собаки, що він навіть засміявся.

— Вірний, Вірний,— покликав Ігор, але цуценя, пригріте сонечком, дрімало, лише вуха сторожко ходили, наче дослухалися, чи не йде сюди рудий Тимко, щоб знову починати свої знущання...

Минув тиждень, і Вірного вже не можна було впізнати. Шерсть його заблищала, вирівнялася, ноги витяглися, стали пружними і рівними. Лише вуха, як і раніш, звисали на самі очі, завдаючи клопоту цуценяті. Та згодом праве вухо почало потроху зводитися догори, коли Ігор кричав: «Вірний, взяти!» Він кидав далеко у річку м'яч, а Вірний, повагавшись і переборовши

страх, кидався у воду і швидко-швидко перебирав лапами, аж поки не схопить зубами м'яч і не винесе його на берег. Та не тільки це вмів робити Вірний. Він навчився робити стойку, без дозволу не чіпав їжі і не рвав пух з каченят, як це робили інші собаки. З ранку до пізнього вечора Ігор не розлучався з своїм цуценям, ходив з ним до лісу, в крамницю, куди мати посилала за сірниками чи сіллю, купатися на ріку, навіть в аптеку, якщо треба було щось принести для меншого братика Тольки. Вірний ночував у своїй затишній хатці, але кожного ранку, як тільки Ігор виходив з кімнати, щеня завжди зустрічало його радісним помахуванням хвоста, кидалося до ніг і качалося по траві.

Так минав час, і Ігор був щасливий. Оце маленьке цуценя так припало йому до серця! Коли одного разу Вірний захворів і перестав їсти, Ігор за обідом сидів журний і тихий. Мати, зрозумівши причину цього суму, сказала:

— Не подобається все це мені, Ігорю... Невже ти думаєш, що я візьму твого Вірного в місто? Так що відвикай або віддай комусь.

— Мамо,— благально промовив Ігор.— Вірний такий хороший, такий слухняний... Хіба ти не бачиш?

Мати розсердилася:

— Куди ти його візьмеш? На п'ятий поверх? Щоб у хаті мені псиною тхнуло та щоб рвав за навіски? І не думай...

Ігор, сяк-так поївши і захопивши для Вірного кілька ласих шматочків, кинувся у двір і вже до самого вечора не відходив від щеняти. І коли Вірний видужав і знову вони ходили у ліс

і до річки, хлопчик теж повеселів і почав краще їсти. Мати тільки зітхала, бачачи, як її син захопився цуценям.

Батько Ігоря працював на заводі і приїздив на дачу лише в неділю. Якось він, побачивши, що син не відходить від собаки, сказав:

— Ану зараз перевіримо, що воно за пес. Вірний, на!

Він високо підкинув шматочок ковбаси, і Вірний, зробивши стойку, спіймав його і миттю проковтнув.

— Молодець, — задоволено промовив батько і посміхнувся.— Ану ще раз. Вірний, на! — Вірний і на цей раз не підвів.— Ну що ж, наче нічого собака, зір має чудовий,— похвалив батько.— А чи хоробре у нього серце.

Ігор аж засяяв увесь.

— О, він так кидається у воду, наче все життя плавав по морях і океанах! Найглибші місця йому ніпочім!

Батько засміявся.

— Це ще не все! Ось ми йому зараз екзамен влаштуємо...

По вулиці якраз бігла якась чорна, худа собака. Побачивши її, батько крикнув:

— Вірний, взяти!

Вірний, напруживши ноги, весь витягся, вуха його стали сторч, хвіст випрямився.

— Взяти, Вірний! — ще раз крикнув тато. І тоді цуценя кинулося попід дошками паркана і мужньо напало на чорного цуцика. Але тут сталося несподіване: чорний цуцик, побачивши, що його атакує якась маленька собачка, зупинився, вишкірив зуби і загарчав. Вірний,

вражений спокоєм і зневагою до нього оцього чорного пса, впав голічерева і залащився. Тато схопився за боки і поточився від реготу.

— Ось які ми хоробрі... Одне діло хапати м'ясо, зовсім інше йти у бій...

— Але ж він ще малий,— ледве не плакав від образи Ігор. — Йому ж всього три місяці... Ти ще його не знаєш...

Тато погладив Ігоря по голові і, продовжуючи сміятися, сказав заспокійливо:

— То нічого, що здав позиції, але ж напав! Уяви собі, кинувся у бій! Це вже добре!

З цього дня тато, приїжджаючи з міста, щоразу цікавився Вірним і нишком кидав йому шматочки м'яса чи ковбаси. Тільки один Тимко, спостерігаючи через паркан за Вірним, сердито штурхав свого Тарзана, який чомусь завжди опускав хвіст, не вмів служити і ніяк не зміг навчитися робити хоч будь-яку стойку. Тимко сердився на себе, що віддав не те цуценя, бо виявилось, що Вірний куди справніший собака, ніж його Тарзан... Не раз Тимко, побачивши Вірного на вулиці чи на луках, кликав його до себе, підманював смачною кісткою, намагаючись затагнути у двір, але Вірний тільки помахував хвостом, але на вмовляння не піддавався.

Тимко вже не руйнував гнізд, хоч і кортіло часом, він навіть шпаківню змайстрував і з допомогою Ігоря встановив її на найвищому бересті. Єдине, що його непокоїло,— це Вірний. Як він, Тимко, міг так прогавити? Це ж треба бути зовсім дурним, щоб віддати таку чудесну собаку...

Та ось скінчилося літо і настав час виїжджати додому. Тато приїхав за ними на машині, мама виносила з хати каструлі, примус, навіть малий братик Толька допомагав батькам лаштуватися в дорогу. Тільки один Ігор стояв біля машини, сумно поглядаючи на Вірного. А той все лаштувався біля його ніг, наче прохав не кидати його тут, забрати з собою. І коли машина вже була вщерть наповнена домашнім скарбом і в багажник вже вкладено Толикове ліжко, батько подав команду сідати. Всі посідали, поцілувавшись з тіткою Олею, а Ігор все стояв, наче він і не збирався виїжджати.

— Ігоре,— покликав батько,— дорога далека, сідай швиденько.

Ігор мовчав. Тоді батько, висунувшись з машини, сказав нарочито весело і безжурно:

— І чого ти губи розквасив? Тітка Оля буде добре доглядати твого Вірного, а наступного літа ми сюди знову приїдемо! От, зажурився козак! Дивина!

Ігор мовчав. Серце його стукотіло, душа пламеніла пекучим вогнем. Він дивився на Вірного, і не міг відірвати від нього погляду.

— Чого ж мовчиш? — знову озвався батько.— Чи ти вирішив остатися тут? Дивина яка, ти бач... Ну, віддай цуценя Тимкові, він догляне його. Бач, визирає он у дірку, видно, теж хоче взяти собача... Правда, Тимку?

Тимко аж захлинається:

— Я вже давно говорив йому, щоб віддав. Крім того, він взагалі мій... А я йому іншого

подарую на той рік... Чесне слово, подарую... Найкращого! Я його й пальцем не вдарю, не бійся, Ігоре, я вже не такий... І ластівок не буду чіпати, і бусликів... Чесне піонерське...

— Ні! — раптом сказав Ігор.— Нізащо не віддам тобі Вірного... Хай краще в тьоті.

Він кинувся до цуценяти, обняв його за шию, припав лицем до гладенької шерсті. Тьотя Оля заспокоювала племінника, обіцяючи доглянути Вірного, та він нічого не чув. Рвучко підвівся, весь заплаканий, сів у машину. Загук мотор, курява застелила шлях, що вів з села.

І тільки улігся на шляху пил, як через паркан перестрибнув Тимко, схопив Вірного і перекинув його у свій двір. Тьотя Оля була в хаті і не бачила цього. Тимко торжествував. Він надів на цуценя шнурок, повів його до вишні, щоб прив'язати. І тут сталося те, чого аж ніяк не чекав Тимко. Вірний сіпнув за шнурок, гризнув Тимка за руку і вихорем викотився з двору. Він щодуху мчав по вулиці, нюхаючи землю, де ще залишилися сліди машини, яка повезла кудись Ігоря. Вірний біг швидко, опустивши морду до землі, перестрибуючи через вибоїни і калюжі. Йому стало жарко, хотілося пити, але він не міг зупинитися, щоб сьорбнути з калюжі, він поспішав. Висунувши язика, Вірний біг степовою дорогою, часто дихаючи і пильно стежачи, щоб не збитися з шляху.

А Ігоо, забившись у куток машини, гірко плакав. Він не був «рюмсою», як звали всі меншого братика Тольку, але тепер, коли вперше в житті сталося таке горе, він не міг втриматися. Сльози самі лилися з очей, а з грудей ви-

ривається стогін. Помітивши стан сина, тато за-непокоївся.

— Оце таке діло, Ігорю? — перехилився він до заднього сидіння.— Ти ба яка причина... Дивина... Що ж тут робити?

Він глянув на матір, яка вся аж мінилася в лиці, переживаючи за сина, знову сказав якимсь сумно і гірко:

— Дивина, скажу вам...

— Якби не п'ятий поверх,— зітхнула мати і погладила сина по голові.

Ігор виглянув через заднє віконце і раптом скрикнув:

— Він, він! Дивіться!

По шляху летів Вірний. Здіймаючи легку хмаринку пилу, він мчав вперед, де раптом зупинилася машина, яку він так довго доганяв і яка везла найкращу у світі людину — Ігоря.

ЛЮДА

*Дівчино-секретарю,
Як тебе любили ми...*

П. Усенко

Вигравав прудкий вихорець жіночого вбрання, гучно бухав барабан, гармошка з срібними дзвіночками завмирала і знову оживала під легкими пальцями гармоніста. А над цим плетивом квітчастих узорів, людського гомону й гупання бубна мигтіли наші босі ноги. Міцно вхопившись за поручні, опустивши очі в хистку підлогу, що гойдалася і пружинилась під ногами, бігали ми, сільські хлопчики, під дахом каруселі, захекані і щасливі. Падав солоний піт з-під картуза, щеміли від розігрітої підлоги босі ноги, але ми були безжурні і збуджені — карусель найбільша весняна радість. Як тільки просихали рівчакі і на вигоні зеленіла трава, ми вже виглядали карусель, вибігаючи за село. Інколи ми вилазили навіть на високий берест, що стояв перед «розправою» — чи їде зі станції величезна халабуда з дерев'яними кониками і розмальованими обаянками? Прокинувшись вранці, кожен з нас з завмиранням серця зиркав на сільську площу біля церкви — чи не напинають там парусину, чи не вбивають палі?

І щороку на великдень карусель прибувала до нас у село, веселила наші серця. Все село сходилося на площу, броварі викочували бочки з квасом, цукерники виставляли свої лотки, а невідомо звідки прибулі цигани роздували на вигоні свої негасимі горна... В такі дні нам не сиділося, не їлося, не спалося... Один хлопчина показував срібний перстень, якого він виміняв у цигана за мірку вівса, інший витягав з пазухи довгі цукерки з кольоровими пацьорками, третій задавався своїми трофеями — крашанками, яких йому вдалося назбирати цілий клунок на «гробках»...

Одного з таких днів, коли монотонно постукував бубон і наші червоні п'яти мигтіли над людською зливою, до нас на дашок каруселі раптом ступила дівчина в білому платті. Це було нечувано, адже ми ніколи не поступалися своєю монополією заробляти право прокататися на каруселі. Дівчина ніби відчула нашу неприязнь, трохи відступила назад і раптом крикнула:

— Це — експлуатація!

Ми презирнулися, здивовано розглядаючи незнайому дівчину і не розуміючи її слів. Слово «експлуатація» ми чули на сходках у дні громадянської війни, яка оце вже вщухала, але воно стосувалося тоді нашого поміщика Тирси, царя і його міністрів. Що означало слово «експлуатація» зараз в устах цієї дівчини? А дівчина, пересилаючи гуркіт бубна, кидала нам свої слова:

— Вас експлуатують, а ви мовчите! Он у Лозовій хлопці по двічі крутять, а ви по чотири...

Це ми зрозуміли, і відразу ж загули, затупо-

тіли ногами в підлогу. Руки самі опустилися, карусель стихла лет, почала зупинятися. До нас уже видивався на драбині хазяїн, товстий обрзклий чоловік в рябій жилетці, у великому солом'яному брилі.

— Чого не крутите? В шию вас гнати...— закричав він, хапаючись за поручні. — Ану, налягай...

Ми схопилися за поручні, та раптом дівчина підбігла до хазяїна, сказала з викликом:

— Ми оголошуємо страйк. Поки не приймете наших умов, карусель не зрушить з місця...

Хазяїн отетеріло витріщив очі, щоби його надулися, мов пузири, бриль злетів на потилицю.

— Хто це «ми»? Хто ви і яке маєте право лазити на мою карусель?

Дівчина стояла перед хазяїном рівно, ніби виструнчившись, лише блідість зраджувала її хвилювання і гнів.

— Ми — це всі хлоп'ята. Он у Лозовій...

Вона не докінчила. Хазяїн замахнувся своїм пудовим кулаком, але не вдарив, бо дівчина навіть кроку не ступила від нього, лише обличчя їй ще дужче зблідло і пересмикнулися губи. Ми дивилися, як безвільно опускалася рука хазяїна, як він задихався від люті і сорому. Нарешті він вгамувався і вже тихіше спитав:

— Ви з осередку?

— З осередку,— відказала дівчина і посмінулася.— Ви догадливий.

— Гаразд, — махнув рукою хазяїн,— хай буде так, як у Лозовій. Крутіть по тричі...

— Не по тричі, а по двічі,— поправила його дівчина.

— По двічі? — обкрутнувся хазяїн.— Вигадки! Немає такого порядку. Ви мене в розор тягнете! Сам буду крутити! Геть звідси!

— Гайда, хлопці, вниз! — скомандувала дівчина і пірнула у вузький прохід по драбині. Ми шаснули за нею. Стояли і дивилися, як хазяїн сам крутив карусель, яка ледве посувалася. Парубки на конях кричали «давай, давай», люди сміялися, дехто, посідавши, вимагав назад гроші. Нарешті, хазяїн не витримав, опустився вниз, крикнув:

— Гей, двічі крути, один раз катайся, двічі крути, один раз катайся! Хто охочий?

Ми кинулися навперейми на дашок, та дівчина раптом зупинила нас і шепнула:

— Приходьте, хлоп'ята, сьогодні увечері до сільради. Я дещо вам розкажу цікаве. Я з Харкова. Звуть мене Люда. Так і називайте. Приходьте ж...

* * *

Увечері, намотавшись на каруселі, ми прийшли до сільради, яку люди за звичкою продовжували називати «розправою». На ганку сиділа Люда і чекала нас.

— Малувато, — похитала вона головою, — та нічого, потім всі прийдуть. Ходімо.

Ми зайшли у холодну кімнату, стали біля порога. Люда запросила сідати на лаву, але ніхто з нас навіть не поворухнувся. Тоді вона вийняла з шафи згорток, примружила свої красиві очі і спитала:

— А що я вам привезла? Вгадайте.

Ми мовчали. Люда чогось почервоніла, прикусила губу, з очей ледве не капали сльози.

— Приїхала сюди, щоб організувати дівчому... Привезла вам від харківських піонерів подарунків — нате...

Сашко Малявка, який стояв скраю, взяв згорток, нерішуче покрутив його в руках. Одначе цікавість перемогла, він розгорнув папір і вийняв блискучу трубу. На трубі яскравів червоний бант і грали сонячні зблиски.

— Це піонерський горн, — пояснила Люда. Вона взяла трубу, приклала до рота і заграла.

— Я вас навчу подавати сигнали і навіть пісні виводити на горні. Хто хоче бути горністом?

Але горністом ніхто не хотів бути, більше того, ми взагалі не хотіли організовуватись, це лякало нас незвичністю і новизною. Цілі дні бігали ми по площі, видирали яйця з гороб'ячих гнізд, смажились на луках, граючи в цурки, паслись у пасльоні... А що буде після того, як оця дівчина організує нас? Певне, доведеться попрощатися з свободою, виконувати якусь роботу, яка і так остогидла дома. Сашко Малявка обізвався першим:

— А що ми маємо робити?

Люда пройшлася по кімнаті, очі її повеселішали — їй вдалося вирвати з нас хоч ці слова.

— Будемо співати революційних пісень, я вас навчу грати у футбол, це такий великий м'яч, я теж вам його привезла, потім... потім будемо організовувати походи в ліс, до річки, вудити рибу і проводити збори.

Це нас влаштовувало, і ми пошвавішали. Навіть дехто пройшов від дверей і примостився на лаві. Підбадьорена Люда спитала:

— Ви любите співати? Яких ви знаєте пісень?

— «Яблучко» знаємо, — відповів Сашко і почервонів.

— А ще? — допитувалася Люда.

— Я знаю «Ойру», — вирвалося у мене.

— Що це така за пісня? Ану прокажи слова.

Я боязко глянув на Люду, перевів погляд на стелю, потім на зачовгану, давно не миту підлогу. Нарешті промимрив:

Ой, дівочка Надя, чого тобі нада...
Нічого не нада, крім шоколада...

Голосний регіт вибухнув у кімнаті. Не сміялася тільки Люда. Вона прикусила губу, підійшла до мене, сказала:

— Я навчу вас хороших пісень. Я знаю їх багато-багато. От хоч би «Мы молодая гвардия». Або «Картошку»... Не чули такої?

І Люда заспівала нам про картошку, яку так любили піонери. Потім перейшла до іншої — про смерть комсомольця, який просив передати людям, що він «чесно погіб за робочих». Далі співала про те, як шептухи умовляли хлопчика не ходити до піонерського клубу, бо той клуб, мовляв, проклятий... Нарешті зупинилася, щоб передихнути, спитала у нас:

— А ви вірите у бога?

Ми мовчали.

— Хто не вірить у бога — піднесіть руки.

Не піднялося жодної руки.

Люда опустила очі, довго мовчала, ніби думаючи про себе, потім провела рукою по чолю і важко зітхнула.

Люда стала на квартиру до Сашка Малявки, який жив лише з матір'ю і в якого була вільна одна кімната. Ми часто заходили туди, щоб побачитись з нашою Людою. Була вона уважна і ніжна, мов рідна сестра. Розпитувала у нас про життя, зітхала, дивлячись на хлоп'ячі порвані штанці або розкльовані брудом і «курчатами» до крові ноги. Навчила нас чистити зуби щіточкою, про яку ми навіть гадки не мали, ходити строем і грати в футбол. Коли мене віддали учнем до шевця, п'яниці і дурисвіта, Люда прийшла до мене, довго сварилася з шевцем і пішла лише тоді, коли вирвала у нього обіцянку відпустити мене на всі піонерські збори і походи. Якось вона з'їздила в район і привезла нам звідти піонерські галстуки. Після цього ми вже майже не відходили від Люди. Вона заступалася за нас, коли хто кривдив, виховувала в нас сміливість і чесність, повагу до старших. Люда була секретарем комсомольського осередку, але майже всі дні проводила з дітьми. Хоч би коли ми заходили до неї — чи то вранці, чи то пізно вночі, вона кидала всю свою роботу і починала співати з нами, розповідати про завод «Серп і Молот», на якому вона працювала, про цікаві книжки і про революцію.

Люду любили не лише діти, а й дорослі. До неї приходили жінки і чоловіки, щоб дістати якусь пораду чи допомогу, просили написати заяву чи скаргу. Дехто за давньою звичкою приносив Люді «подарунок» — курку або шмат сала, але вона все повертала назад, сміялася і сва-

рилася ніжним пальчиком: «Щоб це було востаннє». Сашко Малявка, який все це бачив, з захопленням розповідав нам про нашу Люду, про її чисте серце. Якось ми ходили без Люди на луки, нам було без неї сумно. Навіть пісень не співали. Повернулися і відразу пішли до неї на кваргиру. Дівчата принесли віночок з живих квітів. Люда зраділа, почепила віночок на коси, подивилася в дзеркало, дзвінко засміялася:

— Була б молодшою, поступила б у піонери. Прийняли б?

Дівчатка липли до неї, чіплялися за руки і за плаття, мов маленькі. А ми стояли осторонь, дивилися на Люду, на червоний піонерський галстук, який завжди був у неї пов'язаний круг ший, очі пламеніли відданістю і любов'ю до першого посланця міста.

Одначе були у Люди вороги. Дізнавшись про «голосування проти бога», богомільні бабусі скося позирали на дівчину, перешіптували і обзивали її «безбожницею». Особливо любили хутірський глитай Коструб. Приїздив у село на тачанці, прив'язував до огради коней, а там збирав навколо себе прибічників і гукав на всю площу:

— Завели собі паняночку з міста, проти бога підбурює наших дітей, в нехристи тягне... А чи знає вона, де паляниці ростуть? Чи бачила вона коли перевесло? Ех, хліборобчики, голодранці! В комунію закортіло?

Одного разу Коструб приїхав разом із своїм сином Іваном. Був цей Іван високий на зріст, дужий, мов віл, з кучерявим чубом і кривими

погами. Побачив Іван Коструб Люду, зайнявся весь. Перейняв на площі, довго не відпускав від себе, умовляючи покататися на його розписаній тачанці. Але Люда вирвалася і пішла від нього. Після того Іван цілими днями стовбичив перед хатою, де жила Люда, збирав хлопців і роздавав їм варені крашанки та смажене насіння. Якось викотив з пожежного сарая бочку на двоколці, посадив на неї чотирьох парубків, взявся за дишло і повіз круг церкви... Потім кидав двохпудові гирі, показуючи свою силу, та все позирав на вікно — чи не дивиться Люда. Але Люда не дивилася. Тоді Іван Коструб запросив двох старостів, найняв гармошку і бубон, прикотив на тачанці і ввалився у хату до Люди. Дівчина злякалася, замахала руками:

— Що ви, я не збираюся заміж...

— Підеш за мене, — твердо сказав Коструб, похитуючись на кривих ногах. — Не народилася ще дівчина, яка б не пішла за Івана Коструба. Я людина не скупа, а в баті добра чималенько. Подавай рушники.

Люда шаснула у сіни, звідти на вулицю і сховалася десь у людей. Коструб довго чекав, а тоді стукнув по столу кулачищем, вилаявся і посварився на зляканого Сашка Малявку:

— Передавлю піонерське зміїще... Ще заплаче дівка, та я не вчився прощати образ. Так і перекажи їй.

Загриміла тачанка, зловісно загупотів бубон, завищала гармошка. Так і поїхав Коструб ні з чим. Але за кілька днів він знову об'явився, тихий, улесливий. Розплакався у Люди в хаті, просив пожаліти його, бо він зап'є, занастить і

себе, і все розкидає. Обіцяв повезти Люду до міста, піти працювати на завод, зречтисся батька. Присягався ніколи її не кривдити...

Люда й цього разу випровадила його з хати.

Все ніби втихло, Люда знову співала з нами пісень, ходила до лісу. Та одного разу вночі у наше вікно хтось настирливо і гучно постукав. Мати злякано перехрестилася, припала до шибки, по якій гасали тіні спалахів. Коли ми вибігли у двір, то побачили, що горить хата Сашка Малавки. Голосила якась жінка, бігли дядьки з відрами і граблями. Сашка я знайшов переляканим і тремтячим. Він дивився каламутними очима на полум'я і щось нерозбірливо шепотів за сохлими губами.

— Де Люда? — крикнув я, намагаючись зрушити Сашка з місця. Сашко дивився на мене і не бачив нічого. Нарешті він кліпнув очима, махнув рукою в город:

— Побігла...

— Куди побігла?

Сашко мотнув головою і знову завмер, вдивляючись у язика вогню, які вже доїдали останні крокви. Раптом я почув голос Сашкової матері:

— Людоньки, рятуйте дівчину, бо ж за нею погналися...

Ми оббігали весь город, заглянули у сусідські двори, але Люди ніде не було. На світанку її знайшли пастухи. В самій сорочці, з зашморгом на шиї, Люда лежала на дні висохлої копанки. Маленька і безпорадна, вона ніби спала.

Ховали її всім селом. Біля труни йшли піонери— в червоних галстуках, рівним строем, якого

навчила Люда. Грав оркестр. Біля могили виступав промовець з району. Старі партизани вистрілили з обрізів. Ми з Сашком Малявкою стояли біля труни. дивилися на бліде обличчя Люди і мовчали. Дівчатка поклали у труну квіти. Вони плакали, і їм було легше. Ми ж з Сашком лише тремтіли всім тілом і кусали губи.

Коли посипалися перші грудки у яму, ми переглянулися один з одним, ніби питали — що робити? І тоді Сашко раптом почав пісню. Її підхопили всі піонери. Як клятва, як сповідь душі кожного з нас журно і тихо лилося на околиці села:

Ты, боец молодой, передай, дорогой,
Что я честно погиб за рабочих.

ГОСПОДАР ЗЕЛЕНОГО ОКЕАНУ

На голові у неї золота пожежа волосся, на ногах—кирзові чоботи з мідними підківками, поверх плаття — вузький ремінець з клеймом таксатора в чохлі. Це—Броня. Таке строге ім'я дали батьки своїй доньці, рухливій кароокій дівчині з гнучким станом, але мужською професією. Ще тоді, коли вона скінчила лісовий технікум і одержала диплом таксатора, що означає — знавець лісних порід, до неї підійшов директор технікуму, сивий чоловік, з глибокими зморшками на добром чолі, і запропонував відмінниці в нагороду за її старання поїхати працювати в лісництво, яке межувало з великим містом. Броня подякувала за турботу про її долю, а потім рішуче сказала: «У тому лісництві дерев, мов кіт наплакав. Що я там робитиму? Вирощуватиму ялинки для новорічних свят? Ні, то не для мене».

І от Броня тепер уже другий рік працює аж у Сянському лісгоспі на Закарпатті, де вітри і шум смерек, де смолистий дух ялиць і вічна тиша природи. Подруги-студентки роз'їхалися

у всі кінці лісового царства країни, писали Броні: «Ти забралася аж під самі хмари, до тебе й жених ніколи не потрапить... Боїмося, що карі оченята погаснуть від самотності і печалі». Броня сміялася на ті слова, брала двостволку, причіплювала до вузенького пояса клеймо і йшла в узгір'я. Вона не думала про жениха, але він з'явився неждано-негадано, мов у казці. Якось влітку у контору лісництва зайшов високий, плечистий юнак і мовчки поклав на стіл перед Бронєю наряд, в якому значилося, що подавцеві цього Якову Бойку доручається заготовити для радгоспу «Світлий промінь» півтори тисячі кубометрів будівельної деревини. Броня перевірила папірця, сказала:

— Завтра збирайтеся в ліс, покажу.

Вона хотіла вже йти, коли Яків раптом тихо засміявся і, прикусивши губу, запитав:

— Невже ваша мати не боїться відпускати отаку ніжну і милу доньку з лісорубами в гори?

Броня звузила карі очі, зміряла вогнистим поглядом юнака:

— У нашому селі про таких, як ви, кажуть: високий аж до неба, а...

Вона не докінчила. Яків аж присів від подиву. Броня голосно засміялася і зникла. Як уже потім не упадав Яків біля неї, вона тільки знизувала плечима, але розмови не підтримувала. Навіть там, у лісі, коли дівчина ходила від дерева до дерева, кладучи на кору свою п'ятикутну печатку, яка означала «дозволяю рубати», юнак не зміг заглядити своєї вини. Броня ніби не помічала Якова, не відповідала на його гарячі погляди. З тим він і поїхав. Але незабаром надіслав

листа, в якому кострубатим почерком було написано, що в душі у нього горить вогонь кохання, у вухах шумлять смереки, а зелені гори кличуть, манять, тягнуть його великою силою. Броня зраділа тому листу, але у відповідь надіслала невеличкого папірця, де й слова не було про вогонь кохання, про шум смерек і про інші романтичні речі. Майже півроку тяглося це листування. Час, парубоцька впертість Якова зробили своє: Броня ненароком обмовилася в листі, що сумує... Для юнака цього було досить, щоб написати дівчині, що він незабаром «прилетить» до неї.

Яків «прилетів» не один. Разом з ним прибула бригада лісорубів радгоспу. Будівельник дід Ялисей до того був балакучим та цікавим до всього, що майже всю дорогу не давав Якову спокою своїми запитаннями. Хоч він і не був з Яковом минулого разу в лісництві, однак знав, що у хлопця тут є «рука» — дівчина, яку звать Броня. Настовбурчивши кудлаті брови, дід Ялисей запитував:

— Кажуть, що у тебе тут є знайомі, Якове, так ти вже там дивись, щоб дровець нам путящих дали...

Яків відмахнувся від старого, думаючи про своє. Однак Ялисей, ступивши на подвір'я лісництва і побачивши Броню, сказав юнакові:

— Оце вона? Що ж, підходяща, таку можна привезти в радгосп, не соромно буде показати людям.

Яків дуже хвилювався, думаючи про зустріч з дівчиною, з якою він по суті знайомий заочно, адже трьох днів, на протязі яких він двічі бачив Броню, малувато. І все ж зустріч відбу-

лася не так, як він уявляв. Якову чомусь здавалося, що Броня кине́ться йому́ на шию, принаймні почервоніє або засоромиться, а воно так не сталося. Броня стояла біля заведеної електричної пилки, стежачи, як з-під сталевих зубців бризкала свіжа тирса. Побачивши Якова і його бригаду, Броня посміхнулася, набрала повну жменю тирси і, розминаючи її на рожевій долоні, сказала юнакові:

— Тепла. Ось попробуй, яка вона гаряча...

Яків схопив її маленьку руку, подивився в очі дівчини.

— То ти так мене зустрічаєш? Чи, може, й не рада?

Броня засміялася:

— Я така ж, як і ти.

Яків розгубився. Що означали ці слова? Він дивився на шапку-вушанку, на юне рожеве обличчя і хотів пригорнути її, поцілувати. Але дівчина вирвалася, відійшла вбік і сказала:

— Значить, приїхав по деревину? А чому ж писав інше? Виходить, що прислали тебе з бригадою... А якби не прислали?

Яків захвилювався. Він гаряче доводив, що поривався до неї, що вона йому наймиліша від усіх дівчат, яких йому доводилося бачити на світі. Броня, вислухавши юнака, безтурботно зауважила:

— Нові хати будете ставити? Ну, що ж, ліс у нас чудовий, хати будуть вічними... Я вже виберу вам...

Вони стояли на засніженому шляху, розритому гусеничними тягачами. Яків тримав дівчину за руку, гаряче шепотів:

— Дійшла і моя черга... На той рік буде у мене своя хата.

Броня посміхнулася, звільнила свою руку. Вона кинула допитливий погляд на Якова, хотіла щось сказати, та враз передумала, захапалася, збираючись йти.

— Завтра я покажу вам дільницю. Все буде гаразд, товаришу Бойко! Хата у вас буде, мов дзвін.

Вона помахала пухнастою рукавичкою і швидко пішла геть. Спонтелічений Яків лише руками розвів. Він похитав сумовито головою і пішов до контори лісництва.

А другого дня вранці Яків з бригадою рушив до лісу. Попереду йшла Броня, розмахуючи руками. Була вона зодягнена у коротку ватянку, підперезану тоненьким пояском, на плечі у неї висіла незмінна двостволька. Кирзові чоботи з металевими підківками сковзалися на мерзлому ґрунті, але міцні ніжки дівчини вправно ступали під гору. Дід Ялисей, поглядаючи на дівчину, яка віддалилася від них, зауважив:

— Броня! Оце ім'я!.. Ніби з кричі дівчина. Бач, як біжить під гору, парубків обганяє...

Яків мовчав. Він ніяк не міг зрозуміти, чому так образилася Броня, побачивши, що він прибув у лісництво не сам, а з бригадою. Невже він писав про те, що приїде спеціально до неї? Яка ж вразлива вона... Він вирішив порозумітися, швидко догнав дівчину.

— Броню, почекай,— гукнув він.— Ти так швидко ходиш, що за тобою не угнатися...

Вона не відповіла. Вийняла з піховки клеймо, підійшла до стрункої ялиці, наставила його до

стовбура, ударила і швидко пішла вперед. Так вона переходила від дерева до дерева, залишаючи на стовбурах свої помітки. «Ніби дятел той», подумав Яків, прислухаючись, як глухо лунали удари. Юнак оглянувся. Навколо, скільки око сягає, стояли суворі, зосереджені дерева, насунувши на очі великі снігові шапки. Обважнілі від снігу віти важко звисали аж до землі, поскрипували на тихому вітрі.

Яків постояв, озираючись навколо, потім повернувся до бригади. Тут кипіла робота. Дуже хлопці підходили до високої ялиці, трохи підрубували її, потім бралися за пилку. Яків теж взявся за діло. Незабаром у глибокому снігу вже лежало кілька зрубаних дерев. Дід Ялисей, витираючи спітнілого лоба, сказав Якову:

— Бачу, діла буде на місяць, а толку на мізинець. Хто ж так планує вирубку? Скаче твоя кохана, мов той заєць, від дерева до дерева, ганяйся за нею... Коли ж ми вивеземо порубку, якщо покладемо її на чотири кілометри? Ні, це не годиться. Гайда, хлопці, рубаймо підряд... Он скільки того лісу...

Яків хотів було заперечити, адже його, як бригадира, попереджали, що треба рубати лише ті дерева, які позначені таксатором, але, побачивши, що пропозицію діда Ялисея підтримують і інші хлопці, махнув рукою. Справді, скільки тут дерев! Здається, все життя рубай їх, а все одно всього не вирубаєш. Он які гори простяглися аж під самі хмари, оком не осягнеш. Та й Броня не видасть, не поскаржиться, якщо й помітить. І Яків теж почав вибирати собі до смаку ялиці, які не мали позначки, вали-

ти їх на землю. До вечора добре вхекалися, але їй зробили чимало — велика дільниця враз порідшала. Коли повернулася Броня, бригада вже збиралась повертатися до лісництва.

— Гайда разом додому,— сказав весело дід Ялисей,— повечеряємо у вашій чайній за компанію...

Враз дід Ялисей осікся. На нього дивилися строгі очі дівчини. Здавалося, вона втратила мову, бо уста її ворушилися, але слів не чути було. Нарешті вона видихнула:

— Що ви наробили? Хто вам дав таке право?

Яків глянув на зблідлу дівчину, похилив голову. Він ніяк не думав, що Броня так близько сприйме це до серця. Сказав, що перше спало на думку:

— Броню, ми ж акуратно... Хіба вивезеш з цього чортячого місця колоди, якщо вони одна від одної на кілометр лежатимуть? Зваж — не легко ж нам...

Він знову підвів голову і побачив, як затремтіли бліді губи дівчини.

— Варвари ви, а не люди!— важко зітхнула вона і кинулася до дерев, які лежали у снігу. Доторкалася руками до зеленого віття, що вже втрачало пружкість і хилилося донизу, обмацувала стовбури і зітхала. Потім повернулася обличчям до зніяковілої бригади, сказала з докором:

— Про себе думаєте... А чому ж забули про інших? Хіба тільки вам потрібні хати? Нащо ви оце зрубали молодняк, адже він не згодиться... Хіба вашим дітям не треба буде ставити

хат? Хіба вони не будуть женитися і виходити заміж? Люди, люди,— Броня мало не плакала.— Хіба ви не знаєте, скільки треба літ, щоб виросло справжнє дерево, годне на хату? Сто років треба ждати його! Чуєте? Сто... Те, що ви посадите,— вона звернулася до наймолодшого лісоруба,— згодиться лише вашим онукам... Так-то. А ви? Ех, ви...

Броня рвучко кинулася вниз. Крайки її вовняної хустки маяли, наче то птиця махала крилами. Яків догнав дівчину, торкнув її за плече:

— Броню... Ось послухай, ми це востаннє... Більше не будемо. Клянусь тобі.

Дівчина зупинилася, глянула на хлопця. На дні її карих очей ще мигтіли люті промінчики.

— Як ти посмів? Адже це ти намовив бригаду... Тільки ти. Мовляв, моя дівчина, все покриє. Так? Адже так?

Вона стояла перед кремезним парубком низенька, тендітна, але сильна своєю правдою і гордою красою. Яків благально промовив:

— Не в цьому річ, мила, ти зрозумій... Адже це буде наша з тобою хата, наша. Розумієш?

Броня дивилася на юнака широко розкритими очима, ледве шепотіла:

— Егоїст, справжній егоїст...

Вона круто повернулася і стрімголов побігла вниз, здіймаючи за собою снігову куряву.

Три дні після того виходив Яків з бригадою у ліс, але Броні ніде не бачив. Шукав її в лісгоспі, але люди, яких він розпитував про дівчину, розводили руками, показуючи кудись у гори. Яків пильно вдивлявся у зелену запону узгір'я, що курилася ледве вловимим димком,

зітхав. Дід Ялисей бачив, як хмарилося чоло Якова і знав причину цього. Відчуваючи за собою провину, адже це він тоді намовив рубати ялиці підряд, старий уникав Якового погляду, нічого не питав у нього. Спостерігаючи за лісником, похмурим чоловіком, який тепер був приставлений до бригади замість Броні, він тихо бурмотів собі під ніс: «Можеш, чоловіче, не поглядати на нас, ми не зачепимо зайвої деревини. Досить того, що вже зробили: он дві тисячі штрафу Броня припаяла».

Якось в обід, коли бригада сіла спочивати, Яків не витримав, підійшов до похмурого лісника, спитав прямо:

— Скажіть, будь ласка, де зараз Броня?

Лісник подивився кудись у простір, махнув рукою.

— Ген там, за Чорним лісом. А що?

Яків не відповів. Серце його щемило від ятрусого болю, від сорому і туги. Вимріяна зустріч з дівчиною вийшла такою прикрою, що він уже не міг бути спокійним. Хлопці з бригади, напевно, перешіптувалися за його спиною, глузуючи з невдач свого бригадира. Ні, з цим треба кінчати. Угостивши лісника цигаркою, Яків важко зітхнув.

— Невже вона і ночувати не приходять додому? Аж дивно...

Лісник пихнув димом, прокашлявся.

— А чого ти клопочешся, хлопче, адже вона за тебе не піде. Шукай долі в іншому полі...

Яків остовпів. Що він белькоче, оцей чоловік? Чи, може, йому так вчулося?

— Чому не піде? Які такі причини?

— Сказала, що у жениха пережитків багато. Сам чув. Так що роби висновки. Витягай свої колоди тягачем, вези додому. Більше тобі тут робити нічого.

Яків скипів. Готовий був накинутися на цього пихатого лісника, примусити мовчати його. Щоб не видати своїх почуттів, рвучко повернувся і пішов геть. Але лісник зупинив його:

— От ти сердишся, а дарма. Хіба я тобі ворог? Але ти не знаєш нашої Броні, от тому й гарячкуєш. Вона за відсталого парубка не виїде. Це я знаю. Вона чиста і горда, наче ота річка, що шумить з високості. Знаєш, як її називають у нас? Господарем зеленого океану! Отак! Такі дівчата не миряться з сірими почуттями. Такі, як Броня, колись за судженням в Сибір ходили... Розумієш? То — характер, вогонь, любов до загину. Я знаю Броню — вона живе у нас другий рік на квартирі.

Старий лісник пихнув цигаркою, примружив очі, спостерігаючи за юнаком. А Яків стояв біля товстої смереки, дивився кудись вбік і думав, що тепер він уже напевне назавжди залишиться неодруженим, бо немає у нього в характері нічого героїчного, незвичайного, на що чекає Броня. Ні, він зовсім не здатний щось заподіяти таке, яке б зворушило дівчину, повернуло б її серце. Сумний і безпорадний стояв він під деревом, не знаючи, що сказати оцьому старому лісникові. Нарешті знайшовся:

— Дозвольте мені прийти до вас увечері, хочеться поговорити з Бронею перед від'їздом. Можна?

Лісник засміявся:

— Про це ти не у мене питай, а у Броні. Я що? До мене заходь, коли хочеш, але я тобі нічим зарадити не зможу. Ех, ти...

Старий сердито махнув рукою, підійшов ближче до Якова і кинув йому просто в обличчя:

— Ех ти, макухо! Стоїш тут, підпираєш своїми дужими плечима смереку! Та якби це на мене, я б і хвилини не стояв отут. Кинувся б до Чорного лісу, підхопив би дівчину на руки, приніс би її аж додому, сто кілометрів ніс би, не стоївся. А то — хату будуєш, приміряєш, тягнеш. Долю свою хапай обома руками, не відпускай! Хата буде, було б щастя! Ех ти, макухо!

Старий спересердя плюнув, відвернувся. Яків, нарешті, зрушив з місця, підійшов до лісника, схвильовано промовив:

— Якби ж знаття, якби ж знаття...

Лісник глузливо засміявся.

— Якби знаття? Чудасія! Дівчина сльозами вмивалася над листами, ждала його з дня на день, у вікно виглядала... Йшла до лісу, а нам з жінкою наказувала, щоб відразу ж покликали її, коли він приїде. А він от приїхав, стоїть за сто кроків від своєї долі і гадає: якби знаття, чи буде пиття. Буде пиття, якщо ти не макуха! Ох і парубки ж пішли тепер делікатні, мов кисейні баришні! Тьху ти, господи...

Останніх слів Яків уже не чув. Швидко біг у напрямі Чорнолісся, яке темною смугою перетинало зелений килим узгір'я. Віти смerek би́ли його в обличчя, вітер свистів у вухах, верховіття високих велетнів гуло, ніби сто дзвонів.

ОЛЬВІЯ

Звідси, з кручі, видно до краю землі. І скільки не кинь оком—вода і вода. Та це не море, а лиман. Десь за кілометр від берега ходить велика хвиля, але сила її не морська, вона швидко гасне, не дійшовши і половини шляху до берега. А тут, при березі, маленька хвилячка ледве шурхотить, мие пісок, ніби дитина, що нишком пере ляльчине плаття. Тиша і спокій, як перед сотворенням світу.

Оленка просто не намилиється оцією водою, тишею, простором, степом, що пахне і морем, і полинем. Після столичного шуму у неї аж вуха болять від цієї великої тиші... Правду говорив професор Гречаний, коли попереджав дівчину перед її від'їздом: «Вас злякає тиша і спокій».

— Тиша і спокій...— говорив він, поглядаючи на дівчину з-під своїх сивих острішок.— Дивно, правда? Але знайте, мила, що тиша і спокій— то дуже неприємні речі, якщо вживати їх великою дозою... Ви були коли-небудь на

дачі? Чи не помітили ви, що спочатку тиша за-
спокоює, заколисує, але згодом починає драту-
вати? З великою силою тягне людину назад, у
місто, до людей, до гармидеру життя... Так це
ж людина приїхала на відпочинок! А ви їдете
на роботу. Надовго. Не злякаєтесь?

Вона тоді голосно засміялася, аж неприємно
самій стало від того сміху, адже помітила, як
професор Гречаний скривився у ту хвилину. Ти-
ша? Так це ж курорт, санаторій, відпочинок...
Чи не жартує професор?

Але професор не жартував. Наче читаючи її
думки, він продовжував:

— Я знаю, ви готові поїхати куди завгодно...
Я чув вашу палку промову на комсомольських
зборах. Одержавши диплом, ви готувалися до
життя в степах Казахстану, на Донбасі, на Но-
вій Землі, де доведеться. Але в тих землях,
мила, куди ви збиралися, вже немає тієї тиші,
яка панує в Ольвії... Там, на тих землях, мила,
гудуть трактори і лунає пісня новоселів, там
скрегочуть крани і бульдозери, зростають міста
і стадіони. Там гомінко зараз, там не страшно.
Значно страшніше жити на великій могилі, де
колись жили люди, а зараз стоїть тиша віків,
шумлять дикі трави, гасне тисячолітній камінь
історії... Знести тишу Ольвії значно важче,
ніж... ніж простори перелогів Сибіру чи гул ма-
шинного краю вуглярів. Ви зрозуміли мене,
мила?

Вона тоді легковажно заявила, що все розу-
міє і готова їхати за призначенням. Ні, вона
тоді ще нічого не розуміла. Чи розуміє вона все
це зараз?

Тиша і спокій... Ось вона, тиша, до неї можна доторкнутися рукою... Наставляй пальці, лови вітер, що лине з своїми пахощами до лиману, падай до землі і слухай перемову віків, го-мін тисячоліть, схованих під оцим камінням, оцими руїнами. О, вона догадується, що тут їй буде легко. Але то дарма, що всюди її підстерігає тиша... Вона може сколихнути її піснею. І Оленка заспівала відразу те, що на язик на-вернулося:

Пусть не виснет слеза на ресницах,
Пусть гитара смеется, звеня.

Вона стрибнула через камінь, на якому ледь виднілися написи, повторила з викликом:

Буду петь, танцевать, веселиться,
Он не раз еще вспомнит меня...

Чи ж згадає? Оленка присідає біля жовтої квітки буркуна, обхоплює кущ своїми голими руками, замислюється. Очі у неї сині-сині, на обличчя ще не впав степовий загар, воно ще ніжне і біле, як і там, в університеті, коли всі подруги ахкали, задивляючись на її красу. Чи ж згадає її Євген? «Згадає, згадає», шепоче тихий вітер. «Не забуде, не забуде», стверджує деркач. Скільки тут живих істот навколо! Тиша — це коли стояти на весь зріст і дивитися тільки собі в душу, а якщо прислухатися до цієї незайманої трави і оцих порослих бур'яном могил — скільки тут шелесту, писку, співу, крику, сміху! Он чотири метелики кружляють у колі, по черзі цілуючи квітку, он ящірка мчить щодоуху, похапцем ковтаючи повітря, яструб

всівся на моріжку, виглядає здобич, жадібно пищить прикрашена у кольоровий гарус синичка, сумуючи, що незабаром зайде сонце...

Дівчина сходить на кам'яні брили, що лежать у стіні. Видно, що стіну недавно відкопали — оголено лише верхні шари. Це древня кріпосна стіна Ольвії. Звідси колись, понад дві тисячі років тому, жителі Ольвії метали стріли. З стіни видніше навколо, бо розкривається не лише лиман, а й степ. Оленка пружно скаче вниз, проходить повз кам'яну чашу, де колись шумувало вино ольвійців. В руках у неї план заповідника, переданий їй Антоном Івановичем, сторожем, сухорлявим і кволим чоловіком. Завідуючий заповідником зараз у від'їзді — на археологічних розкопках десь під Мелітополем.

Зупинившись біля кам'яної фігури, Оленка замислюється. Яка ж була досконала скульптура у ольвійців! Скільки літ пролежала оця фігура в землі, а бач — не втратила принади. А онде — страшна потвора. Може, то образ гета, який щоразу нападав на Ольвію?

Ці роздуми враз перебив молодий і дужий голос, що линув звідкись з підземелля:

— Одній ходити тут небезпечно, товаришу екскурсант! Це треба знати...

Оленка озирнулася і побачила, як з кам'яної чаші видирається високий парубчак у лижних штанях і у великому солом'яному брилі.

— Ви що ж, вперше тут? — допитувався парубчак, підходячи. Дівчина встигла оглянути його: хлопець трохи скидався на оту страшну вату скульптуру. Ну, точно... Такі ж маленькі очі, поставлені вузько і глибоко, витягнуте

лице, непропорційно довгі руки, що теліпалися, мов неживі.

— А ви що, працюєте в заповіднику?— спитала замість відповіді.

— Майже так, майже так,— захапався хлопець.— Мене звуть Кузьма Таратута. Не чули? Мене тут всі знають... Я завідую вогнем...

— Бог вогню?— засміялась Оленка,— це цікаво... Яким же вогнем завідуете, якщо не секрет?

Кузьма Таратута вказав рукою на маяк, що стояв на самому горбі.

— Он моя установка... Хочете, покажу?

— Мені спочатку хотілося б походити по Ольвії... Дуже цікаво тут...

— Це можна,— кивнув головою Кузьма, наче дівчина просила його показати заповідник.— Це можна, я все тут знаю, можу розказати про що завгодно. Ось, наприклад, ви стоїте перед багаттям древніх. Тут навіть зараз можна побачити обвуглені тріски, каміння, яке ольвійці нагрівали, щоб зберегти тепло... А оце, ходімте за мною, колодязь... Дивіться, стінки зроблено так, щоб колодязь не займав багато місця, а води щоб зберігалось побільше... Воду вони носили вночі з лиману, коли ворожа облога спала... Правда, цікаво? А ось шматок вина— воно закам'яніло, але смак ще є...

Кузьма навіть лизнув шматочок брунатного каменя і прищмокнув від задоволення.

Він все говорив і говорив, водячи дівчину по руїнах, наче справжній екскурсовод. Раптом він зупинився, глянув на Оленку, яка чомусь посміхалася, сказав спантеличено:

— А я ж неправильно почав... Треба вам розказати спочатку історію Ольвії, інакше не буде зрозуміло... От чудасія! У нас тут був екскурсовод, так він же виїхав, а заміни ще не прислали. Так що доведеться вам мені дякувати...

— Та спасибі,— протягла дівчина. Її очі аж іскрилися від сміху, бо вона зрозуміла, що Кузьма прийняв її за відвідувачку заповідника. Якась хлоп'яча задерикуватість і зухвалість примусила її мовчати, граючи роль. Вона навіть заохотила Кузьму:

— Прошу вас, розкажіть історію...

Кузьма гордо вип'яв груди, поставив ногу на якогось кам'яного бога, що лежав у траві, махнув рукою у повітрі:

— Бачите, яке велике місто було колись? Скільки століть минуло з того часу, як тут жили люди? Так багато, що навіть вчені толком не доберуть... Одним словом, багато віків тому тут було велике поселення, яке потім зруйнували завойовники, здається, гети...

— Можливо,— похапцем озвалася Оленка.

— Одною разу, коли завойовники обложили Ольвію і в місті почався голод, дочка ольвійського воєначальника вирішила пожертвувати собою, лиш би врятувати жителів міста. Вона вийшла у білому платті на отой он бастіон і відразу ж припинився бій. Воїни здивилися на неї, опустили стріли — така вона була красива... Один із ольвійців, виконуючи наказ, подався до воєначальника гетів з папером в руках... В тому папері говорилося, що дочка ольвійського воєначальника погоджується стати

дружиною воеводи-гета, якщо тільки буде знято облогу і жителям Ольвії дадуть хліб і свободу. Але батько красуні-дочки не зніс горя, метнув стрілу у рідну дочку, і вона впала у бескеття... Тоді розгнівані кочовики кинулися на приступ і зруйнували Ольвію... Оце вам коротко, хоч я міг би розповідати цілий день. Але мені ніколи, треба йти в село, а ви вже вибачайте, може, колись ще приїдете сюди, так вам екскурсовод доповнить, хоч тут і доповнювати нема чого... І так досить...

Хлопець глянув на Олену і остовпів. Дівчина відверто сміялася, витираючи сльози.

— Досить, цілком досить,— сказала вона по хвили.— Ви актор, товаришу, справжнісінький актор-витівник. Ну, звідки ви взяли таке про Ольвію? От же витівник...— І вона знову зареготала.— Оце так Кузьма Тарабута...

— Не Тарабута, а Таратута,— поправив її юнак і раптом захапався.— Не вірите, як зчаєте... Ось приїде новий екскурсовод, тоді можете розпитати. А зараз, якщо так, будьте здорові.

Кузьма, мов той козел, мелькнув босими ногами і подався просто через територію заповідника.

— Ей, слухайте,— крикнула навздогін Оленка,— приходьте завтра, я вам розкажу справжню історію Ольвії!

Кузьма на мить зупинився, постояв хвилинку, потім свиснув, махнув руками і сховався десь за бур'янами.

Цього вечора Оленка довго сиділа при лампі у своїй кімнаті і писала листа Євгенію. «Ти,

мабуть, сьогодні дивився нову виставу по телевізору, а я цілий день ходила по території заповідника, розмовляла з богами вітру, дощу і грому. Один із них — бог вогню, до того мене розсмішив, що я ще й досі сміюся. Ніколи б не повірила, що в Ольвії мені буде так весело...»

Надписавши адресу на конверті, вона відхилила шторку і задивилася у вікно. На високому пагорбі, що панував над територією Ольвії, яскраво горів маяк. То бог вогню, Кузьма Таратута, сигналізував пароплавам, що сходилися у двох річок у широкий лиман і раз по раз сторожко погукували, вибираючи глибокі місця.

* * *

День видався трудним для Оленки. Була неділя, і екскурсантів наїхало багато. Лише попрощалися з однією групою, приїхала ще одна. Потім прийшов з міста автобус, сповнений дитячого щебету. З цими особливо трудно — просто закидали запитаннями. Питають про таке, що ніколи їй в голову не приходило. Доведеться підчитати міфологію, бо ж забувається потроху...

Втомлена і збуджена повернулася надвечір додому. На столі стояв горщик з супом, холодні котлети — це дружина Антона Івановича приготувала. Мила жінка! Вона сама погодилася готувати для дівчини їжу, прати білизну. От жаль — немає у подружжя сторожа дітей, а то була б розвага.

Оленка почала їсти, але тільки переставила тарілку, як раптом побачила під нею листа. Євген! Так вона і знала. Милий, чарівний Євген! Він таки не забуває про неї, пише, як і домовлялись, щодня. І вона, забувши про обід, швидко розірвала конверт і почала читати. І відразу ж у кімнатку з білими занавісками увірвався гамір міського життя, шум трамваїв і тролейбусів, галас великих аудиторій інституту. Євген залишився в аспірантурі і тепер повідомляв про столичні новини, про переміщення на кафедрах інституту, про свою роботу над дисертацією. «Минуло всього кілька днів, як ти поїхала, а я вже почав скучати...» писав Євген. «Твоя відпустка буде лише восени — як довго чекати...».

От. Тепер можна заплющити очі, покласти голову на стіл і поговорити з Євгеном. Тобі скучно? А мені ще скучніше, трудніше... Сьогодні довелося відповідати на тисячі запитань екскурсантів... Люди ідуть сюди не для розваги. Вони хочуть все знати про минуле життя древнього світу. А вона не все знає... Трудно, милий, трудно, але... Чому ти дивишся на мене своїми великими очима? Хто його знає, кому трудніше... Та справа не в тому, ось слухай, милий. Люди дивляться на мене, як на вчену. А вчений мусить все знати, рішуче все. І відповіді мусять бути точними і вичерпними... Тут не відбудешся загальними словами, тут не скажеш «чекайте, я загляну у книгу». Як помилялися ми, думаючи, що не обов'язково все пам'ятати, бо є книжки і конспекти. Ні, це невірно! Слово доходить лише тоді, коли воно

засвоєне всім твоїм еством, розумом і почуттям. Люди не люблять книжників. Потрібне просте і розумне слово. Де його взяти? Порадь, напиши мені, скажи мені...

І вона довго водить рукою по папері, нарешті запечатує листа і кладе його на стіл. Досить. Тепер ось що — треба сходити покупатися. Втретє вона відкладає, а вода ж тут чудесна, прозора і тепла, наче у ванні.

Вона швидко хапає рушник, мило, вибігає у двір. Проходячи мимо маяка, помічає Кузьму Таратуту. Хлопець щось лаштує біля своєї установки, навмисне не дивиться у її бік, хоч і знає, що йде вона. Одначе не витримує й, винувато посміхаючись, каже:

— Здрастуйте... Ви на мене гніваєтесь?

Вона розводить руками.

— Чого б це?

Кузьма мне свого форменого картуза з морською кокардою, очі його дивляться в землю.

— Знаєте, подумав, що дівча здалека забилося сюди, а якраз екскурсовода немає, дай, думаю, хоч що-небудь розкажу, не повертатися ж їй додому ні з чим...

— Гаразд, — перебиває його Оленка, — не будемо про це говорити, ви тільки скажіть, товаришу... пробачте...

— Таратута, — допоміг Кузьма. — Уже таке прізвище...

— Скажіть, товаришу Таратута, ви ото вперше так інформували про Ольвію, чи, може, цілі екскурсії водили, поки мене тут не було?

— Чесне комсомольське слово, — клявся Кузьма, — чесне комсомольське слово — вперше

і востаннє. Ніколи більше не буду братися за це діло. Я просто хотів вас виручити...

— Ну, спасибі за добрий намір, забудемо про це.

— Та прошу ж вас, не кажіть нікому у кол-госпі, бо мене засміють... І Антону Івановичу не говоріть. Обіцяєте?

— Добре вже, не скажу,— пообіцяла дівчина.— Ви краще мені скажіть, чи не глибоко тут? Я хочу скупатися...

Кузьма, радий нагоді показати себе, почав розповідати про лиман, про його глибини, про напрям течій і навіть про температуру води.

— Віддалятися від берега не рекомендується, бо там, де зустрічаються води двох рік, утворюються такі крутоверті, що легко можуть засмоктати. Були такі випадки. Купатися можна тільки біля берега, інакше занесе... Ви йдіть купайтеся, а я тут постою, на всяк випадок. Подасте голос, і я вже буду біля вас. Я добре плаваю. Займаю перше місце в районі...

Вона подякувала за розповідь і сказала серйозно:

— Видно зразу, що ви це діло знаєте краще, ніж...

Дівчина грайливо повела своїми синіми очима і враз кинулася вниз, до води. Кузьма дивився їй вслід і відчував, як у нього горіли вуха, ніби оце вчитель відчитав його за невивчений урок і виставив перед усім класом на осуд.

А дівчина вже гойдалася на хвилях, високо закидаючи за спину руки і все віддаляючись від берега. Що вона робить? Кузьма зрушив

з місця, хотів кинутися з урвища просто у воду, але схаменувся, схопив рупор, крикнув:

— Небезпечно! Повертайте назад!

Та вона ніби не чула того трубного голосу, що пролунав з берега, все скидала високо руки, наближаючись до того місця, де крутяться води. Тоді Кузьма не витримав, швидко скинув майку, футбольні штани, формений картуз і, мов вихор, майнув до берега. За кілька хвилин він вже був поруч з Оленкою. Хриплим голосом крикнув:

— Що ви робите?

— А ви що?—засміялася і поплила далі.

— Тут водовороти! Повертайте назад! Ви ж плавати не вмієте!

— А хто вам сказав, що я не вмію плавати? Давайте навперегін!

І вона швидко замахала руками, випереджаючи Кузьму. Він плив позаду, спостерігаючи, як пружнилось тіло дівчини у воді, як вона вільно і без натуги просувалася вперед. «От дівчина», подумав Таратута і пожалкував, що й сьогодні не втерпів, похваستився своїм умінням плавати. Знову, мабуть, сміється оця синьоока над ним!

А Оленка, допливши до того місця, де за розповіддю Кузьми сходяться течії і утворюють водовороти, перекинулась на спину, загойдалася на сонячних хвилях.

— Відпочивайте!—гукнула вона Кузьмі.— До берега далеченько!

Кузьма спробував лягти горілиць, але з цього нічого не вийшло. Він з досади сплюнув і почав плисти назад. Злість на себе, на свою

язикатість у хлопця була така велика, що він твердо вирішив вийти на берег і піти собі до маяка. Не повезло йому, чого ж ще чекати? Адже дівча сміється, глузує з нього, а він, мов той телепень, тільки й знає, що ковтає образи. Одначе, Оленка, ступивши на твердий ґрунт, сама призналася:

— А знаєте, там таки несе! Правду ви говорили...

Вона стояла тепер на камені, сохнучи під осіннім промінням сонця, що низько повисло над лиманом, викручувала косу. Обличчя її було бліде від натуги, тонкі ніздрі тремтіли, хапаючи повітря.

— Бачте, як заморилися, а могли ж і загинути,— сказав нарешті Кузьма, всідаючись на піску.

— Ну, вже й загинути... — посміхнулася Оленка.— Не такий страшний чорт, як його малюють деякі моряки...

— Я ще не справжній моряк, я лише вчуся заочно,— пожвавішав Кузьма. Він був до нестями радий, що тема про водовороти та плавання вичерпана.

— Ото молодцем, — похвалила Оленка. — Труднуvато вчитись заочно? Уявляю собі... Можете зайти якось до мене, я вам книжок дам, згодяться...

— Спасибі, зайду,— погодився Кузьма.— Як вас звати? От уже наче старі знайомі, а я ще не знаю вашого ім'я.

Оленка назвалася і залилася сміхом.

— Правда, моє ім'я легше, ніж ваше прізвище?

Йй було весело і трохи страшно від того, що зважилася поплисти на середину, де такі справді крутить і де можна розгубитися і піти на дно.

— Спасибі вам за компанію,— сказала вона хутко і враз побігла нагору, навіть не попрощавшись з юнаком.

* * *

Одначе Кузьма Таратута не належав до тих юнаків, які можуть образитись на дівчину, коли та втече від них чи трохи поглузує. Пам'ятаючи запрошення Оленки зайти до неї по книжки, він, не чекаючи слушного моменту, другого ж таки дня відчинив скрипучу хвіртку у двір, де стояв будиночок, у якому жили сім'я Антона Івановича і Оленка. На цей скрип вийшов Антон Іванович у своїх незмінних окулярах і з зв'язкою ключів біля широкого шкіряного пояса. Він пишався своїми повноваженнями у заповіднику, де працював ось уже восьмий рік, остаточно перебравшись з села, що було недалечко, залишивши садибу і хату на дочку та сина. Робота у нього спокійна, хоч і не грошовита, ніхто ним не командує, не вередує. Щороку він накошував скирту сіна і мав чим годувати корову цілу зиму. Крім того, Антон Іванович змалку любив читати наукові книги— про зорі і місяць, про інші світи і планети, до науки ставився з пошаною і тому на запитання односельчан, де він працює, відповідав з гордістю:

— В Академії наук.

Спочатку дехто посміювався, але потім звикли і навіть почали величати Антона Івановича академіком. Це так йому сподобалося, що він і справді почав читати книги по археології, прислухатися до розповідей екскурсоводів, часто-густо вставляв і своє слово, якщо була до цього нагода. Він добре знав Кузьму Таратуту, бо не раз гомонів з ним не тільки про історію Ольвії, а й на інші наукові теми, вражаючи хлопця незрозумілими термінами, яких Антон Іванович знав не один десяток. Сторожеві подобався юнак, який міг цілий вечір слухати лекції Антона Івановича, не перебиваючи його жодним словом. Ось чому, побачивши у своєму дворі Кузьму, він охоче привітався з ним:

— Здрастуй, парубче. Що там чути на твоїх маяках?

Кузьма почав докладно розповідати про види на погоду, повідомляв в точності про рівень і температуру води, не забув навіть згадати, що вчора пройшов «Лермонтов», везучи, видно, нафту.

— Ти ба, нафту!— здивувався Антон Іванович. Він вичікував, що буде далі після цих розповідей, адже хлопець, по всьому видно, не прийшов лише заради того, щоб повідомити прогноз погоди. А Кузьма, проклинаючи в душі сторожа, починав розповідати про рибний лов, який цього року не дуже втішний, бо невідомо куди з лиману втекла кефаль.

— Куди ж бо її понесло?— дивується сторож, і сідає на лавці. Замість відповіді хлопець тяжко зітхає і починає видивлятися у скельце свого великого годинника. І треба ж йому

було здібатися з цим глухуватим стариком! Нарешті, він не витримує гнітючої мовчанки, яка утворилася після його зітхання, рубає напрямці:

— Я, власне, зайшов до нашого нового екскурсовода, Антоне Івановичу. Вона обіцяла дати мені деякі книжки...

— Е, Кузьмо,— піднімає сторож вказівного пальця,— не тут-то було! Її забрав голова колгоспу грати спектаклю... Сам на тачанці приїздив. Ось як! Не тут-то було...

Кузьма свиснув, підняв до козирка руку і миттю перескочив через паркан. За кілька хвилин він уже мчав на своєму велосипеді по дорозі, що вела в село.

Кушпелячи по збитому шляху, Таратута лаяв себе за недогадливість. Як він відразу не зметикував, що, можливо, дівчина має голос і зможе зіграти Наталку-Полтавку? Ось уже цілий місяць голова колгоспу мотається по району, розшукуючи Наталку, а він, Таратута, перший познайомився з Оленкою і не запросив її на роль... Який же він телепень! Говорив дівчині усякі дурниці, видаючи себе за знавця заповідника, хвастився своїми досягненнями плавця, вигадав оту історію з дочкою ольвійського воєначальника... А про основне й забув. Що тепер скаже голова колгоспу? Засміє на смерть...

Коли Кузьма, захеканий і сердитий на себе, вбіг у зал колбуду і протиснувся у задні ряди, на сцені вже стояв сільський тин з перелазом, яскравіла калина, намальована бригадиром Данилом Човбою, а Наталка співала:

Підеш, Петре, до тієї, котру тепер любиш...

Хоч це була тільки генеральна репетиція, а вистава відбудеться лише у наступну суботу, людей у колбуд зібралось повно. На передніх лавах сидів голова колгоспу разом з іншими членами правління, біля нього розмістилися ланкові і бригадири. Коли репетиція закінчилася і люди гучно аплодували артистам, голова колгоспу підвівся і сказав урочисто:

— Спасибі, дочко, за твої пісні! Кращої Наталки не знайти у всій області... Тепер наша самодіяльність піде угору! Гляди ж, ми на тебе розраховуємо, не перекинись кудись в інше місце...

Оленка, знімаючи з голови вінок, сказала:

— Але ж мені трудно буде відвідувати репетиції, далеченько ходити...

Голова колгоспу махнув рукою:

— Виділяємо пару добрих коней і тачанку, будемо возити. Пусте діло. Аби театр у нас добрий був... Ось я вам зараз і кучера підберу...

Він оглянув зал, на мить зупинився на Кузьмі Таратуті, який в цю хвилину запобігливо підвівся, потім перевів погляд на юнака, що стояв на сцені, сказав:

— Можна було б Кузьму Таратуту, він якраз там на маяках, але ж він не схотів грати у драмгуртку, хоч його й запрошували, то доведеться вже тобі, Петре... До речі — кучер зветься Петром. Чим не пара — Наталка та Петро? — і голова колгоспу засміявся.

Петро, який грав у спектаклі Возного, зашарівся, мов дівчина. Видно, йому сподобалася

роль кучера, адже Наталка варта того, щоб возити її на заповідник! Він переможно глянув на Кузьму, який сидів тепер, убравши голову в плечі, ладний провалитися крізь землю. **Ще раз не повезло!** І чого він відмовився грати роль Миколи, коли його запрошували? Відмовився, а тепер від сорому гори... Телепень, телепень він, Кузьма Таратута!

З репетиції поверталися разом — Оленка та Петро на тачанці, Кузьма на своєму велосипеді. Таратута їхав попереду, щоб пил від тачанки не забивав очі, але коли дорога враз пішла по грязьких луках, довелося відстати. Отой довгоший Петро, скалячи зуби і весь час озираючись до Оленки, просто до неможливого противний і гидкий. І ч як гуцикає на своєму сидінні, наче ціле життя провів на битих шляхах! А Петро, щоб дошкулити Кузьмі, повертається і кричить:

— Може, на буксир взяти?

Тоді Кузьма не витримує і, натиснувши на педалі, обганяє тачанку. Хай скалить зуби Петро, все одно Оленка не така дівчина, щоб гуляти з кучерами! Не Петру ж, а йому, Кузьмі, сказала вона, щоб заходив за книжками! **Ще почекав, поки Петро поїхав назад у село, підійшов до дівчини, яка тільки збиралася відчиняти хвіртку.**

— Як ви чудесно співаєте! Ніколи не думав, що у вас такий голос...

— Годі вам, Кузьмо, — ніби аж зраділа вона. — Заходьте, будете гостем.

Вона пропустила його у двір, відчинила двері у свою кімнату і запросила сісти. Очі її ще

палали, вся вона була збуджена і чарівна. Викидала з сундучка книжки, щебетала:

— Який добрий драмколектив у вас, товаришу Таратута. Даремно ви не погодилися грати, ролі жартівників вам підходять...

— Ви знову смієтесь наді мною? — похнюпився Кузьма.

— Чому ж сміюсь? Справді, Миколу ви б зіграли краще, ніж отой чорнявий, як його?

— Данило Човба, — підказав Кузьма. — Бригадир.

— Данило Човба. Хіба то Микола? Микола мусить бути не лише чорнявим та гнучким у стані, він, розумієте, такий... з веселими, пустотливими очима, з щирою душею і насмішкуватістю... Щоб міг і збрехати влад, якщо треба, і на смерть піти заради дружби... А Данило ваш говорить кумедні слова по ролі, а сам сумний та пісний, як борщ з грибами...

Кузьма насупився.

— То ви вважаєте мене брехуном?

Оленка засміялася:

— Ображка! А чого вам ображатися, адже таких хлопців, як Микола з «Наталки-Полтавки», дівчата люблять... Щось у них є дивне і таємниче, бо вони з фантазією, з вибриком у голові.

Вона сама засміялася на свої слова, хутенько зв'язала книжки і подала їх Кузьмі.

— З вибриком у голові — це погано, — зауважив Кузьма. — У нас є такі хлопці, наприклад, Петро...

Вона перебила його:

— Про Петра ви не кажіть так, бо він хо-

роший хлопець. Всю дорогу розповідав, які чудесні люди у вас, яке велике господарство має ваш колгосп-мільйонер... От. А про вибрики у голові — це ви правильно зауважили. Я мала на увазі романтику, сміливість думки і... зневагу до труднощів і гіркот життя.

— А ви любите труднощі?—спитав Кузьма. Він уже трохи освоївся у хаті і почав набирати свого незалежного вигляду.

— Люблю. Тому й приїхала в Ольвію...

— В Ольвію? — звів брови Кузьма. — Всім би такі труднощі... Ходи та розкажуй, зарплатню одержуй...

Вона строго глянула в його бік.

— Ви вже, здається, пробували розказувати...

Кузьма скаменувся, відразу ж змінив тему розмови. Він захоплено розповів про красоти лиману у місячну ніч і запросив дівчину покататися на човні.

— Не пошкодуєте,—запально доводив Кузьма,—таких сріблястих доріжок немає ніде у світі, навіть на морі, бо там хвиля висока, заважає місяцю слати свої срібні килими.. Пливеш собі у безмежжя, не страшно — бо мій маяк горить, сигнали посилає, ніби хоче сказати: я тут, з вами, не бійтесь, я виведу вас на берег.

— Якщо маяк каже «я з вами», значить, ви вдвох на човні? Якщо не секрет, з ким? З дівчиною? У вас, Кузьмо, є дівчина?

Кузьма аж отетерів від такого прямого запитання. Він навіть заїкатись почав від збентеження:

— Уявіть... собі... немає...

— Жаль, — сказала Оленка, — без дружби важко жити на світі... А от у мене є друг. Хочете, познайомлю?

Вона дістала фотокартку і показала її Кузьмі. Хлопець сковзнув поглядом по фото, побачив красиву зачіску, галстук, рівний комірець і одвів погляд у вікно. На його обличчі промайнули тіні задуми і печалі.

— Пробачте, мені треба вже до маяка, — сказав тихо Кузьма і ступив до порога.

Дівчина подивилася здивовано йому вслід.

— Куди ж ви? А кататися на човні? І книжки ж ось...

Кузьма переступив з ноги на ногу.

— Видно, вам це нецікаво, — мовив він з сумом у голосі. — Коли думки витають десь, тоді, знаєте, все навколо нецікаве...

— Ну, це ви перебільшуєте, — засміялася Оленка. — Я залюбки прокатаюся на човні з... вами...

Кузьма враз пожвавішав, очі його поійнялися блиском.

— Гаразд, я тільки засвічу маяк...

— Ні, не сьогодні, краще завтра покатаємось, — скаменувалася Оленка. — Добре? О цій порі, після того, як ви засвітите свій маяк. Гаразд? Я вийду...

Юнак ще потоптався біля порога, обдумуючи її слова, потім попрощався і вийшов.

— Книжки! — гукнула дівчина, — ви вдруге забуваєте їх...

— Прощайте, — сказав сумно Кузьма, беручи стос книжок з її рук.

— Не прощайте, а до побачення... Завтра ми катаємось на човні, не забудьте!

Цього вечора довго лунали пісні на пагорбі біля маяка. Вони когось кликали, благали вийти, послухати, відгукнутися. Та ніхто не вийшов послухати пісень, хоч туги в них було стільки, що, здається, вистачило б на всіх людей землі.

* * *

Відвідувачів було мало, і Оленка, щоб не гаяти часу, взялася за міфологію. Вона знову й знову прочитувала дивні розповіді про казкових героїв минулого, про їхні сміливі вчинки і благородні пристрасті. День був похмурий, вітряний. По небі снували темні хмари, провіщаючи бурю. Розбурхане небо все нижче й нижче опускалося до землі, аж поки ударив грім і не почалася злива. В кімнаті відразу стало темно і похмуро. Оленка глянула на годинник і згадала, що вона сьогодні мала кататися на човні. От тобі й прогулянка по лиману!

Вона запалила світло і почала читати при лампі. Пориви вітру з гуркотом налітали на дім, стрясали стіни. З черепичного даху лилися ручаї. Лампа блимала і чомусь потріскувала. На серці у дівчини стало тоскно і важко. Хоч би хто зайшов, легше було б на душі! І Кузьми немає... Оленка виглянула у вікно і побачила — на пагорбі світився маяк. Вона чомусь зраділа, наче маяк був живою істотою, близькою і рідною. Правильно, Кузьмо, хай світить твій вогонь, хай посилає твій маяк радісні і манливі світлові сигнали, хай вони вказують шлях кораблям, які шукають заповітного променя в

цій темряві. Яка ж у тебе служба романтична, Кузьмо, як вона потрібна людям!

Оленка швидко вдягається у синій плащ, вибігає у двір. Так вона і знала: Кузьма Таратута стоїть біля маяка, чекає на неї. В одній тільняшці, без плаща... І їй стало ясно, що він стоятиме тут цілу ніч, не піде, хоч надворі буде не лише дощ, а навіть землетрус. Тоді вона нагнулася і побігла на пагорб. Схопила хлопця за руку, потягла під гриб-навіс, що стояв поруч.

— Не люблю такого геройства, — сказала вона строго, оглядаючи мокру тільняшку хлопця. — На службу треба брати дощовик, товаришу Таратута! Вмощуйтеся біля мене!

Вона віддала половину свого вутлого дощовика Кузьмі, і тепер вони стояли так близько один від одного, що чули, як стукотять їхні серця. Вони сіли на ослінчик, що стояв під навісом, помовчали. Потім вона спитала:

— Ви, мабуть, і додому не ходили? Скажіть правду.

Кузьма промовчав.

— Я так і знала, — тихо мовила Оленка і примружила очі. Так вони сиділи довго, дослухаючись, як гуде дощ, як гасає мокрий вітер по бур'янищу, як глухо бурмоче лиман. Навіс, хоч і невеликий, все ж захищав їх від дощу, і від цього було і затишно, і страшно, і солодко.

— Ну, чого ж ви мовчите? — тихо каже Оленка. — Говоріть. Розкажіть якісь історії, ви вмiєте. Ота історія про Ольвію, яку ви розповіли мені, хоч і не відповідає дійсності, все ж

романтична і цікава. Розкажіть мені щось подібне, я люблю слухати, коли шумить дощ.

— Боюсь,— признався Кузьма.— А як знову щось загну? Тоді будете сміятися...

— А ви не бійтеся,— відповіла вона,— я люблю сміливих і... відчайдушних. Хоч я і археолог по професії, одначе в душі я морячка...

Кузьма з цікавістю подивився на неї:

— То чому ж не пішли в морське училище?

— Знаєте, люблю розгадувати невідоме, таємниче... От ви тоді, пам'ятаєте, у перший день нашого знайомства, казали, що все знаєте про Ольвію, що вам все відомо... А мені от не все відомо, хоч я багато років присвятила вивченню матеріалів численних розкопок. Ви мусите знати, якщо беретесь судити про Ольвію, що їй вже понад дві з половиною тисячі років... Тут, на цьому пагорбі, якось зупинився бородатий грек-торговець, глянув на лиман, що клубочився розгніваними хвилями. Човен грека був унизу, на піщаному березі, куди його легко було витягти. Далекоглядний грек оцінив місцевість — вона припадала йому до серця. На цьому березі може пристати одночасно сто човнів, навантажених крамом Еллади: художнім посудом, яскравими тканинами, тонкими винами, пахучими маслами, скульптурами і картинами... Це з одного боку. А з другого — колосистий степ, табуни коней, цінні хутра, дорогий льон, вовна, пахучий мед, лікарський віск, красиві рабині... Все це було тут, на широких степах скіфів... Якщо все це направити морем у древні землі Еллади, скільки буде багатства? І грек тоді опустився на

оцю траву і звелів своїм рабам розводити вогнище... Він заснував тут місто Ольвію, що значить на його мові — щаслива...

Оленка випростала руку, на долоню полилися цівки холодного дощу. Вона знову вкуталася у плащ. З лиману тягло холодом.

— От які справи, товаришу Таратута, — посміхнулась вона і замислилась.

— Розкажіть далі, — попросив Кузьма.

— Не хочеться, — відповіла. — Приходьте, коли наїдуть екскурсанти, послухайте... І книжки почитайте уважно, там є цікаві речі...

— Добре, почитаю, — погодився Кузьма. — Але ви скажіть, хто спалив Ольвію? Хто той воєначальник, який...

— Який віддав наказ своєму війську не стріляти, коли на стіні з'явилася красуня у білому платті?

Кузьма опустил очі.

— Ну, не буду, — тихо сказала вона. — Ольвію зруйнував цар готських племен Бурабист... Але Ольвія, велике торгове і промислове місто, і після того ще довго існувало, хоч в ньому уже й не жило шести тисяч мешканців, як раніше... Нам ще треба багато копати в оцій землі, щоб остаточно в'яснити всю історію цього прекрасного і майбутнього міста древності...

Вона змовкла. Дощ не вщухав. Десь озвався пароплав, його голос розбився об глуху стіну мороку і простору.

* * *

А листи з Києва приходили все сумніші і тривожніші. Євген писав, що життя його стало невеселим, що навіть робота не йде в голо-

ву, бо разом з від'їздом Оленки, як він висловився, вмерла його радість. Він доводив, що їм необхідно негайно зустрітися, вирішити остаточно питання про спільне життя. Чого чекати? Навчання позаду, у них є професії, їм тільки б жити та жити разом. Євген натякав, що може влаштувати Оленці добру посаду в Києві, він уже говорив про це з професором Гречаним, потрібна лише її згода.

Оленка читала листи і довго думала над ними. Що відповісти? Що вона не може зараз кинути заповідник, коли так багато щодня приїздить людей, яким вона потрібна, що у неї море роботи, бо попередниця запустила її: досі не складено характеристик на окремі експонати, які було відкопано минулого року, що хід у центральний склеп завалився, його почнуть ремонтувати, а вона мусить доглянути, щоб нічого не зіпсували... Хіба він зрозуміє? Може, й зрозуміє, та образиться, скаже, що для неї справи заповідника важливіші, ніж їхня особиста доля. І Оленка писала, що час лине швидко, що незабаром осінь і тоді вона приїде у відпустку, все буде з'ясовано... «Що тут з'ясовувати?» питає сама себе вона. Треба було б виправити це слово, замінивши його іншим, яке б не викликало сумнівів, але вона не може, не хоче його замінювати. Хай так, бо справді доведеться дещо вияснити... Після того вечора, коли вона аж до ранку просиділа з Таратуєю під навісом біля маяка, у неї все переплуталося в голові...

Минуло кілька днів, і з Києва прийшла відповідь на той лист. Євгеній писав, що його

серце неспокійне, що сумніви огортають його душу... Щось діється з його Оленкою, щось таке погане і страшне. Бо хто ж буде відтягати побачення, коли в серці не погас вогонь, який світив їм стільки років, коли вони вчилися? В його листі було стільки жалю і суму, що Оленка навіть заплакала. Пригадалися спільні розмови, прогулянки у парку над Дніпром, де таємниче мріють під місячним промінням білі парапети могили Аскольда... Опанувавши себе, Оленка сіла до столу і рішуче написала крупним почерком:

«Милий, коханий! Я все обдумала, я згодна з тобою — час кінчати з цим ділом... І так затяглося. Виникла у мене ідея, послухай її: ти аспірант, пишеш дисертацію, то чи не краще писати її, майбутньому археологу-вченому, на місці, де повно матеріалів, найновіших розкопок, де кожен камінь дихає історією... Приїжджай, милий, до мене, тут на тебе чекає твоя Оленка і жива історія, яка жде свого співця».

Вона заклеїла конверт, потерла скроні. Чомусь у неї розболілась голова... Схилилась на стіл, задумалась. І незчулася, як у двері постукали. Це був Петро. Він скрипнув каблуками начищених чобіт, сказав весело і дзвінко: — Коні біля порога, Олено Семенівно! В клубі вже повно людей, грає оркестр...

Оленка схопилася на ноги. Сьогодні ж вистава! Як вона могла забути? Хутко кинулася за шторку, переодяглася і вискочила з хати. Петро вже сидів на тачанці, притримуючи своїх баских жеребців.

Визираючи з-за лаштунків, Оленка дивилася

на переповнений зал, і щоки її палали. Як добре, що вона написала того листа Євгену! Тепер все стало на місце, він швидко прилетить до неї, вони вдвох будуть працювати у заповіднику, гратимуть на сцені колбуду! Євген добре співає, грає на піаніно, з нього буде прекрасний Петро... Тоді їй не страшні будуть ні тиша, ні самотність, ні довгі темні ночі...

Коли вона співала арію Наталки, в залі то вчувався захоплений шепіт, то схлипування. Люди переживали горе дівчини так, ніби на сцені відбувалася дійсна подія життя. Це надавало сил і впевненості. Не сильний, але чистий голос Оленки чарував щирістю і теплотою, примушував вірити у горе, яке краяло серце Наталки, забувати про те, що калина намальована бригадиром Данилом Човбою, що Возний ходить по сцені з прив'язаною до живота подушкою, що суфлер — вчителька Галина Іванівна — покрикує на артистів, коли ті починають вдумувати слова...

Після спектаклю Оленку обступили дівчата. Серед них була ясноока і сором'язлива дівчина з зіркою Героїні Праці на білій кофтині. Подаючи руку Оленці, вона сказала:

— Уля Таратута.

Оленка здивувалась:

— Ви родичка Кузьми?

Дівчата, що стояли колом, засміялися:

— Так це ж рідна сестра Кузьми Таратути!

Оленка в думці вилаяла Кузьму за те, що він досі не познайомив її з сестрою, почала розпитувати у дівчат про їхню роботу, про враження від спектаклю. Мов ті сороки, переби-

ваючи одна одну, дівчата розповідали про наступну поїздку у Москву на виставку, де їхній колгосп матиме своє місце у павільйоні, а вже коли дійшло до спектаклю, то дівчата просто не могли стриматися і дуже хвалили співи Наталки. Лише одна Уля Таратута стояла осторонь, мовчала. А коли дівчата стомилися щебетати, Уля підійшла до Оленки і сказала своїм м'яким і тихим голосом:

— Я хотіла б з вами поговорити, Олено Семенівно, якби тільки ви погодилися...

Оленка схопила її за руку, разом вийшли з клубу. Надворі було місячно, тепло. Вони йшли в напрямі до лук. Першою порушила мовчанку Оленка:

— Розкажіть, Улю, говоріть же, я слухаю.— Вона взяла дівчину під руку, дзвінко засміялася:— Як добре, що я з вами познайомилася. У мене тут майже немає друзів.

— А Кузьма? — раптом спитала Уля і звільнила свою руку.

— Що Кузьма? — здивувалася дівчина.— Чому ви так серйозно питаєте про нього? Щось сталося?

Уля зупинилася, глянула на Оленку проникливими ясними очима, здвигнула плечима.

— Що сталося? Думаю, що сталося найприкріше... Мій брат закохався у вас і втратив розум...

Уля, тамуючи хвилювання, помовчала, потім сердитим голосом спитала:

— Нащо ви знущаетесь з нього? Він же зовсім перевівся, нічого не їсть, ночує на маяку... Перестав учитися... Навіщо вам це? У мене

один брат, старші два загинули на війні... зрозумійте, я люблю свого брата, він хороший, щирий, я не можу дивитися на його страждання...

Вона раптом похилила голову і заплакала. Тепер слова її вже не були сердитими, в них вчувалася печаль.

— Я знаю, він вам не пара... То нащо ж дурити йому голову? Я теж нещаслива, от у нас і стало у хаті повно горя...

Оленка знесилено опустила на траву, зіщулилась. А Уля все говорила й говорила. Тепер уже Оленка знала, що у цієї дівчини була нещаслива любов, яка ще й зараз точить кров з серця, бо рани ще свіжі... Десь в інституті вчився її наречений, вона чекала, поки він закінчить навчання, приїде і забере її. Але так не сталося. Наречений не приїхав до Улі, а кинувся кудись аж у Сибір, забравши з собою якусь студентку... Трохи ніби переболіло, а тепер от історія з Кузьмою... Оленка чомусь здригнулася, наче від холоду.

— Улю,— сказала вона тихим голосом.— Сядьте ближче, притуліться до мене, бо мені чомусь холодно.

І коли Уля сіла поряд, вона сказала:

— Не думайте, Улю, що я така погана, як вам могло здатися. Моєї тут вини великої немає... Мені теж подобається Кузьма, інколи я навіть думаю, що він мені дорогий... Але то тільки так здається. Я скажу вам правду—у мене є коханий, він у Києві, і я йому написала, щоб приїздив сюди. Я певна, що він приїде незабаром, і тоді все з'ясується... Одним словом, тоді вже не будете нарікати на мене.

Я ж нічого Кузьмі не обіцяла, я навіть сказала якось йому, що маю друга...

Вони тепер сиділи, обнявшись, як дві сестри, і говорили про своє, дівоче. А над лугом висів зоряний плащ неба, ніби ховаючи від усього світу двох дівчат, які звіряли одна одній свої великі таємниці.

* * *

Скільки промайнуло часу? Оленка не пам'ятала... Ходила по заповіднику, втративши інтерес до всього, що її оточувало. Антон Іванович, помічаючи, що з дівчиною щось не гаразд, кілька разів підходив, питав про здоров'я, але, не одержавши задовільної відповіді, перестав набридати. Він найняв копачів, і ті відремонтували хідник до гробниці, не пошкодили жодного каменя. Оленка докладно описала нові експонати, так що у неї тепер був солідний зошит з її науковими нотатками.

З того часу, як перестали надходити листи з Києва, зажурена і сумна дівчина знаходила втіху в роботі. Мов камінчик до камінчика, складала вона до купи свої записи: здогадки, враження, наукові обґрунтування. Інколи на територію заповідника приходила Уля, вони подовгу сиділи в кімнаті Оленки і говорили, говорили... Якось Оленка не втрималася, сказала:

— А знаєш, він не пише з того дня, як я запропонувала йому кинути місто і переїхати сюди... От яка любов!

— Не може того бути! — злякалася Уля.—

Щоб до вас та не прийхати? До вас кожний прибіжить за тридев'ять земель...

— От бачиш — не біжить... — гірко посміхнулася Оленка.

— Може, щось сталося? — питала Уля. — Не треба робити сумних висновків, аж поки все не з'ясується... Мені он скільки люди переказували про мого, а я не вірила, аж поки...

Вони сиділи на ліжку, тихі, примовклі. Та довго їм сумувати не довелося — зненацька хтось постукав, а коли Оленка відізвалася, двері відчинилися, і в кімнату увійшов Антон Іванович. Він розіслав на підлозі товстий брезент, і дівчата ахнули: на ньому билася жива риба. Великі судаки і лящі вигиналися, тріпотіли своїми дужими хвостами, намагаючись стрибнути якомога далі.

— Яка риба! — сплеснула у долоні Оленка. — Де ви її взяли?

Антон Іванович багатозначно покрутив свого рідкого вуса, глянув на Улю, кркнув:

— Це вам подарунок від одного принца... Прилетів на своєму двоногому коні, зняв капелюх, вклонився до землі, віддав подарунок і велів кланятися...

— Так чому ж ви не запросили принца у хату? — сміялася Оленка.

— Не побажав того принц, гордий він, дуже знатний...

— То ви взяли б його та привели б рибу чистити! — осміхнулася Уля.

Вони обидві враз повеселіли, схопилися з ліжка, почали роздивлятися подарунок. Коли

Антон Іванович вийшов, одержавши свій пай риби, Оленка сказала подрузі:

— Оригінальний знак уваги... Хто б це?

Уля винувато посміхнулася:

— Ех, Кузьмо, братіку мій! Дав слово більше не приходити до вас, не нагадувати про себе, а от же не витримав, прислав рибу...

— Ну, прислав, значить, будемо їсти! — сказала весело Оленка і почала чистити рибу, яка не давалася, вислизала з рук, кидалася у всі боки, аж виляски йшли. Уля почала допомагати подрузі, їм стало веселіше, і вони вже не сумували цього вечора.

А другого дня Кузьма сам влетів у хату до Оленки і ще з порога кинув:

— Ага! Ага! Не я вам говорив? Ось ходітьте, покажу...

Дівчина здивовано дивилася на збудженого юнака.

— Про що ви, Кузьмо? Кажіть толком...

Кузьма Таратута вимахував руками і нерозбірливо гукав:

— Ви... сміялися з легенди, а я вам доведу... Вона дивилася у дзеркало, клянусь вам... Дочка ольвійського воєначальника. Вона була красуня! Не інакше...

Кузьма схопив дівчину за руку і потяг її з хати. Він перестрибував через каміння і рови, спритно обминав незакінчені розкопки, прямуючи до того місця, де вони колись вперше побачились. Тут, поблизу древнього вогнища, Кузьма скочив у яму і подав знак дівчині слідувати за ним. Коли Оленка присіла поряд з хлопцем, перед її очима заблищав невеликий

шмат сталюого дзеркала, оздобленого вибитими на металі візерунками. Поряд лежали розбиті глиняні флакони, бронзові і срібні браслетки.

— От! — видихнув Кузьма і блиснув очима.— Тільки ступив сюди, а нога й провалилася... Тут колись ольвійська красуня задивлялася у дзеркало, пудрилася і мастила обличчя маслами... Га?

Оленка уважно розглянула знайдені речі, чоло її вкрилося ледве помітними хвильками задуми. Нарешті вона сказала:

— Я ще нічого не знаю, Кузьмо, нічого абсолютно... Ваша легенда... Хто його знає... Адже в літературі про це жодного слова... Одначе справа не в цьому. Добре, що ви знайшли оці побутові речі, досі їх не вдавалося відкопати... Це просто щасливий випадок. Сьогодні ж напишу в Академію... Видно, це пам'ятка пізнішого періоду...

Після цього Оленка стала уважніше ставитися до фантастичних оповідань Кузьми Таратути і вже більше не сміялася з них. Тепер вони часто разом ходили по території заповідника, приглядалися до напівоголених стін і каменів, які таїли у собі велику таємницю історії.

В нотатках Оленки з'явилися нові сторінки, на яких тепер стояло ще більше знаків запитання, ніж раніш. Якось Кузьма, влучивши хвилину, зауважив:

— Я вичитав у книзі, що жінка першою розпалила вогнище і спекла на розжарених каменях оленьче м'ясо. Але це ще не все. Тепер

я твердо переконаний, що жінка, а не хто інший, винайшла і дзеркало.

Оленка посміхнулася і посварилася пальцем:

— Мені не до жартів, Кузьмо, тут куди серйозніша справа. Знайдена вами схованка дає ключ до повного уявлення про побут древньої жінки. Це, знаєте...

І вона довго ще стояла серед темного каміння, замислена і зосереджена. Кузьма дивився на неї, і в його очах світився вогонь захоплення і тривожного щастя.

А через кілька днів з Києва надійшла телеграма. Її приніс Антон Іванович і мовчки поклав на столі. Оленка якраз поралася біля чайника, гріючи собі чай. Розкрила бандероль і прочитала: «Негайно виїжджайте на нараду. Гречаний». У Оленки забилося серце. Відразу нахлинули такі сильні почуття, такі думки, що аж голова закрутилася. Скоро вона побачить столицю, своїх знайомих, інститут, подруг... Нарada тягтиметься, мабуть, кілька днів, з тиждень, не менше, вона встигне побувати в театрі, купити собі дещо... І, крім того, крім того... Євген. Що з ним, чим пояснити його мовчанку?

Відставивши чайника, Оленка кинулася вкладати свої речі в чемодан. Слова пісні самі налетіли на уста, вона заспівала:

Буду петь, танцевать, веселиться,
Он не раз еще вспомнит меня.

На вокзалі ніхто Оленку не зустрів, і це її трохи здивувало. Вона вже зібралася було йти через плутане мереживо колій у місто, як раптом звідкись вихопився Євген і простяг до неї руки.

— Оленка! Ти загоріла, як трубочист!— засміявся він, хапаючи її чемодан.— Чому не дала телеграми про приїзд?

Він був красивий, як і раніш, її Євген. На ньому сидів добре пошитий костюм, в руці плащ і шляпа. Чорний у білу крапинку галстук відтіняв бліде лице, завжди розпатланий чуб телер був гладко зачісаний назад.

— Що за нарада?— спитала вона, коли надивилася на юнака.— Щось цікаве?

Євген багатозначно глянув на неї, ворухнув чарівними ямочками на щоках.

— На нараді буде стояти одне питання— про наш шлюб. Учасники наради— ти і я.

Оленка зупинилася. Мимо неслися таксі з пасажирами.

— Що це значить?

— А значить те, що я упросив професора Гречаного... Він погодився на виклик... Професор мене поважає, бажає нам добра...

Вони сіли в машину, рушили. Місто зустріло їх брязкотом і стуком, арією з «Князя Ігоря», що линула з потужного репродуктора.

Зупинилися проти інституту, увійшли у просторий двір, обсаджений каштанами і липами. Оленка, не зупиняючись, пройшла вглиб саду, сіла на круглій лавочці, яка стояла біля товстого дерева.

— Розкажи по порядку, бо я нічого не розумію. Як мені показуватися на очі працівників інституту?

— Що ж тобі розказувати, моя люба? — засміявся Євген. — Я все влаштував, обдумав. Для тебе є робота в інституті, я вже підшукав квартиру, наймемо, поки нам дадуть... Що тобі ще розказувати? Гайда просто на квартиру, та й кінці у воду...

Він дивився на неї переможно, з захватом, як дивляться люди, яким все легко дається на цім світі.

— Чекай,— якось стомлено мовила Оленка, знімаючи з пліч косинку. Їй стало трохи жарко.— Ти спочатку скажи, чому не відповів на мій лист? Чому?

Євген махнув рукою.

— Ось моя відповідь тобі — у нас вже є квартира, для тебе підготовлене місце в інституті. Хіба може бути відповідь кращою?

Він схопив дівчину за плечі, перехилив до себе і поцілував у губи. І відразу відчув — губи у неї холодні, ніби він поцілував камінь.

— Що з тобою? Невже ти серйозно думаєш залишитися в тому підземеллі? Невже тебе не радує те, що я повідомив? Я перестаю впізнавати мою Оленку...

Вона мовчала. Думки тислися в голові, змішувалися, не давали говорити. Все, що сказав Євген, ніби не стосувалося її, а когось іншого. А він ніби не помічав того, перехилився до неї, сипав слова:

— Треба мати кущий розум, щоб запропонувати кинути інститут, податися кудись у

глухий куток... Хіба ж так роблять люди з розумом? Он які перспективи відкриваються перед нами! Наука! Життя у великому, красивому місті... Чи, може, хочеш, щоб хтось інший скористався з цих перспектив, а ми щоб залишилися з тобою у тому гадючому місці, яке зветься заповідником? Та там же люди дуріють, мухи дохнуть... Глянь на себе — твоє лице загрубіло, почорніло... Оленко, чуєш? Он твої черевики — у нас уже таких не носять. Ти відстаєш... А минуло ж всього тільки два місяці...

Оленка ворухнулася. Спазма, яка було перехопила їй горло, відпустила нарешті, і дівчина сказала хриплим голосом:

— Ольвія — не гадюче місце, ти помиляєшся... Там прекрасна природа! Там чудово, Женю... Я розпочала велику наукову роботу, у мене багато друзів... Які там щирі, хороші люди! Хоч би Уля Таратута...

— Чекай, чекай, — перебив її Євген, — що ти таке говориш? Яка Уля Таратута? Я тебе не розумію... Що з тобою, Оленко? Не говори більше, бо ти помиляєшся, думаючи, що я зміню рішення. Ти хочеш неможливого, тебе наче підмінили... Ось ходімо до професора, він теж скаже, що правий я...

Та до професора не треба було йти — він уже прямував до них. Вчений ще більше схуд і побілів. Потиснувши руку Оленці, він сказав з іронією в голосі:

— От! А ви казали, що зможете знести все, навіть Ольвію. Не я вам говорив, що буде трудно? Не вірили? А я знав, що втечете...

Оленка скочила на ноги.

— Товаришу професоре! Ви мене ображаєте... Я й не думала втікати!

Гречаний засміявся:

— Годі, годі, все ясно і так... Я розумію і не осуджую... Діло не просте...

— Професоре, — строго сказала Оленка. — Нащо говорити такі образливі слова? Я їх не заслужила.

— Ну, мир, мир, — замахав руками Гречаний. — Я вже дав згоду на ваш переклад, не будемо повертатися до цього...

— Але я не просила перекладу! — майже крикнула Оленка. Лице її зблідло, очі звузилися. — Звідки все це? Хто вам говорив, що я прошуся в інститут?

— От тобі й на, — розвів здивовано руками Гречаний. — Я перестаю розуміти... Може, ви поясните, молодий чоловіче? — повернувся він до Євгена. — Адже це ви набридали мені своїми проханнями, доводячи, що Оленка благає про переклад... Поясніть, голубчику.

— Я... тут таке діло, товаришу професоре... — зам'явся Євген. Видно, він був дуже збентежений ситуацією. — Я просив за нас обох, бо ми мріяли збудувати сім'ю...

Оленка втупила свої голубі очі в обличчя Євгена. Ось він сидить перед нею у модному галстуку, з безсоромними очима. Він навіть не моргає, хоч забрехався. Для чого це він зробив? Для неї? Адже він любить її... Ну, ясно ж, любить... Інакше не ходив би до професора, не добивався перекладу для неї... Що ж їй робити? Вона обхопила лице руками і заплакала.

— Ай-я-яй,— затряс своєю борідкою Гречаний,— що ж це ви, молодий чоловіче? Га? Обдурили мене, значить? Проворний...

Він крутнувся на носках і пішов до інституту.

* * *

Поселившись у подруги, Оленка три дні жила в столиці. Щовечора вони разом з Євгеном ходили по місту, подовгу засиджувались в парку над Дніпром. Прекрасні, тихі місця, такі пам'ятні ще з студентських років! Ті ж місця, та не ті вже слова чуються біля колон Аскольдової могили:

— Ти зруйнувала всі мої плани,— говорив понуро Євген.— Мені так трудно було умовити професора, він довго не погоджувався... А потім, коли вже все було зроблено, ти приїхала і поламала... Мало того — мене осоромила...

— Женю,— схилилася вона до юнака,— поїдемо зі мною... Ти не пожалкуєш... Через рік-два повернемося з багатим матеріалом, напишемо дисертації... Адже я теж задумала написати дисертацію про Ольвію. Який там матеріал! Ти навіть не уявляєш...

Це були її останні слова, сповнені прохання і віри, бо після них пролунало:

— Це неможливо, Оленко, неможливо... На периферію ідуть ті, які не мають хисту, щоб приносити користь у місті...

— А тридцятитисячники?

— То — мобілізація... А мене ніхто не жене в шийю...

Оленка скипіла:

— А хіба тридцятитисячників хтось гнав у шую?

Відповіді не було. Навколо стояла глибока тиша, лише чути було, як на самих верхівках осокорів бавився вітер, тихо подзвонюючи, мов у живі дзвіночки, сухим листям.

Поверталися у місто мовчазні і сумні. Обом було ясно, що це остання розмова, від якої залежало їхнє майбутнє. Оленка дивилася на темні кущі петунії, а бачила перед собою степ Ольвії, повиті туманом бур'яни заповідника... Усміхнені, серйозні і заклопотані обличчя друзів стояли у неї перед очима. Ось сумовиті очі Улі Таратути, ось заклопотаний Антон Іванович, а ось сміється у весь рот продовгувате обличчя Кузьми. Він, Кузьма, стоїть на пагорбі і дивиться у темну запону лиману, де погукують пароплави... Огрядний голова колгоспу підводиться і каже: «Гляди ж, ми на тебе розраховуємо...». Уля пригортається до неї і шепотить щось над самим вухом... А Кузьма стоїть біля маяка і все чогось жде... Що їм сказати, чим розрадити? Що в її життя вплелося найсерйозніше і таке, якого не обійти? Але хіба є виправдання для дезертирства? Ні, вони вірять в неї, вірять, вірять...

В осокорах подзвонює вітер, долинають слова Євгена, але Оленка погано їх розбирає. На фоні синього неба знову вимальовується висока постать. Хто то? А то ж Кузьма Таратута. Він вимахує руками і щось кричить. Може, він знову підкопав щось цікаве і важливе? Адже тепер він всі дні ходить по заповіднику з заступом... Ось він широко посміхається і

кличе її, манить поглядом. Куди він її кличе? На лиман, на якому так і не покаталися жодного разу? До маяка, біля якого так солодко і боязко? В місті спалахують електричні фонарі. Їх все більше та більше... А, та це ж Кузьма запалює свій маяк... Запалить і буде всю ніч співати над лиманом, виглядаючи когось з п'ятьми.

Євген продовжував говорити, а вона не чула вже його слів. Повільно вивільнила свою руку, так же повільно завернула у провулок, не чуючи, як її кликав Євген...

Цього вечора в далеку Ольвію полетіла телеграма: «Приїжджаю в середу, вишліть підводу. Оленка».

ТРЯСОВИНА

Кожного разу, коли Стів Рональд скидав з себе дбайливо випрасуваний кітель з галунами і вибігав на вулицю, стрілка годинника на розі показувала рівно чверть на сьому. Це такий час, коли на вулиці вирує людське море, тисячі автомобілів форкають, мов загнані коні. Раніше, коли Стів був нежонатий, він у такі вечірні хвилини довго блукав вулицями, заглядаючи у вікна високих будинків багатих кварталів, аж поки не доходив додому. Тепер він не йшов, а біг. Маленька голуба крихітка, яку він назвав дорогим його серцю ім'ям Джоні, вабила його до себе з неймовірною силою. Стів розмахував руками, на його обличчі можна було прочитати: люди, а чи знаєте ви, що ліфтер Стів Рональд подарував Америці сина? У нього голубі очі і біляве волосся. У нього такі маленькі рученята з ямками біля ліктів...

Крім того, у Стіва є й інші причини бути сьогодні надто рухливим і похапливим: він купить для Джоні коляску. Господар будинку, де служить Стів, видав йому сьогодні за тиж-

день і ще за тиждень наперед, адже у Стіва така поважна причина — син. Ось чому, вивірившись із шумливого потоку, Стів швидко збігає білими сходами у розчинені навстіж двері мебльового магазину і ще з порога кидає переможне і багатонадійне «О-кей!». Відразу ж до нього підбігає кілька продавців з улесливими і поштивими усмішками. Один з них, старий лисий чоловік, зиркає на костюм Стіва, мить думає, нарешті вказує рукою на довгий ряд колясок:

— Вибирайте. Восьмий сектор.

Але восьмий сектор не для Стіва. У нього розчудесний син, ви це розумієте? Його Джоні потрібна добра коляска, зручна і блискуча, прозора і легка, мов хмаринка. Ні, восьмий сектор ні до чого. Тут такі важкі і незграбні возики... Покажіть найкращу! Таку, як він не раз бачив біля будинків багатих кварталів.

...Обережно, наче у нього в руках скляна ялинкова іграшка, несе він коляску по крутих залізних сходах униз, у свій «бетонний колодязь», як називають вони з Рен свою вузьку кімнату під гарячим котлом парового опалення. Розчиняє двері, кидається до маленького солом'яного ліжечка. Джоні спить! Джоні цілий і здоровий! А Рен вже розглядає коляску, обмацує її. Натискує кнопку, мов дитина, ахає: з голубого дашка пружно вилітає прозорий козирок і закриває отвір коляски. Це від дощу. Жодна крапля не впаде на обличчя їх сина! А ось — Стів сам починає натискувати на кнопки — а ось вентилятор, а це термос — завжди тепле молоко...

Наступного дня Рен наділа своє краще плаття, високо збила чорну зачіску, винесла коляску і повезла Джоні на вулицю. Хай він подихає свіжим повітрям, доволі йому задихатися під гарячим котлом. Джоні такий маленький, він завжди спить. Щоби у Рен пашіли вогнем і молодістю. Стів так любить сина, і це значить — любить її, Рен. Він завжди рано приходить додому, не те, що інші. А це вже щастя....

По вулиці мчать автомобілі. Сині, зелені, чорні. Ось пролетів голубий «б'юїк», обдавши Рен вітром і хвилями музики. Рен навіть здався, що шофер «б'юїка» навмисне проїхав ближче до тротуару, щоб роздивитися коляску її Джоні...

А «б'юїк» знову і знову кружляв по кварталі. За рулем машини сидів молодий чоловік із засуканими по лікті рукавами темнобрунатої «труменки». Це був шофер Генрі. Він дивився, як перед ним стрибав прив'язаний за роги маленький плюшовий чортик, і люто скрипів зубами, розжовуючи солодку гуму. Очі його світилися холодним блиском людини, яка отот має стрибнути у воду. Він вперто відганяв від себе якусь страшну думку, але вона була дужчою за нього, і тому машина, обігнувши сквер, знову повернулася на вулицю, де блищала на сонці дорога коляска.

— Кіднап? — голосно спитав він у себе і

---

* Так в США називають викрадення дітей з метою наживи.

стишив хід машини.— Невже немає іншого виходу?

Генрі знову заходився жувати гуму, руль машини сам повертався в його руках, і «б'юїк» знову летів по асфальту знайомого кварталу. Ось і блискуча цятка. Вона з кожною хвилиною більшає, вимальовується у дитячу коляску. Генрі на мить заплющує очі, так здивувала його одна обставина. Тепер він уже ясно бачить, що не помилився: біля коляски нікого немає. «Вона пішла по молоко або пелюшки», вирішує Генрі і голосно відповідає на свої думки:

— Кіднап. Іншого виходу немає.

Машина пружно здригнулася і завмерла біля тротуару. Тремтяча рука Генрі швидко вивела на шматку паперу: «Завтра о цій порі принесіть дві тисячі доларів, і дитину вам буде повернуто неушкодженою. Не подумайте скаржитись поліції — дитина помре».

Зупинився аж на околиці. Тут було тихо, безлюдно. Грайливий вітерець обережно перебирав листя сухих акацій. Генрі розгорнув пелюшки, посміхнувся:

— Хлопчина! Молодець, хлопчику, ти мене виручив. Розумієш, у мене не було іншого виходу.

Джоні прокинувся і голосно заплакав. Генрі хутко ввімкнув приймач, у машині загупав барабан джазу.

— Кричи, малий, кричи, я знаю, що чиню недобре з тобою. Страшний злочин! Але ти мусиш зрозуміти мене. Якби я не вчинив так, то завтра мене викинули б з будинку... Знаєш,

затягла мене трясовина, по саме горло засмоктала. Розстрочка! Ти не знаєш, що таке розстрочка... То — трясовина.

Дитя вже не плакало, але Генрі не міг зупинитися. Він доводив, що у нього немає іншого виходу, що він просто позичає у багатів дві тисячі доларів.

— Чуєш мене, Пітер, чи як там тебе? Я позичаю у твоїх батьків дві тисячі доларів. І все. Ніякого злочину. Все буде гаразд, ось побачиш.

* * *

У комісара поліції Дота квадратне обличчя, засмагли волосаті груди і маленькі сірі очі. Він хутко пише на папері, кидаючи запитання, як команди.

— Колір очей? Вік? Як звати? Є родимки?

Стів, притримуючи знесилену дружину, відповідає. Коли все було записано, Рен тремтячим голосом додає:

— У нього на шиї хрестик... срібний хрестик.

З грудей Стіва вилітає зойк.

— Містер Дот! Розголос загубить нашого Джоні... Одне слово, і ми вже ніколи його не побачимо. Може, є інший вихід? Може, сплатити викуп? Тоді життя сина було б врятовано...

Дот закурює сигарету. Очі його непроникливі.

— Дві тисячі доларів? У вас вони є?

— Немає, але ж... їх треба знайти! Хай мені дасть позику уряд, я відроблю, у мене дужі руки... У розстрочку. Може, поліція позичить?

Або жесь релігійне товариство? Тільки б урятувати його життя...

Тепер Дот насуплює брови. Маленькі сірі очі сміються:

— В Америці можна в розстрочку дістати що завгодно, тільки не гроші... Це — раз. А потім, давати гроші злодіям? Ну, знаєте, тоді кіднап знищить і моїх дітей...— Його сірі очі перестали сміятися. — Але ж турбуватися немає особливих причин. Американська поліція...

Рен знову заходилася плачем. Дот наливає їй склянку води.

— Ми знайдемо вашого Джоні! Мине якихось два-три дні, і ви будете його обіймати. Клянусь!

Вигровадивши Стіва і Рен, Дот швидко заходив по кабінету. Його холодні сірі очі поїнялися гарячковим блиском. Кіднап! Нарешті, і в нього є справжнє діло. Не будь дурнем, Дот, і ти можеш добре заробити. Який бізнес! Сам диявол позаздрить! Тільки дій хутко, поки сенсація у твоїх руках.

Дот береться за трубку. Він дзвонить додому і сухо каже дружині, що вона може тепер узяти в розстрочку пересувний гараж. З трубки лине радісний зойк. Дот не реагує, йому не до того. Хай вона, його дружина, краще сходить зараз у магазин і замовить нову спальню. Тепер останнє — розмова з шефом газетного гресту. Це вже простіше: цим тільки натякни — вони миттю примчать, килимом простеляться біля його ніг. Дот покватпно набирає номер телефону і просить негайно з'єднати його з шефом. Секретарка ввічливо відповідає, що

шефа немає і що вона не може нічого вдіяти, хай пробачає комісар Дот. Комісар посміхається. Зараз оця баришня заговорить інакше, адже у нього є пароль, який проб'є найглухіші стіни.

— Кіднап,—тихо каже Дот і прислухається. Він чує лише: «Ах!»—і за кілька секунд у трубці вже лунає глухий бас шефа.

І ось шеф уже в кабінеті Дота. Комісар розгортає записку і показує її шефові. Потім виймає з сейфа фотографію Джоні.

— Скільки хочете?

— Дві тисячі.

— Що ви сказали?

Дот мовчить. Чекає кілька секунд, потім рука його тягнеться до телефону. Шеф не витримує, зіскакує з крісла.

— Дивіться, вам видніше, — спокійно здійсмає трубку Дот. «Алло, з'єднайте мене з телевізійним центром»...

Однаке Дот розмови не продовжує, бо важкий кулак шефа вже лежить на важелі телефону.

— Викладайте подробиці.

— Голубі очі, вісім місяців, на шиї хрестик, червоні шкарпетки...

Записавши все у блокнот, шеф викликає фотокореспондента і кричить:

— Негайно в редакцію! На першу сторінку. Крупним шрифтом. Забезпечте інтерв'ю з батьками. Велике фото Джоні, матері, батька. Завтра — дві сторінки. Чуєте? Мерщій...

У суцільному потоці машин пружно погойдується голубий «б'юк». Генрі веде машину впевнено, хоча зараз рука і тремтить чомусь. Мине кілька хвилин, і все це скінчиться. Оцей голубий пакунок він покладе на руки матері, попросить пробачення за турботу і зникне. Він навіть додасть, якщо будуть підходящі обставини, що він не злодій, що він просто не має іншого виходу. Поглядаючи навколо, Генрі все брав до уваги. Треба бути обережним, адже можлива засідка, всякі інші несподіванки. Тільки навряд, щоб мати сповістила у поліцію: Ризкувати життям сина заради двох тисяч доларів?!

Голубий пакунок раптом заворушився, заплакав. Генрі хутко ввімкнув приймач. І відразу ж слух його напружився, очі звузились. Охриплим голосом диктор сповіщає:

— Наш мікрофон знаходиться у квартирі містера Рональда. Містер Рональд, підійдіть і скажіть кілька слів. Шановні радіослухачі! Містер Рональд відмовляється будь-що говорити. І це зрозуміло... Адже у містера Рональда такий стан. Джоні — його перший син... Перед мікрофоном місіс Рональд. Чуєте? Вона хрипить... Що вона каже? Вона проклинає поліцію... Вона каже, що поліція вбила її Джоні. Ми поділяємо ваше горе, місіс Рональд, вся Америка вам співчуває, але ж у нас свобода, свобода інформації, свобода преси...

Спітнілі пальці Генрі прикипають до руля. Стогнуть гальма, машина розвертається і прямує

назад. На околиці, як і вчора, ледь тремтить на слабкому вітрі листя акації. Генрі зупиняє машину, обережно виймає голубий пакунок і кладе його в куці.

* * *

Комісар поліції Дот виконав обіцянку — він знайшов Джоні. Його не здивувала та обставина, що дитина, яка пролежала кілька днів у кущах, була мертвою. Адже комісар поклявся знайти його і от знайшов.

Він торжествував перемогу. Позував перед фоторепортерами, виступав по телебаченню, вихваляючи своїх агентів і прекрасну Америку.

КАМ'ЯНЕ НЕБО

Повість

I

Холодні осінні дощі розмили чорнозем, поналивали в баюри і природо-рожні канали мутної, синюватої води. Мокрий вугільний пил виблискував на пагорбах, наче помащений олією, грав тисячами вогників. Десь вдалині погукував маленький паровозик, тягнучи за собою довгий состав. Низько над землею пливли рвані, розметані вітрами хмари, повільно опускаючи сиві коси у провалля і яруги степу.

Донеччина... Григорій Стародуб, повільно ступаючи по збитій дорозі, що веде до шахти, замислено жує згаслу цигарку і з цікавістю поглядає навколо. Він ніколи не був у цьому краю, але уява чомусь підказувала, що саме так і буде: калюжі каламутної води, гуркіт важких составів, мокрі коси хмар над степом. Десь на Вінничині, над його рідним селом Вишеньками, залишилися легкі хмаринки, летючі й сріблясті, наче птиці. Там сонце ходить над головою з ранку до вечора, там сині, прозорі далі і замріяні верби у левадах. А тут така осінь...

Важко переставляє ноги Григорій, на його модні червоні черевики налипло багато грязюки, він раз у раз зупиняється край дороги і оббиває їх стеблиням соняшника. І ще була одна пекуча дума у Григорія—про завтрашній день. Що буде з ним завтра? Як його зустрінуть на шахті?

Ось він бачить перед собою безмежне поле, посічене косими дощами, завихрені хмари у небі, чує, як шумить вітер у стеблині. Як не похмуро зараз на світі, але у стократ затишніше і привітніше, ніж під землею. Ось він приїде до контори шахти, його запишуть у табель, видадуть лампочку, відбійний молоток, спустять у підземелля. Ні вітру, ні світла, ні сонця... Над головою похмуре кам'яне небо...

Григорій зупиняється на моріжку, оглядає шахту, що бовваніє своїми високими будівлями у туманному присмерку. Ось вона «Пролетарська-Крута». Швидко крутяться колеса шахтного підйомника, зупиняючись лише на якусь коротку мить. Це значить, що там, під землею, йде напружена робота. Сотні юнаків зараз рубають отут, під його ногами, важкі кам'яні брили, обличчя у них спітнілі, м'язи напружені. Пилюка і гуркіт, холодні потоки води, що дзюркотять по штреках... Густий, мов смола, морок обгортає все навколо, сліпить очі, не дає дихати. А він, Григорій, разом з іншими людьми, незнайомими йому і чужими, буде день у день нидіти там, у підземеллі, вгризаючись молотком у вугільні шари, яким ні кінця ні краю.

Юнак підвів голову і побачив, як з неба спо-

чатку несміло, а потім навально сипнули яскраві промені, проникливі і гострі, мов стріли. З розкуйовджених хмар виглянуло сонце, освітло землю, посміхнулося до людей, ніби хотіло сказати їм: не журіться, я з вами, я поряд... І Григорію стало раптом ніяково і за свої смутні думки, і за оці блискучі модні черевики, про які він так клопотався всю дорогу, і за оце грайливе сонце, якого не бачать зараз шахтарі, бо вони глибоко під землею, заклопотані й зосереджені. Йому захотілося швидше дійти до шахти, зараз, цієї ж хвилини кинутися в лаву, стати поряд з своїми товаришами. Юнак прискорив крок, не звертаючи уваги на грядюку, що липла до ніг, заважала йти.

Наздогнав якусь дівчину у модній жакетці, з насмішкуватими веселими очима. Звернув з дороги, зірвав жовтеньку ромашку, яка стояла в кущі бур'яну, підійшов до дівчини і подав квітку.

— На згадку про першу зустріч,— сказав зальотно і швидко пішов вперед, не зупиняючись.

— Спасибі!— почув він, коли вже відійшов далеченько. Оглянувся і побачив усміхнене обличчя, трохи здивоване і водночас зачудоване, махнув привітно рукою.

В конторі шахтоуправління, куди зайшов Григорій, нікого не було. Юнак відхилив двері у одну кімнату, потім у другу — всюди стояли пусті стільці. Невже він потрапив на обідню перерву? Однак у одній з кімнат він побачив згорбленого чоловіка, який сидів за столом і щось уважно записував у блокнот. «Ось він,

конторський чиновник, який холодно запише його прізвище у табель і накаже завтра не запізнюватись на роботу», подумав юнак. Він оглянув приміщення — вузьку кімнату з перегородкою, з рахівницями і облитими чорнилом скатертинами на столах, з потемнілими від вугільного пилу дошками зачовганої підлоги. «Саме так, як уявлялося», подумав він і, рипнувши дверима, ввійшов у кімнату. Вагаючись, зупинився перед столом. Згорблена людина відірвалася від свого блокнота, глянула на прибулого в тонкі скельця окулярів, що невідомо як трималися на перенісці. Григорій встиг помітити, що під очима у чоловіка лежали синці — знак причетності до забою. Одначе він не привітався, мовчки виклав на стіл документи і відійшов до вікна. Чоловік, ознайомившись з паперами, зняв з перенісся свої окуляри, відкинувся на спинку стільця і стомлено спитав:

— Ви жонатий?

Григорій здивовано обернувся.

— Це має значення?

— Має, — відповів чоловік і замислився, чекаючи відповіді.

— Бог милував.

Чоловік хутко начепив на перенісся окуляри, подався вперед, наче він погано чув.

— Як ви сказали?

— Папашо, — глузливо мовив Григорій, — не тягніть волинку, давайте наряд і продовжуйте писати у своєму блокноті. Знаєте, не люблю я задушевних розмов...

— Стій, стій, про що ти, голубе? — підвівся чоловік з стільця. Він був високий, худий, тро-

хи сутулий. Якщо дивитися через скельця окулярів, очі у нього маленькі, глибоко посаджені під високим спітнілим лобом.— Я, знаєте, нічого не розумію.

— А я розумію!— крикнув Григорій.— Кожній чорній душі хочеться удавати з себе велике цабе... А про що балакати? Шахта ваша відстала? Відстала! Засипались? Засипались! Так чого ж морочити голову. Випишіть наряд, посилайте в бригаду...

— Не поспішай, синку,— м'яко відповів чоловік. Він витер рукавом чоло, знову сів на стільця.— Те, що сильно горить, швидко гасне. Чи не так? Хоч у нас і скрутно з вугіллям, однак ми не посилаємо у забій кого завгодно. Прийдеш завтра, продовжимо розмову. У нас так: ти оформись по порядку, поговори з нами, розкрий душу. А тоді вже й у забій. Така у нас шахта. Крутою називається.

— Я теж крутий!— скипів Григорій.— Чого балакати? Все знаю наперед, що збирається мені говорити. І що шахта у вас трудна, і що шари крутопадаючі, що тюхтії не витримують, кидаються з Донбасу або на інші шахти, де шар товщий та карбованець довший. Вихованний! Більше не піддаюся вихованню. Імунітет, папашо, чули таке слово? Не терплю лекцій...

Хто його знає, чим би закінчилася ця розмова, якби шумно не розчинилися двері і в кімнату не увійшли чотири дужих красні в бушлатах. Григорій одступив від стола, за яким сидів чоловік в окулярах, витяг пачку цигарок.

— Можна закурити?

— Можна, якщо і нас почастиєш «Біломор-

каналом»,— відповів чоловік. До коробки з цигарками відразу простяглося кілька рук.

— Ви теж до нас на роботу?— спитав чоловік у матросів.

— Так точно,— відказав білявий юнак з голубими очима.— З корабля на бал. Приймете?

— Подивимось,— ухильно відповів чоловік.— Це залежить від того, чи не боїтесь ви штормів.

Юнаки зареготали.

— Штормів? А хіба і тут бувають шторми?

— У справжньому житті шторми неминучі,— філософськи відповів чоловік і подав матросам свою худу руку.— Будьмо знайомі! Микола Захарович Дереза. Здрастуйте. Сідайте у нашій хаті.

Григорій опустил очі.

— Так ви і є Дереза? Почесний шахтар? Пробачте, я не впізнав вас... Доводилось читати в газетах...

— Ясно, товаришу Стародуб. Прийняли мене за іншого? Одне слово — конторська криса, суха лисина лектора, канцелярський атрамент. Так?

— Але ж я...— промимрив Григорій. Сором палив йому лице.

— Ясно. Помилочка вийшла. Буває. Я тут випадково. А основне моє місце там,— Дереза показав довгим пальцем у землю.— Мій кабінет куди просторіший за цей. На два кілометри простягається.

Він голосно засміявся, бо, мабуть, був задоволений з свого дотепу.

— Там ні чорнила, ні рахівниць?— зареготав і Григорій.— Ні тобі бюрократизму ніякого.

— Немає часу на це, — продовжував сміятися Дереза. — Роботи багато.

Він хутенько написав щось на клаптику паперу, подав його Стародубові і, звертаючись до всіх, сказав:

— Ідіть, товариші, зараз у гуртожиток, там вас зустріне наша хазяйка Таня, спочиньте з дороги, обдивіться. А завтра приходьте сюди — почнемо говорити про діло. Гаразд? Основна ж розмова відбудеться там, у моєму кабінеті. Ясно?

До гуртожитку йшли разом. Матроси безугавно жартували, незлобно кепкуючи один з одного. Їх веселило все, що траплялося на шляху. Білявий матрос на прізвище Бак, побачивши, що їх зустрічає на сходах кароока дівчина в синій хустці і в рябій сукні, відступив кілька кроків назад, схопився за серце і розпачливо гукнув:

— Нізачо в світі! Не піду! Погляду таких очей я не витримаю!

Дівчина скривилася, наче її вдарили, потім враз отямилась і лагідно промовила:

— Просимо, товариші майбутні шахтарі! Заходьте, заходьте! — І почервоніла, бо сказала не те, що думала. Лише кілька тижнів працює вона в гуртожитку вихователькою, їй належить говорити оці офіціальні слова, хоч на язиці крутилося зараз інше. Якби не службові обов'язки, вона б знайшла як відповісти оцьому зарозумілому морякові! Та він ще дістане здачі, якщо тільки спробує ще раз натякнути про очі. Не один уже просив пробачення, попросить і цей.

— Мадмуазель, — повів голубими очима Бак, — а не можете ви нам запропонувати затишний кубрик на чотирьох? Страх не хочеться поселитися разом з вашими горобенятами!

Дівчина спалахнула.

— Ну, знаєте! — Вона аж задихнулася, так її образив тон матроса. — По-перше, я не мадмуазель, а товаришка Приходько, або просто Таня. По-друге, у нас кімнати тільки на двох, доведеться вас розлучити. По-третє, горобенят у нас немає, а є шахтарі, комсомольці, шановні робітники. От як! Запам'ятайте це і будьте культурнішим...

Почувши ці слова, сказані з гідністю і щирим обуренням, Бак відразу перестав кривлятися, розгублено розвів руками і примирливо сказав:

— Пробачте, Таню, не буду. Хоч, правду казати, страшенно не люблю офіційного баришенства. До смерті не люблю. Хоч убийте мене. Що завгодно, тільки не «товаришка Приходько». Добре?

Це було сказано так щиро і безпосередньо, що Таня не втрималася і засміялася.

— Що вдієш — доведеться звикати. Адже — служба є служба.

— А після служби? — знову примружив голубі очі матрос — він залишався самим собою. Однак Таня зміряла його таким поглядом, що тому довелося благально підвести руки і сказати:

— Не буду! Чесне слово — останній раз...

Таня швиденько побігла по сходах нагору, а за нею один за одним пішли в гуртожиток

юнаки. Назустріч їм линули хвилі галасу, співів, звуків десятка гармошок і балалайок.

Хоч як умовляла Таня матросів поселитися нарізно, однак вони не погодилися. Довелося в одну кімнату ставити чотири ліжка, хоч це й було проти статуту зразкового молодіжного гуртожитку шахти «Пролетарська-Крута». Щоб втішити виховательку, Володимир Бак заявив:

— Хай у зразковому гуртожитку буде хоч один зразковий кубрик...

Таня похитала кучерявою головою:

— Гострий ви на язик, товаришу Бак, а як-то буде у забої?

— Порядочок буде морський, — відказав той з осміхом. — І в кубрику, і в забої. Можу йти об заклад.

— Гаразд, хай по-вашому, — погодилася Таня. — Тільки знайте, що порядочку не буде, якщо ви згорда будете ставитися до своїх товаришів. Вони хороші хлопці, хоч серед них є й недисципліновані.

— Що, гармидер здійсмають? То ведіть таких до нас, у наш кубрик. Ручусь — поговоримо кілька хвилини, і хлопчик стане шовковим. Повний штиль, так би мовити.

Таня зачинила двері кімнати, де оселилися матроси, підійшла до Григорія. Юнак стояв біля стінгазети, розглядаючи карикатури на п'яниць і хуліганів.

— Хороша у нас газета? — спитала Таня. — Подобається вам?

Григорій знизав плечима.

— Вона мені більше сподобалася б, коли б

замість ледарів та хуліганів у ній малювали передовиків виробництва.

Таня серйозно подивилася на юнака.

— Я розумію вас, але... фотографії передовиків у нас на дошку пошани вивішують, по радіо про них говорять, у газетах друкують. А от про хуліганів та про ледарів чомусь наші газети мовчать. Так, ніби їх немає на світі. А вони бачать, що про них забули, посмілилися, розперезалися. Ні, в стінгазеті треба малювати карикатури. І про передовиків, звичайно, не можна забувати. Ми їх у передовицях завжди згадуємо.

Дівчина відімкнула порожню кімнату, повернула електричний вимикач. Однак світла не було.

— Бачите, що роблять?—розпачливо показала Таня.—Викручують лампочки! Нащо вони їм?

Вона була така розгублена і засоромлена цієї хвилини, що Григорію стало шкода дівчини. Видно, робота у неї була не з легких.

— А нащо ви погодилися на цю посаду?—широ спитав Григорій. — Для дівчини це, знаєте...

Таня швидко закліпала очима, махнула рішуче рукою,

— Що для дівчини? Не підходяща робота? А чи знаєте ви, що тут діялося до мене? Мій попередник такого наробив... Горілку носили в кімнати, ночувати додому не приходили... У мене цього немає! А злодюжку, який викручує лампочки, я викрию! Ви тільки допоможіть, хай і моряки візьмуться. Тоді мені легше буде.

— Гаразд, — з готовністю відповів Григорій, — буду вам допомагати. І морякам скажу...

— Скажіть Баку, — тихо попросила дівчина, — хай він не пристає до мене. Мені й без нього прикро. І вдень, і вночі кручусь тут, стараюсь для вас...

Вона стомлено прихилилася до одвірка, опустила очі. Це було лише одну мить. Дівчина раптом стріпнула кучерями, пройшлася по кімнаті, заговорила вже рівним спокійним голо- сом:

— Зараз я принесу вам лампочку і білизну. Поки що будете тут самі, а потім підселимо когось з новачків. Чекаємо поповнення...

Вона швидко вийшла, і Григорій почув її го- лос в коридорі:

— Афоня! Ти чому ж ото ходиш у брудних калошах? Як тобі тільки не соромно!

Григорій пройшовся по кімнаті, подивився у вікно, що виходило просто у двір. Відразу ж за парканом, що відділяв територію висілка від поля, починалися робітничі городи. Важкі електричні дроти повисали над шляхом, губи- лися в імлі. Де-не-де загоралися яскраві вог- ники. Незабаром увійшла Таня, несучи паку- нок чистої білизни. Григорій допоміг вкрутити лампочку, зскочив з стільця і спитав у дівчини:

— А ви давно тут?

— З весни. Приїхала по путівці комсомолу з Полтавщини, хотіла стати шахтарем, а дове- лося вихователькою працювати.

— Я теж по путівці комсомолу, — сказав Григорій. Йому чомусь було тоскно на серці, і він радий був, що зможе хоч трохи погово-

рити з дівчиною.— Але я у вихователі не піду. Закінчив курси відбійників, тепер уже маю кваліфікацію.

— То ви не новачок на Донбасі?— здивувалася Таня.— А я гадала, що ви вперше тут...

— Як вам сказати: і новачок, і ні. Гадаю, що новачок, бо чогось серце калатає, коли подумаю про круті пласти...

Таня допитливими очима глянула на юнака.

— Знаєте, це добрий знак, що ви не хвастаетесь. А от були тут такі— на язиці гори перекидали, а після першого ж дня у забої скисали. Пласти тут круті, що й казати, але не такі вже й страшні. От якби мене пустили, пішла б у забій.

Григорій засміявся:

— Добрі були б з нас кавалери, якби ми посилали дівчат у шахту. Досить того, що вони часом у війну заміняли нас.

— Та воно так, але дивіться, хлопці, якщо в ближчий час не витягнете шахти з прориву, доведеться нам, дівчатам, братись за відбійний молоток. На весь світ сорому буде...

Таня дружньо посміхнулася і вийшла. По коридору лунко зацокотіли її високі каблучки.

II

Пообідавши у шахтарській їдальні, Стародуб зайшов у червоний куток пограти в шахи. Це була тісна продовгувата кімната, яка межувала з гуртожитком. Посередині стояв стіл, накритий червоним сатином, під стінами— довгі лави і кілька стільців. Чоловік десять моло-

дих шахтарів читали газети, писали листи, грали в шахи. Кремезний юнак з зачіскою «під бокс» сидів біля столу, слухав патефон. Григорій примостився на краєчку лави, почав оглядати хлопців. Були це зовсім юні люди, у багатьох ще й вуси не росли. По тому, як декотрі з них сиділи нерухомо, поклавши руки на коліна, Григорій зробив точний висновок, що це новачки. Вони, як і сам Стародуб, ще приглядалися до всього, почували себе в гостях. Та ось один такий хлопчик, нарешті, ворухнувся, простяг до пластинки руку і тихо попросив:

— Поставте оцю.

Юнак з причіскою «під бокс» вдарив хлопця по руці.

— Не руш, коли не твоє.

Хлопчина ніяково закліпав довгими білими віями, почервонів. Григорій аж затремтів від люті. Підхопився і, заїкаючись від хвилювання, крикнув:

— Ви, ви — грубіян! Нащо ображаєте людину?

Кремезний юнак здивовано повернувся всім своїм дужим корпусом, оскалив білі зуби:

— Моє вам з хвостиком. Хто такі будете? Міністр?

— Міністр чи не міністр, а хуліганити не дозволю! — глухо сказав Григорій. Груди його важко ходили.

— М-моє вам з хво-о-стиком, — глузливо повторив здоровань, навмисне розтягуючи слова. — Дуже приємно познайомитися — Циганок. Може, зволите продовжити наше знайомство у дворі?

Він зупинив патефон, вказав рукою до виходу:

— Прошу, не соромтесь. Проходьте!

Не тямлячи себе від люті, Григорій спокійно відказав:

— Від таких ласкавих запрошень не відмовляються. Ходімо!

Він вийняв цигарку, кинув її до рота, клацнув запальничкою і швидко пішов сходами вниз. Уже в коридорі оглянувся і побачив, що здоровань не дуже охоче йде за ним. Григорій голосно скомандував:

— Посувайтесь, добродію Циганок, я чекаю на вас.

Григорій стукнув дверима і зупинився у дворі. Холодні хвилі вітру вдарили в обличчя. Під ногами зачавкотіла грязюка. Нервові збудження, яке увесь день не покидало його, штовхало на безрозсудство. Юнак ладен був схопитися з цим здорованем і битися з ним на смерть. Однак проминуло кілька хвилин, а Циганок не з'являвся. Нарешті він вийшов в оточенні кількох шахтарів, які підпирали його з усіх боків, прокашлявся:

— Пробачте, я трохи затримався, але тепер увесь до ваших послуг. Моє вам...

Та він не встиг договорити, як раптом похитнувся від дужого удару у вухо. Григорій відчув, як хруснула у нього рука. Нестерпний біль прокотився по всьому тілу. Однак він стримався, щоб не застогнати, прийняв стойку, чекаючи удару у відповідь. Циганок, приголомшений дужим ударом, швидко опам'ятався і заскреготів зубами. У його руці блиснув кри-

вий ніж. Він метнувся від живої стіни, яка його підтримувала, та враз повис на чийхось дужих руках.

— Хлопчики, що тут за шум?

Володимир Бак, відіпхнувши Циганка, широко розставив ноги, оглянув ворожі сторони. Впізнавши Стародуба, що самотньо стояв проти гурту шахтарів, він посміхнувся і лагідно проказав:

— Ай-ай-я, як нехороше виходить у вас — ніяк не по честі. Хіба ж можна гуртом на одного? Ай-ай-я. Та ще й з ножем? Ну, це вже зовсім некультурно, хлопчики, аж соромно за вас. Отак ви приймаєте гостей?

— А чого ж він лізе не у своє діло? — бже тихіше проказав Циганок і непомітно віддав комусь ножа. Видно, що його войовничий запал прочахав. — Я йому не забуду, все одно віддячу! За Циганком не пропаде!

— Даремно гніваєтесь, добродію, — відповів Григорій. — Ви заслуговуєте на більше. Та обмежимося поки що цим. Так би мовити, для першого знайомства.

Стародуб глянув на двері і побачив, як на сходах стояли молодики і мовчки спостерігали за подією. Серед гурту він впізнав селяка з довгими білими віями, якого образив Циганок. З люттю в голосі крикнув їм:

— А ви ласі дивитися, як люди нівечать один одного! А чому ж не заступилися за мене, адже я захищав вашу честь? Ех, ви!

Він сплюнув і пішов у гуртожиток. Йому дали дорогу, чемно розступившись. Циганок з ватагою кудись метнувся з двору.

Вслід за Григорієм до його кімнати зайшли матроси на чолі з Володимиром Баком. Вислухавши пояснення про сутичку, Бак сказав:

— Погана справа. Можуть не прийняти на шахту. Адже побитися у перший день — не дуже приємна рекомендація.

— Приймуть, — тихо відповів Григорій. Він ледве не стогнав від болю у руці. — За боротьбу з хуліганством у нас тепер ордени видають. Минулися часи, коли притягали до відповідальності тих, хто оборонявся...

— Так-то воно так, але ж ти перший ударив Циганка. Адже так? Може поскаржитись.

— Кому він поскаржиться? Хуліган — боягуз, він скаржитись побоїться, а от помститися може, це правильно, — втрутився у розмову Матясов, низенький матрос з чорними, мов гудзики, очима. — Треба заявити в міліцію, щоб відібрали у нього фінку.

— Матясов правий, — підтримав Бак, — треба подзвонити у міліцію. Григорій махнув рукою.

— Обійдемося без міліції. Доволі нам усе звалювати на міліцію, а ми хіба слабодухі? От дав йому сьогодні по пиці, задумається. А якщо ще раз спробує, дайте ви. Більше не закортить. А будемо потурати, на голову сядуть. Таня сама не справиться...

— Славна дівчинка, варто зайнятися нею, — прискалив око Бак.

Григорій похитав головою.

— Знаєш, матросе, що я тобі скажу? Кинь залицяння, не на ту напав. Вона не з тих, що піддаються на дотепні словечка.

Володимир Бак закопилив губу:

— За кілька днів сама прибіжить у кубрик, клянусь!

Низенький Матясов заблищав чорними оченятами:

— Не такі бігали...

— Друзі, — подивився на матросів Григорій, — не в цьому річ. Я хотів вам сказати, що ми маємо допомогти Тані, адже їй трудно. Вона сьогодні мало не плакала.

Володимир Бак скосив хитрі голубі очі, пошварився пальцем на Григорія:

— Навряд чи знайдеться на світі людина, яка б обдурила боцмана Бака. Не хитруй, молодче, все одно я тобі Таню не вступлю...

— Дурниці говориш, товаришу Бак! — скипів Григорій. — Нащо вона мені? У мене ось є своя печаль...

Він витяг з кишені піджака фото, розгладив його і показав матросам.

— Жде не діждеться мого листа.

Бак подивився на фото, свиснув:

— Золушка! Клянусь, він видає Золушку за свою наречену!

Григорій забрав з рук матроса фотокартку, прикріпив її біля свого ліжка.

— Буде затишніше в хаті, хай висить тут.

Відійшов на крок, задивився на фотографію. Просто перед ним сяли великі очі, повіті легким туманом печалі чи замріяності. Високий лоб обрамлений пасмом білого-білого волосся, що горить і світиться, мов золоте.

— Де ж ти доп'яв таку красю? — допитувався Бак. Видно, що дівчина йому сподобалася. — Де ростуть такі Золушки?

— На Вінничині, у моєму селі Вишеньки,— посміхнувся Стародуб.—Одна в одну, хоч картини малюй. Моя Наталя ланковою працює. На Донбас проситься.

— Була б у мене така, не нидів би я одинаком у гуртожитку,— зітхнув Матясов. — Негайно послав би телеграму, щоб приїздила...

Григорій похитав головою:

— Не можу я послати телеграми, ще сам не знаю, як воно буде. Самі ж кажете, що, може, й витурять мене з шахти. Що скаже Дереза?

Згадка про почесного шахтаря Миколу Захаровича Дерезу розвеселила матросів. Вони чули, як сперечався Григорій з шахтарем в конторі, і тепер весело кепкували з юнака.

— В перший же день заївся з знатним шахтарем і побився з хуліганамми. Нічого не скажеш, хороший початок!

— Лишилося ще добру чарку потягти, тоді повний букет прекрасних якостей.

— Золушка не нахвалиться...

Стародуб нахмурич чоло:

— Ну, хлопці, про Золушку тее, не ваше діло.

Помітивши, як потемнів з лиця Григорій, Володимир Бак примирливо посміхнувся:

— Годі, хлопці, тут діло серйозне, а ми теревені розвели. Час нам у свій кубрик, завтра рано вставати.

На прощання Бак міцно потиснув Григорію руку.

— Люблю таких, як ти, задерикуватих. Мого поля ягода. Вирішено—давайте гуртом візь-

мемось до горобенят, щоб смирні були, як голубки.

— І Тані допоможемо гуртом,— додав Григорій.

— Допоможемо, але...— Бак зареготав у саме обличчя Григорію,— але знай — Таня моя печаль. Не сунь носа у мою сімейну справу!

— У сімейну? — здивувався Григорій.— Так швидко?

Матроси протовплювалися у двері, голосно сміючись.

— Дивись, те, що сильно горить, швидко гасне,— кинув навздогін матросові Григорій. Він упіймав себе на думці, що вжив слова, сказані Дерезою. Що собою являє отой старий шахтар? Видно, що душа у нього чуйна, добра, людяна. Навіщо він образив Дерезу своїми дурними словами? От уже дійсно, як не повезе, так не повезе з самого початку.

Григорій почав було лаштуватися спати, як раптом у двері без стуку зайшов високий юнак у шкіряному пальті, а за ним низенький шахтарчук з круглим, як у ляльки, лицем. Шахтарчук вискочив наперед, показав на Григорія пальцем і крикнув:

— Оце він! Хапайте його...

— Без тебе знаємо, що робити, — кинув юнак у шкіряному пальті і знаком наказав хлопчаку вийти. Він повагом пройшов по вузькій кімнаті, важко передихнув, ніби за ним гналися. Вступившись у здивоване обличчя Стародуба, спитав:

— Де зброя?

Григорій вимушено посміхнувся.

— Яка зброя? Що за вигадки...

— Не розмовляти! — гримнув прибулий. —
Зброю на стіл!

З лиця Григорія злетіла тінь посмішки. Він аблід, виструнчився. Блискавична думка пронизала свідомість: на нього донесли, набрехали. Так, це робота Циганка. Все ясно. Зробивши рішучий крок вперед, він теж крикнув:

— Що за маскарад? Яка зброя? Чому вриваєтесь вночі до людини і вимагаєте того, чого у неї ніколи не було?

— Я секретар комсомольського комітету Шовкопляс,— з притиском сказав юнак у шкіряному пальті,— я точно знаю, що у вас є зброя, кажіть, де ви її сховали?

Не чекаючи відповіді, Шовкопляс швидко обшарив кишені Стародуба, перевернув його постіль, заглянув у тумбочку. Григорій стояв, опустивши руки, вражений у саме серце. За все недовге життя не було випадку, щоб його обшукували. І от тепер він стоїть, високий, плечистий, але безпорадний, принижений, а оця людина ображає його, кричить на нього. Яка зброя? Звідки він взяв, що у нього є зброя? І враз Стародуб догадався, вибухнув нестримним сміхом.

— Знаю тепер, все зрозумів, ха-ха-ха! Револьвер, ясно ж, револьвер! Ось він!

Стародуб взяв на столі запальничку і подав Шовкоплясу.

— Оце мій револьвер! Я тепер все зрозумів. Вам Циганок сказав, що я маю револьвер... Ось чому він побоявся мене! Чудесно вийшло! Ха-ха-ха! От так історія...

Шовкопляс розгублено кліпнув очима.

— Не прикидайся, голубе, все одно попався! Забирайся звідси, поки міліцію не покликав. Геть з гуртожитку, щоб і ноги твоєї тут не було.

Шовкопляс гримнув дверима, побіг по коридору.

Григорій витяг цигарку, запалив. Винувато глянувши на стіну, де висіла фотографія дівчини, він почав повільно складати свої речі.

III

Іван Шовкопляс сидів у кабінеті і перебирав пошту. Після дощу, який сипав з неба всі ці три дні, світило сонце, дули погожі вітри. Шовкопляс підставляв своє праве вухо під потік теплих променів, що струменіли у вікно, повагом шепотів губами: «Є казахстанський мільярд пудів зерна», «Значно підвищилось виробництво молока в РРФСР», «Нові автомати у станкобудівній промисловості».

— Чудово,— вголос схвалив Шовкопляс повідомлення газети і відклав її вбік. Він уже давно звик не читати газет, а лише переглядати їх. Нащо витратити час на читання статей, коли можна подивитися на заголовки і все зрозуміти. Ось стаття про казахстанський мільярд. Хіба не ясно, що цей мільярд дали радгоспи цілинних земель? Або про молоко в Російській федерації. Ясно, що підвищилось виробництво молока, і не тільки в Росії, а й в інших республіках. Це відчувається всюди,

навіть на шахті «Пролетарська-Крута»: почали привозити цілі цистерни свіжого молока, у магазинах вдосталь сметани і масла. Нові автомати застосовують у станкобудівній промисловості? Чудесно, хай застосовують. Механізація потрібна, дуже потрібна. Так би мовити, технічний прогрес. Чудесна річ отой технічний прогрес. Трохи відстали, тепер підтягнемо це діло.

Звичка не вдаватися в подробиці, не аналізувати явища позначилась на всьому характері Шовкопляса. Його виступи на бюро і на зборах обмежувалися загальними міркуваннями, вірними по своїй суті, але вихолощеними, позбавленими живої плоти і переконливості. Говорив він завжди довго, переказуючи загальновідомі речі, густо пересипаючи свої доповіді цитатами і лозунгами. Коли ж було оголошено бій начотчикам і цитатникам, Шовкопляс швидко зорієнтувався, перестав виписувати у блокнот вислови великих людей, одначе продовжував переказувати чужі думки, не беручи їх в лапки і не роблячи зносок, які б свідчили про достовірність висловів. Ніхто на шахті не робив йому зауважень, хоч багато хто відчував, що Шовкопляс вперто продовжує відбуватися загальниками. Коли ж такі зауваження інколи й робили старші товариші, такі, як секретар парткому Іванченко чи шахтар Дереза, він втішав себе думкою: до ідейної сторони не придеруться, а щодо інших недоліків — то невелика біда. І все йшло добре. Його обрали членом міськкому, зарахували до комсомольського активу.

Біографія у Шовкопляса була бездоганна. Чотири роки служби в армії, потім три роки в забої. З армії він привіз орден і чотири медалі, в шахті за кілька місяців завоював першість у змаганні з іншими відбійниками. Його помітили, надрукували портрет в газеті, обрали депутатом міськради. Слава росла з кожним днем. Шахта виконувала план, міністерство щедро видавало передовикам премії, і в першу чергу преміювало Шовкопляса. Тепер він уже не спускався кожного дня в забій, як раніш, а часто їздив у місто, фотографувався для газет, давав інтерв'ю, які казково перетворювалися у великі статті, виступав на нарадах передовиків, передавав досвід, засідав, цілими днями просиджував на зборах. Начальник шахти, мовчазний Вакуленко, якимось зауважив, що Шовкопляс незаконно одержує високу платню, не зароблену ним, однак на нього прикрикнули в тресті:

— Платіть! Адже Шовкопляс передає досвід, мобілізує...

Зціпивши зуби, Вакуленко ставив підпис на відомості. Згодом він уже зник до цього і не перечив. Якимось, виступаючи на звітних зборах комсомольського комітету, Шовкопляс ошелешив присутніх тріскучими фразами, бездоганним знанням усіх на світі цитат і положень. Його одноголосно обрали секретарем комсомольського бюро...

Тепер перед Шовкоплясом відкривалися чудові перспективи. Він вважав, що найскладніше в житті минуло, — він висунувся, що б там не сталося, він завжди буде «на виду». Хай навіть

його вдруге не виберуть секретарем комсомольського бюро, все одно він уже не повернеться в забій. Он скільки на світі відповідальних посад! На його вік вистачить.

Спочатку все ніби йшло добре. Та от шахта з нового року почала здавати темпи вуглевидобутку. У зведенні, яке публікувалося в газетах щодня, «Пролетарська-Крута» поволі сповзала вниз і, нарешті, опинилася в самому кінці. Це злякало Шовкопляса. Він скликав комсомольців на збори, зробив доповідь, яка тяглася чотири години. Вживаючи звичні слова, він закликав шахтарів «зробити висновки», «перебудуватися», «проникнутися почуттям відповідальності». Однак справи у забоях не кращали. Шахта видавала все менше й менше вугілля і потім докотилася до того, що сіла на державну дотацію.

Шовкопляс заметушився. Якщо раніш він майже щосуботи разом з головним інженером Яровим, який недавно закінчив вугільний інститут, виїжджав на полювання у Святогорські ліси чи то варити кашу у Голубу балку, тепер він майже не виходив з кабінету.

Ось і зараз, відклавши газету з невтішним зведенням вуглевидобутку, він крикнув у телефонну трубку:

— Дайте Вакуленка! Іван Михайлович? Це Шовкопляс. Чим порадуєте?

Стомленим, охлялим голосом начальник шахти сказав, що третя дільниця у найближчі дні видасть ще менше вугілля, бо там розладнався підземний транспорт.

Шовкопляс тихо поклав телефонну трубку.

Ні, це просто жах — не підвищиться, а знизиться темп роботи. Що вони собі думають?

Шовкопляс ходив з кутка в куток, гризучи мундштук. Він не чув, як зайшла секретарка, як вона, побачивши нахмуреного Шовкопляса, ледве чутно прошепотіла:

— До вас з інституту механізації.

— Що?—скрикнув Шовкопляс.—Я не чую!

Секретарка, молода дівчина з косами, повторила свої слова, захалася:

— Але це не терміново. Я йому скажу, щоб почекав. Гарзд?

Шовкопляс пішов до столу, сів у крісло, нахилився над паперами.

— Хай заходить.

В кабінет увійшов сухорлявий юнак у брезентовому піджаку, з кишені якого виглядала логарифмічна лінійка і окуляри. Привітавшись, він почав швидко розв'язувати свою папку. Шовкопляс, уткнувшись лицем у блокнот, щось швидко записував, не звертаючи уваги на прибулого. Нарешті він відкинувся на спинку стільця, примружив очі:

— Слухаю вас.

— Я інженер інституту механізації вугільної промисловості Петров,—відрекомендувався прибулий і поклав на стіл розгорнутий папір з кресленням. — Хочу, щоб ви допомогли мені...

Шовкопляс глянув на креслення, звів брови:

— Що це за машина? В чому річ?

Петров перехилився всім корпусом через стіл, вийняв з кишені олівець і вказав ним на креслення:

— Це новий скребковий транспортер, запропонований мною. Застосовування його дасть можливість мінімум на тридцять процентів збільшити прохідні роботи. Маю відгуки вчених, дозвіл міністерства на випробування в дії. Але товариш Вакуленко не хоче, щоб я випробував його на вашій шахті.

— Ах, ось що,— протяг Шовкопляс.— Так ви хочете...

— Хочу випробувати транспортер. Гадаю, що комсомольська організація...

— Ясно,— перебив його Шовкопляс.— Я вам не можу ні в чому допомогти. Це справа начальника шахти.

Петров зблід. Він тихо згорнув свої креслення, поклав їх у папку.

— А я чомусь гадав, що ви мене вислухасте і підтримаєте,— сказав він і повагом пішов до дверей.

— Почекайте,— гукнув Шовкопляс. Він розгорнув газету і, ткнувши у неї пальцем, крикнув:— А ви читали зведення вуглевидобутку? Бачили, на якому місці наша шахта? Чи, може, вас це не цікавить, товаришу інженере? А мене цікавить. Воно, оте зведення, отут у мене сидить,— при цих словах Шовкопляс ткнув себе у груди.— А що ви пропонуєте? Ви пропонуєте поставити свій транспортер у штрек, захрастити ним територію... Почнете порпатися там, заважати основному — виконанню плану. Так? Правильно я вас зрозумів? Ні, на це ми не підемо. Жаль, але не можна. Ідіть на шахту, де краще з вуглевидобутком, нам зараз не до транспортерів...

Інженер скрушно похитав головою:

— На жаль, такі слова я вже чув не раз. Всі в один голос. Ніби змовились. Далі свого носа не хочете бачити. Навіть комсомольський керівник! Та вас примусять розплющити очі. Я свого доб'юсь... Я до обкому дійду!

Інженер прожогом кинувся з кабінету, хряпнув дверима. Шовкопляс стояв за столом, дослухаючись, як навіжений інженер по черзі стукав усіма дверима, які вели на вулицю. Коли грюкнули останні двері і запанувала тиша, він зняв телефонну трубку і попросив з'єднати його з Вакуленком.

— Іване Михайловичу,— сказав Шовкопляс, почувши голос начальника шахти,— до мене тут приходив інженер, ви говорили з ним? Що, вже цілий тиждень оббиває пороги? Знаєте, він вискочив від мене, ніби ошпарений. Ще, чого доброго, поскаржиться Іванченкові. Ну, гаразд. Хай пише заяви. Це його діло. Правильно. Єсть, Іване Михайловичу!

Шовкопляс поклав телефонну трубку і раптом побачив біля столу Дерезу. Старий шахтар сидів у кріслі і чистив свою закіптявілу люльку.

— Здрастуйте, Миколо Захаровичу,— привітався Шовкопляс, подаючи старому шахтареві руку.— Яким вітром?

— Здрастуй, Іване,— відповів Дереза і пильно глянув на Шовкопляса.— Чим так стурбований?

— Ех, не питаєте, Миколо Захаровичу! — зітхнув Шовкопляс.— Хіба самі не знаєте?

— Знаю, тому й прийшов. Тебе турбує вчорашній випадок у гуртожитку...

Тільки тепер Шовкопляс згадав, що вчора витурих одного хулігана з новоприбулих. Забили баки різні справи, забув подзвонити в гуртожиток і дізнатися, чи виїхав Стародуб. Відразу ж рука потяглася до телефонної трубки, та Дереза зупинив його.

— Не дзвони, я тільки що звідти.

— Ну як з тим бандюгою?

Дереза опустив голову.

— Все гаразд. Не бандюга він.

— Як? — здивувався Шовкопляс. — Не второпаю.

Старий ворухнув бровами.

— Правильно ти сказав — не второпає. Нічого не второпає ти у вчорашньому випадку. Невинну людину ославив, перевищив свої повноваження. Ех, Ваню, Ваню, бити тебе, та нікому.

— Ну, ну, — насулився Шовкопляс, — ви, Миколо Захаровичу, киньте, я вже не дитина, щоб покрикувати на мене. Крім того, у мене є прізвище, ім'я, по батькові. Час би уже кинути оце ванькання!

Старий помовчав, скубучи себе за сиву брову, потім сказав розважливо:

— Сам тебе пропонував на відповідальний пост, сам поручився за тебе, а тепер бачу, що, можливо... Що, можливо, поспішив...

Шовкопляс схаменувся. Він знав, яким великим авторитетом користується на шахті оцей старий гірник, тому збавив тон і примирливо пробурмотів:

— Пробачте, Миколо Захаровичу. Що з тим хлопцем?

Дереза розказав, що пізно вночі міліція затримала Циганка і групу хлопчаків, які бешкетували в дівочому гуртожитку, загрожуючи фінками. Новоприбулому шахтареві Стародубу начальник міліції виніс подяку за активну боротьбу проти хуліганів.

— Ось яка справа, товаришу Шовкопляс,— закінчив Дереза.— Тепер ти зрозумів, що натворив учора? Комсомолец Стародуб заявив, що він не хоче залишатися на шахті, де не підтримують помічників міліції. Йди до нього і проси пробачення, умов його залишитися. Це—хороший юнак, він нам потрібний. Йди.

— Щоб я пішов до якогось сопляка просити пробачення?— скипів Шовкопляс.— Ну, це вже занадто!

— Йди,— строго наказав Дереза,— йди негайно, поки він не кинувся на станцію. Зумів образити, зумій попросити пробачення. Інакше ніхто з комсомольців палець об палець не вдарить, спостерігаючи неподобства у гуртожитку. Крім того... Крім того,— Дереза помовчав, потім підвищив голос і закінчив:— Крім того, ти порушив закон, дозволивши обшук. виправляй помилку негайно. Чуєш?

Шовкопляс спересердя жбурнув на стіл кипу газет, вискочив з-за столу і почав одягатися.

IV

Ні, що не говори, а Григорій Стародуб таки хвилювався цього разу! Розбудили їх вдосвіта, коли надворі ще й не сіріло. Хоч на сніданок подали в їдальні свіжі котлети з макаронами,

однак їсти не хотілося. Копирсав виделкою у тарілці, поглядаючи, як апетитно уминають страви шахтарі. Що то значить звичка! Доведеться й собі звикати їсти рано-вранці! Кругловидий шахтарчук, якого Григорій вже бачив, коли той приводив до нього Шовкопляса, помітивши, що новачок не їсть, а лише позирає у всі боки, сказав з лагідними нотками в голосі:

— Полізеш у забій голодним—відразу пула надірвеш. Іж силоміць, отак, як їсть Афоня.

І він показав, як треба їсти: поклав до рота цілу котлету, примружився і, пирскаючи від сміху, почав жувати її.

Григорій зиркнув на шахтарчука, відсунув від себе тарілку.

— У нашого Афоні не висохла на губах мотня. — Голосний регіт заглушив його останні слова. Стародуб вийшов з їдальні, попрямував до «лампової». Щоб не видати свого хвилювання, безтурботно сказав низенькій дівчині, яка видавала акумулятори:

— Дайте мені таку лампочку, щоб світила вона, мов сонце!

Молоденька дівчина, блиснувши сірими оченятами, відповіла в тон:

— Шаhtar, як сонце — обидва дають людям тепло і світло. Ясно? Ти—сонце, пам'ятай про це, шахтаре...

Стародуб посміхнувся. Він був приємно здивований такою незвичайною відповіддю. Щоб не залишитись в боргу, відповів:

— Добре мені сонце — цілу зміну над головою висить кам'яне небо... Надивишся на нього!

Сірі оченята стали серйозними.

— А скільки тобі років, юначе?

Григорій сказав і відразу ж почув у відповідь:

— А по словах можна дати всі сто. Але у нас навіть старики не бояться шахти...

Григорій зам'явся.

— Та воно... звісно... Якщо на тому небі сяють такі ось сіроокі зіроньки... Тоді, звичайно, того...

Дівчина спалахнула рум'янцем, кокетливо примружила оченята — найсильнішу свою зброю.

— Зіроньки сяють, та не для кожного...

Стародуб засміявся.

— Он як! Ти, мабуть, мила, і вірші пишеш?

— Віршів не пишу, але танцювати... Ух!

Приходь сьогодні до клубу, побачиш!

Стародубу стало весело. Він хотів ще щось сказати, та на нього вже натискали шахтарі, які стояли в черзі. Дехто навіть почав гукати:

— Нюсько, закрий голубий фонтанчик!

— Не причаровуй хлопця, а то він тещі скаже...

— Приходь, Нюсю, у забій, там договоримо...

Григорій підморгнув дівчині, попрямував до нарядної. Тут було холодно і накурено. Біля кліті юрмилися шахтарі у спецівках, курили. Дівчата у ватяних штанях здавалися неприродно товстими, лише чепурненькі личка та блискучі очі свідчили, що вони молоді і вогнисті. Не встиг Стародуб роздивитися навколо, як раптом почув знайомий голос:

— Закурюй, козаче, поки є час, бо там не дають.

Юнак обернувся і побачив поруч себе Дерезу.

— Здрастуйте, Миколо Захаровичу, — привітався Стародуб, гаряче потиснув шахтареві руки. В цю хвилину юнак дивився на Дерезу закоханими очима.

— Накурюйся на цілу зміну, — порадив Дереза, вибиваючи свою прокопчену люльку. — Є цигарки?

Григорій помацав у кишенях комбінезона, але там було порожньо. Цигарки він забув у костюмі.

— От тобі й на! — похитав головою Дереза. — Розгубився, значить... То на ось мого, скрути з газети...

Одначе Стародуб не встиг закрутити, бо до нього відразу простяглося аж чотири руки з цигарками. Це були матроси. Григорій ледве впізнав у спецівці Володимира Бака.

— Вибирай собі до смаку — «Казбек», «Біломорканал», «Шахтарські» чи «Прибій», — сміявся Бак. — Мов у цигарковій крамниці — повний асортимент.

Побачивши поряд себе таких веселих і впевнених у собі людей, як Дереза та матроси, Григорій відчув себе краще. Навіть неприємний холодок, що весь ранок морозив спину, почав зникати. Палив одну за одною цигарки, жадібно затягаючись теплим запашним димом, слухав жарти товаришів. І коли надійшла черга спускати в шахту, першим ступив до кліті. Скреготнули над головою невидимі колеса підйомника, рипнули сталеві троси. Кліть спочатку повільно, а потім все швидше й швидше полетіла вниз. Морок навально сунувся з усіх боків, намагаю-

чись поглинути кліть. Та акумулятори розсували важку стіну темряви, не давали їй заповонити простір. Враз кліть стишила літ, зупинилася. Розчинилися двері, і Дереза весело привітався з ствольовим, старим зігнутих дідом:

— Здрастуй, батьку Багатуре! Приймай поповнення!

Ствольовий наблизився до юнаків, пильно оглянув кожного. Задоволено похитав головою:

— Здрастуйте, синки, в добру годину! Бачу, йдуть у шахту хороші хлопці, дай бог їм стати справжніми шахтарями! Комсомольці, мабуть?

— Комсомольці, — сказав за всіх Григорій.

— Хороший народ, — відказав Багатур, — запалу хоч відбавляй. Ідіть же! Та женіть мені побільше вагончиків!

Йшли довгим штреком, намагаючись не відставати від Дерези. Старий гірник був тут ніби у себе в хаті, — він спритно перестрибував через колії, знав кожний поворот і кожний хід. Нарешті вони зупинилися. Просто під ногами виднілася темна діра лави, яка, здавалося, вертикально линула в глибоке підземелля. Як туди забираються люди? Адже один необережний крок — і можна стрімголов полетіти в чорну пащу.

— Роби, як я! — скомандував Дереза і першим пірнув у темряву лави. Як потрібна була Григорієві у цю важку хвилину дружня посмішка старого гірника! Але той був серйозний і ніби кам'яний. Обережно, наче боячись провалитися крізь землю, юнак пробирався слідом за Дерезою, похапливо ковтаючи повітря. І тільки

він став поряд з учителем, який тепер був рідніший за рідного батька, раптом його оглушила хвиля гуркоту.

— Дивися сюди! — знову крикнув над самим вухом Григорія Дереза і, випроставши кабель, натиснув на відбійний молоток. Металеве свердло вгризлося у масну брилу вугілля.

— Ставай поруч! — пролунали слова команди, і Григорій, обпершись ногами об дерев'яний стоек, націлівся на пласт, примружив очі і натиснув на рукоятку. Ніби все тіло здригнулося від ударів, загуло в вухах. Перед очима замигтіли вогники.

— Сміливіше, Гришо, не заплющуй очей, бо зірвешся! — вигукував поруч Дереза. — Тримайся ногами! Роби, як я.

Минули перші хвилини, моторошні і незвичні, ніби перед стрибком з парашутом. Григорій тепер уже сміливіше посувався у лаві. Він поглядав на строге обличчя вчителя і в думках ще раз картав себе за те, що дозволив собі так зухвало розмовляти з ним. Що б він робив оце зараз без його поради, без його підтримки і прикладу? Мов теля, стояв би він перед чорною пустелею, розчепіривши безпорадно ноги, шукаючи, за що вчепитися руками. Але руки мусять бути вільними у шахтаря! Он як спритно посувається по лаві Дереза! Скільки років працює на шахті оцей досвідчений вугляр? Скільки виховав отаких молодиків, які, бачте, вже такі свідомі, що старшій людині і слова не дають сказати? Ех, дурню, дурню ти, Григорію! Звідки взялося оте на язичі?

Щось під ногою посунулося, зашурхотіло.

Григорій обома руками схопився за стояк, закам'янів. І в цю ж мить відчув міцний потиск сухої жилавої руки.

— Не бійся, це буває! Виробляй імунітет від страху. Чув таке слово?

І вже радісна посмішка осяває обличчя Григорія. Він тепер готовий обняти цього сухенького чоловіка, поцілувати, адже він тут, поруч, у найважчу хвилину життя.

Побачивши, що хлопець трохи оговтався, Дереза кинувся в інший бік. Григорій за кілька хвилин почув його голос: «Роби, як я!» і побачив злякані очі матроса Бака. Якась дивна, тривожна і лоскотлива хвиля сміливості підпливла до грудей, і Григорій гукнув щосили:

— Не бійся, матросе, тримайся ногами! Це тобі не на палубі!

І знову натиснув на молоток, щоб не чути відповіді, яка неслася від Бака. Матрос хоч і боявся крутопадаючих пластів, однак дару мови не втрачав.

Якась маленька замурзана постать підповзла до Григорія, пропищала:

— Бригадир наказав тобі сходити негайно до кліті і принести сюди гезенок. Жми!

Григорій озирнувся. Перед ним стояв низенький шахтарчук. Грайливі очі і кругле підборіддя підказали, що це був Афоня, той, що вчив Стародуба їсти котлети.

— Ось як дам тобі по ребрах, кісток не побираєш! — замахнувся юнак рукою. — Киш!

Афоня злякано відсахнувся, ледве не впав.

— Диви, який строгий, навіть пожартувати не можна.

Григорій зареготав:

— Знайшов з ким жартувати! А ти знаєш, горобеня, що я закінчив шахтарські курси? Бував на таких?

Афоня закліпав очима, мовчки посунувся в темряву. Традиційний на Донбасі жарт цього разу не вдався. Не ті тепер пішли новаци!

Григорій нахилився над молотком, натиснув на нього з усієї сили. Масні брили вугілля полетіли вниз. Гуркіт молотків тепер уже не глушив його, як кілька хвилин тому, він навіть не чув їх. Хвиля якоїсь незвичайної радості біла в груди, захотілося співати. І Григорій не співав, а викрикував слова, які йому здавалися найчарівнішою музикою:

— Тримайся ногами! Роби, як я! Виробляй імунітет від страху! Жми! Натискуй! Хай батько шахтарський, дід Багатур, наш чудесний богатир радіє! Хай лише встигає приймати вагончики! Гей, гей, горобенята, я вам покажу гензєнка!

Враз голос Григорія усікся. Перед ним стояв Дереза, несхвально похитуючи головою.

— Не бери силою, кажу тобі, — сердито кивав він слова, — не надривайся! Вибирай розщілину у шарі, націлюйся на неї! Не йди проти товщі! Дивись сюди!

Старий шахтар взяв молоток і, вибравши невидиму Григорію розщілину, натиснув на рукоятку. Важкі брили вугілля поповзли униз.

— Сила швидко вивітриться, а умінням гори звернеш! — сказав Дереза, віддаючи юнакові молоток. — Натискуй!

Григорій взявся за молоток, а Дереза стояв

за його спиною, дивився, як він працює, тихо посміхався.

— Не йди проти пласта! — кричав несамовито Стародуб, не помічаючи присутності Дерези. — Вгризайся! Бери умінням! Натискуй! Тримайся руками, ногами, зубами! Ех ти, чоловіче двоногий! Злякався крутих пластів? Холодок по спині дере? Га? Кажете, круті пласти? А я хіба що? Мене не сполохаєш!

Він сміявся і співав, вигукуючи слова, наче йшов у атаку.

V

Осінні вечори на Донбасі м'які, лагідні, мов шовкова трава. З балок тягне пахощами чебрецю, присохлої трави. Місячне світло сріблить степ, шахтарські висілки, терикони. В такі вечори особливо тривожить серце гармошка, в такі вечори закохуються міцно й назавжди.

Григорій Стародуб іде висілком, прямуючи не знати куди. Хочеться просто поблукати самотньому, відпочити. Робочий день минув блискавично, наче його й не було. Просто диво, як швидко лине час під землею! Не встиг попрощувати, як уже сигнал підніматися на-гора.

Юнак з приємністю згадує, як стволувий Багатур, побачивши матросів і Стародуба після зміни, сказав:

— Молодці хлопчики, порадували ви сьогодні старого. Буде діло!

Він більше нічого не додав, але усміхнені очі, останні слова «буде діло» підказали Григорію,

що сьогодні їхня лава працювала добре, що вони, новачки, витримали іспит. Тепле почуття задоволення розпирало груди. Хотілося чогось незвичайного і хвилюючого. Може, піти до клубу? Адже там, напевне, буде ота Нюся, дівчина з «лампової». Уже почав завертати до клубу, як раптом побачив Афоню. Шахтарчук весь сяяв від усмішки і ще здалеку вигукував:

— Моє вам з хвостиком! Братерський привіт!

Стародуб милувався Афонею. Дивно, як міняються люди! На голові у Афоні зелений капелюх, на ногах хромові чоботи. Поверх чобіт по моді спущені широкі штани з сірого коверкоту.

— Диви, який фронт, ледве впізнав, — посміхнувся Григорій. — Куди направляеш стопи?

— На лекцію, товаришу Стародубе, — весело блиснув очима Афоня. — Уявіть собі — на лекцію! Факт.

— Що ж воно таке за лекція, що навіть Афоня вирішив послухати?

— Так, це правильно ви зазначили, товаришу Стародубе. Афоня на лекції не ходить. Був один раз і заговів. Так-то. Дві години слухав про доісторичного гіпопотама, більше, сказав, не буду. А тепер іду. Бо приїхав до нас сам товариш Петров. От! Раніш він на «Центральній Південній» врубівкою двигав. Я був у нього підручним. А тепер науку на буксир узяв! Машина придумує. Там такий головатий чоловік. страх. Все може видумати. Цікаво побачитись! Кажуть, він нову машину придумав...

Тепер вони йдуть разом. Афоня цокотить,

ніби машинка. Нарешті Григорій зупиняється проти закусконої.

— На лекцію ще рано, може, перекусимо трохи?

Афоня аж сяє від щастя.

— Уявіть собі, товаришу Стародубе, я теж подумав про це. Не завадить перекусити після обіду.

Вони заходять у закускону, зупиняються біля прилавка. Буфетниця запитує:

— По сто п'ятдесят?

Афоня зиркає на Стародуба, Стародуб на Афоню. Хвилина вичікування, і, нарешті, Афоня вирішує справу мудро:

— На перший раз по сто.

Мовчки випивають. Афоня облизується і каже:

— Давайте ще по одній? Треба ж нам випити мирову...

— З якої причини?

Афоня міниться на виду, винувато дивиться в очі Стародуба.

— Це я тоді побіг до Шовкопляса скаржитися. Так наказав Циганок. Але я його не любив, він кривдив менших. Я ніколи не буду з ним товаришувати, хоч хай його сто раз випустять з тюрми. Його всі у нас боялись. А от ви — не злякались...

— Не ви, а ти, — поправив Стародуб, — не люблю величання...

— Хай буде ти, — погодився Афоня. Він весь аж світився від щастя, що потоваришував з людиною, яка не побоялася самого Циганка. Взагалі він любив схилитися перед авторитетами,

особливо тоді, коли авторитет мав міцні м'язи, і був вірним зброєносцем такого авторитету. Коли він обожнював «головатого» Петрова, який міг придумувати розумні машини, але доля їх розлучила. Потім він підпав під вплив Циганка, тепер перейшов на бік Стародуба. Він усім серцем прив'язувався до людини, яку любив, і був готовий на перший знак кинутися за таку людину в огонь і воду. Григорій подумав, що оце хлоп'я схоже на ту маленьку рибку-лоцмана, яка вказує шлях акулі.

— Хай буде ти, — цокотів Афоня, — згодний. Всі хлопці не любили Циганка, навіть ненавиділи його, але ж він був дужчий за нас...

— Химерія, — здвигнув плечима Григорій, — як це може одна людина бути дужчою від гурту? Ніколи такого не чув.

— Дужчий! — кричав Афоня, хмілюючи, — у сто раз дужчий. Він гири кидав, мов пампушки.

— Дурнику, — сміється Стародуб, — справжній шахтар славиться не тією силою... А Циганок як працював?

— Більше гуляв, ніж рубав вугілля. Казав, що піде в цирк гири кидати.

— А за що ж він жив, коли не працював? — допитувався Стародуб.

Афоня скосив хитро очі, посварився пальцем.

— Не випитуй, все одно не скажу. Поклявся. Стародуб махнув рукою:

— Не кажи, якщо поклявся. Але я й сам знаю.

— Знаєш? — здивувався Афоня. — Звідки?

— Він лампочки викручував, простирадла продавав на ринку.

— Хто тобі сказав? — зблід Афоня.

— Не скажу. Поклявся мовчати.

Афоня стояв перед Стародубом слабий, розгублений.

— Якщо дізнається міліція про лампочки, Циганок вирішить, що це я його видав. Він мене заріже.

— Дурниці кажеш, — кинув Григорій. — Циганок до нас не повернеться. Не бійся. На твоєму місці я пішов би і про все розказав Шовкоплясу. Або Тані. Кому хочеш. Треба ж захистити свою честь.

— Так мене ж судитимуть, адже я знав... — запищав Афоня. — Ой, що ж його робити?

— Роби так, як підказує тобі твоя шахтарська честь. Знай, що я не буду дружити з нечесними людьми. Вибирай: або я, або Циганок.

Стародуб розплатився і вийшов. За ним вибіг схвильований Афоня.

— Але ж мене виженуть з шахти!

Григорій зупинився.

— Не виженуть! Адже ти сам не крав? Чого ж боятись? За чесне каяття у нас не карають. Клянусь тобі — не виженуть. Берусь допомогти тобі у всьому. Вирішуй.

Григорій відвернувся і пішов геть. Афоня мить стояв, розгублено дивлячись услід Стародубу, який віддалявся, нарешті махнув рукою і швидко пішов до шахтоуправління, увійшов у приміщення комсомольського комітету. Стародуб полегшено зітхнув. Афоня починав йому подобатись.

У шахтарському клубі повно людей, особливо молоді.

Лекція ще не почалася, у фойє грала радіо-ла, пари кружляли у танці. Коли Афоня увійшов до клубу, танці були у розпалі. До нього підійшла низенька тендітна Нюся, дзвінко спитала:

— Чому не танцюєш?

Афоня зиркнув на дівчину, швидко відвів погляд. Він шукав Стародуба. Танцювати йому не хотілося. А дзвінкий голосок продовжував лунати біля самого вуха:

— Боже, який розпач в очах, яка скорбота, який сум... Невже ти закохався, Афоню?

— Нюсько, — строго сказав юнак, — мені не до тебе. Ти краще скажи, чи не бачила тут новачка Стародуба, отого високого?

Нюся зробилася серйозною.

— Отого, що на першій зміні? Я теж його чекаю. Він обіцяв потанцювати зі мною.

Афоня недовіркою покосився на дівчину:

— Потанцювати? З тобою? Ну, знаєш, не бреши, все одно тобі ніхто не повірить.

Нюся надула губки:

— Переконувати не буду, сам побачиш, як тільки з'явиться.

Афоня хотів було сказати дівчині щось дошкульне, та в цю мить оглушливо пролунав дзвоник.

Радіола стихла, люди посунули до зали. В метушні, що утворилася при вході, Афоня знову наткнувся на Нюсю. Зобразивши на

лиці глузливу посмішку, він прошепотів їй на вухо:

— Танцювати Стародубу з тобою все одно, що слону з горобцем. Не тягнись, не такі, як ти, пробували...

Нюся метнула іскри зневаги на Афоню, який був навіть трохи нижчий за неї:

— Чия б нявчала, а твоя мовчала. Теж мені геркулес знайшовся.

Вона проворно кинулася у зал і загубилася в натовпі.

Дивні стосунки були у Афоні з Нюсею. Коли Афоня вперше з'явився на шахті, його приворожили очі Нюсі, її гострий язик, невичерпна веселість. Вони танцювали вдвох, ходили в кіно. На шахті навіть поговорювали, що Нюся, нарешті, знайшла собі пару і що вони ось-ось поберуться. Та цього не сталося. І дівчина, і хлопець були низенького зросту, і це розладнало все, бо Нюся потаємно виношувала у серці образ друга високого на зріст, дужого і сильного. Хоч розмови на цю тему у них не було, однак кожен розумів, що у них нічого не вийде. Нюся залюбки йшла танцювати з високими хлопцями. В такі хвилини її красиві сірі оченята горіли незвичайним блиском, високі каблучки спритніше мигтіли, вона ніби підросала. Афоня не сердився за це на дівчину, бо перший порушив дружбу з нею, залицяючись до інших дівчат. Так поволі дружба почала переходити на звичайне товаришування, згодом воно переросло навіть у байдужість і, нарешті, у ворожнечу. Афоня зрозумів, що сутічка, яка відбулася кілька хвилин тому, поклала край їхнім добрим взаєминам.

Тому, що це не було раптовим розривом, він не горював.

Протовпився наперед і сів поряд з дівчатами. Озирнувся і побачив, як Нюся, збуджена і красива у цю мить, тихо говорила з низеньким матросом. Афоня посміхнувся: «Не везе Нюсі, знову не везе». Він звів очі і побачив, що поряд з ним сидить огрядна дівчина з сортувалки. Хоч він її особисто не знав, однак, щоб показати себе перед Нюсею, почав голосно розмовляти з дужою красунею, яка вся аж пашіла від молодості й сили.

Та ось відкрилася завіса, і на сцену вийшов інженер Петров. Він розвішав на кулісах свої рисунки, поставив на столі якісь прилади у брезентових чохлах.

— Сьогодні я розкажу вам, товариші, про чудесні машини, зроблені нашими інженерами і робітниками-винахідниками для шахт Донбасу, — сказав Петров. У синій спецівці, худий, він аж ніяк не скидався на лектора. Та й сама лекція почалася не з давно відомого вступу, а з діла, і це зацікавлювало. В залі сиділи не лише старі шахтарі, а й чимало молоді, що особливо радувало інженера Петрова. Те, що на лекцію не прийшов ніхто з начальства, його не здивувало. Начальство і вдень, і вночі засідало, мудруючи над тим, як би давати більше вугілля...

Петров говорив коротко, уривчасто, не турбуючись про округлені фрази і ефектні звороти. Він знав, що головне не в цьому. Треба було так розповісти людям про машини, щоб вони зрозуміли всю їхню силу, просту и мудру. Ось чому він не стільки розказував, скільки показу-

вав. Брав макет механізму, включав електрику і весело говорив до зали:

— Оце нова конструкція вугільного комбайна. Заходьте на сцену, дивіться.

Спочатку несміло, потім дружніше піднімалися на сцену молоді робітники, ставали круг столу. Петров демонстрував одну за одною нові машини, безвідмовні і потужні. Найбільшу цікавість викликала породовантажна машина, яку Петров назвав «механічною лопатою». Схожа на морського краба, вона тихо дзументіла, гребучи руками-лопатами породу, поволі посуваючись вперед по столу. Довгі ланцюги з кошиками, повними породи, плавно погойдувались, пливли вгору, потім опускалися вниз і викидали свій вантаж у вагонетку.

— Тут є прохідники? — спитав Петров у шахтарів. У відповідь почулося: є, є! — Ця машина для прохідників, адже лише вони знають, яке велике значення має своєчасна очистка забою від породи. А оця «механічна лопата» дозволяє майже удвоє прискорити вантаження породи у вагонетки...

Петров зупинив машину, висипав на стіл породу з маленької вагонетки, натиснув на важіль, і машина почала повертатися навколо своєї осі. Ось вона стала так, що купка вугілля була попереду, інженер натиснув на кнопку, і за кілька хвилин вся порода була у вагонетці. Машина викликала гаряче схвалення і захоплення. Однак знайшлися люди, які недовірили похитували головами:

— На столі акуратно гребе породу, а під землею відразу щось заїсть...

— На транспортер надійся, а грабарку при собі тримай.

— Макет чудовий, а як сама машина? Чи це тільки напоказ?

Хоч Петрову і неприємно було чути скептичні, насмішкуваті слова про свою нову машину, однак він був задоволений, що лекція потроху перетворюється на ділову розмову з гірниками про застосування нових механізмів. Головне — є зацікавленість. Все інше злагодиться.

— Я привіз на шахту не тільки макет, а й саму машину, — сказав інженер, — вона ось уже тиждень лежить на станції, в пакгаузі... Машини ніде випробувати.

— Як так ніде? — загули гірники. — Що, у шахті місця вам мало?

— Я теж такої думки, що місце б знайшлося, але от товариш Вакуленко... Товариш Вакуленко і слухати не хоче.

В залі зчинився шум. Ніби по команді всі озиралися назад, шукаючи начальника шахти. Тоді підхопився Афоня, гукнув:

— Понесіть цю машину на квартиру до Вакуленка, хай подивиться!

Хтось додав не без єхидства:

— У нього є машина, міг би й приїхати... Відстань невелика — від квартири до клубу десять кроків.

Поки в клубі точилися розмови навколо «механічної лопати», в шахтоуправлінні йшло засідання. В кабінеті начальника шахти було всього лише сім чоловік — начальники дільниць, головний інженер та секретар партійного комітету Іванченко. Цигарковий дим повисав сивими пас-

мами. Вдавлюючи пальцями недокурок у переповнену попільницю, Вакуленко сердито фиркав, мов загнаний кінь:

— Те, що ви пропонуєте, межує з... межує з свідомим шкідництвом! Що значить зупинити зараз на кілька днів третю дільницю? Це значить навмисне зменшити видобуток, посунутися вниз...

— Сунутися вже нема куди, — зауважив спокійно Іванченко, — досунулися.

— От бачите, — крикнув Вакуленко. Голос його підвищився до неприємного фальцету. — Ось бачите! А за ці три дні, які потрібні для заміни колій на дільниці, ми ще нижче посунемося. Це все одно, що нагострити ніж і приставити мені його до горла...

Начальник шахти навіть провів рукою по шиї, ніби отой нагострений ніж уже стояв біля його горла.

— Поки не буде відповідного розпорядження з тресту, я не дам згоди на перестил колій у третій дільниці.

— Ось як, — з досадою протяг Іванченко, — так би й сказав відразу, що хочеш заховатися за чужу спину.

У начальника шахти затремтіли щокі. Він уже кілька днів не голився, почорнів, говорив нервово.

— Не я, а ви ховаєтесь за мою спиною, — крикнув він, люто вдаривши кулаком об стіл. — Підказуєте мені неправильне рішення! Чому ж ви не хочете взяти відповідальність нарівні зі мною? А ось чому. Коли зверху постукають кулаком, скажуть, що зриваємо вуглевидобуток,

тоді ви мене спокійно викличете на бюро і винесете догану.

— Єрунда якась, — схопився на ноги Іванченко, — чортівня та й годі. Звикли діяти за директивою, за постановою. А власна голова нащо? Ну, послухай, Павле Семеновичу, не гарячкуй і послухай. Адже тобі відомо, що коли наступ фронту захлинувся, то краще його на деякий час самому зупинити, підтягти тили, нагромадити сили і тоді вже продовжувати наступ. Прохолонь і подумай.

— Я вже думав, подумайте тепер ви, — не здавався Вакуленко, — якщо колегіально, так колегіально. Виносьте постанову.

— Гарзд, — стомлено зітхнув Іванченко, — матимеш постанову, і не пізніше, як завтра.

Тільки тепер, коли дійшли до якоїсь згоди, всі поглянули у вікно. Було вже темно. Всі згадали, що сьогодні ніхто з них не обідав, що вони взагалі втратили почуття часу. Враз захапалися, вийшли надвір. Над висітком коливалося сяйво від вогнів, десь у високості мигтіли осінні зірки. Коли почали розходитися, Іванченко підійшов до начальника шахти, лагідно проказав:

— Знаєш що, ходімо в клуб, потанцюємо.

Вакуленко здивовано глянув на секретаря парткому.

— Тобі жарти, а мені поголитися ніколи. З дітьми не можу побавитися...

— Ось виправимо стан на шахті, тоді знову все в колю увійде, — пообіцяв Іванченко. — Адже після того, як покінчили з нічними засіданнями та телефонними викликами, скільки було вільного часу. Наче вдруге на світ народилися.

— У мене другого народження не було, — позіхнув Вакуленко. — Все одно — наряди, розмови з начальниками дільниць, непередбачені труднощі... Тільки й того, що з тресту перестали дзвонити о третій годині ночі.

Так розмовляючи, вони підійшли до клубу.

— Ти все ж таки запрошуєш мене на танці? — посміхнувся Вакуленко. — Може, спочатку хоч пообідаємо?

— Я теж не обідав, — відповів Іванченко і лукаво посміхнувся. Він не сказав начальнику шахти про те, що порадив інженеру Петрову прочитати лекцію про нові гірничі машини, поговорити з робітниками. На меті мав намір затягти на цю лекцію Вакуленка. Коли вони увійшли в зал, там якраз чомусь погасили світло. Всівшись на задній лаві, вони почали оглядатися. Інженер Петров, наче той фокусник, бігав по сцені, торкався до електрокабеля, що був розвішаний по сцені, і відразу ж під його рукою одна за одною спалахували маленькі електричні лампочки.

— Бачите? — звертався Петров до слухачів, — лампочки горять, хоч на кабелі немає жодного патрона, немає жодного оголеного місця. Лампочки горять від індукції. Безпечно, зручно, вигідно. Тепер шахтареві не треба носити з собою у забій важкий і незручний акумулятор, лампочки індукції замінять його.

На сцені вже мигтіло кілька десятків лампочок. У великому світловому ореолі стояв Петров, широко посміхався у зал.

— Ось яке освітлення шахт пропонує наука. Запровадження такого освітлення дасть вели-

чезну економію, дозволить набагато підвищити продуктивність праці гірників.

— Мудра річ, — шепнув Вакуленко, нахилиючись до плеча Іванченка. — Вперше чую...

— А ти бачив, який він транспортер привіз з собою? — спитав Іванченко. — Кажуть, розумніший за людину...

Увімкнули світло. Петров почав складати свої креслення і макети. Вакуленко пройшов на сцену, попросив показати йому макети машин. Петров глянув на усміхненого Іванченка, мить подумав, потім весело заговорив:

— Ось перед вами мій транспортер. Натисніть, будь ласка, на оцю червону кнопку, самі побачите.

Вакуленко натиснув на кнопку, машина прийшла в рух, порода посипалася у металічні кошики. Довго стояв Вакуленко над столом, спостерігаючи за роботою машини, потім відвернувся, сказав чи то собі, чи то інженерові:

— Підходяща лопатка.

Лице Петрова проясніло:

— Готова машина стоїть в пакгаузі на станції. Завтра можу привезти, якщо тільки дасте грузовика...

Вакуленко оглянув інші макети, довго мацав їх руками, потім сказав Петрову:

— Приходьте завтра, поговоримо.

Коли вийшли на вулицю, Іванченко спитав начальника шахти:

— Ну, як тобі транспортер? Правда, путяща машина?

Вакуленко промовчав. Він злився на себе за те, що, заклопотаний планом, не подікавився ма-

щинами, які привіз отой молодий інженер. Тепер над ним, певне, кепкує в душі Іванченко. Щоб не видати своїх думок, сказав напівжартома:

— Сказав би відразу, а то танці, танці. Не люблю хитрощів.

— Нічого, — відказав Іванченко, — скоро ми таки потанцюємо з тобою. Не завжди ж будемо відставати. В перший же день, як тільки виконаємо план, улаштуємо банкет.

— До банкету ще далеко, — махнув рукою начальник шахти. — Тут хоч би раз з'їздити у Святогорські ліси, адже мисливський сезон кінчається.

— Нічого, осінній сезон кінчається, зимовий починається. Будемо їздити на зайців.

— Ну, гаразд, — простяг руку Вакуленко, — піду додому, бо скоро на наряд.

Коли вже попрощалися, Іванченко гукнув навздогін:

— Про випробування нового транспортера теж треба виносити постанову чи, може, без неї обійдемося?

Вакуленко мить постояв, роздумуючи, потім засміявся, здвигнув плечима і мовчки пірнув у темний заулочок.

VII

Важко було Вакуленку підписувати наказ про ремонт всього підземного транспорту на третій, найголовнішій, дільниці, однак довелося. Така була воля комуністів шахти. Коли вже рішення партійного бюро було прийнято, Вакуленко сказав Іванченкові:

— Тепер чекай бурі, Степане Даниловичу. Намнуть нам чуба.

Іванченко посміхнувся:

— Добре, якщо тільки намнуть. Аби зовсім не вирвали чуприни...

Звістка про те, що третя дільниця перестала видавати вугілля, засмутила шахтарів. Почулися навіть незадоволені вигуки:

— Повзли, мов черепаха, а тепер зовсім у кювет.

— Чекай тепер тієї получки.

— Куди дивиться начальство?

Особливо нервував начальник третьої дільниці Криворотько. Зіщулений, смертельно стомлений, він стояв перед Іванченком, розмахував рукавами свого поношеного піджака:

— Припиняємо роботу на дільниці, яка тримала нас усіх. Як хочете, а я відмовляюсь... розуміти це.

Іванченко підійшов до Криворотька, взяв його під руку.

— Ось що, товаришу Криворотько. Скажіть мені, ви давно були у відпустці? Взагалі на курорті бували?

Криворотько розсердився:

— Зараз не час говорити про це! Хочете зіпхнути мене?

Іванченко посміхнувся.

— Зіпхнути? Куди? На курорт — так, хочемо зіпхнути, але взагалі — ні. Ви хороший працівник, знаю. Але ви — стомилися, знервувалися, навіть одягатися почали недбало. Поїдьте, спочиньте. Широ раджу.

І все ж Криворотько не поїхав на курорт. Кру-

тився на дільниці, підганяючи ремонтників. Тільки після цієї розмови з секретарем парткому на поверхні почав носити кращій костюм і під спеціркою у нього з'явився галстук.

Григорій Стародуб, який так успішно почав свою роботу на третій дільниці, тепер, виходячи на роботу, не знав, куди його пошлють. То він очищав штрек у другій дільниці, то просиджував на першій, чекаючи розпоряджень. Дід Багатур вже не зустрічав юнака теплими словами, він хмурих своє зморшкувате чоло, насуплював сиві брови. Промотавшись цілу зміну під землею і не відчуваючи задоволення від роботи, Григорій злився на себе, на бригадирів, на всіх на світі. Вислухавши скарги юнака, Дереза мовчки набив свою прокопчену люльку, з якою він не розлучався ніколи, подивився кудись убік:

— Розумію тебе, хлопче, розумію. Душа шахтаря розквітає тоді, коли він бачить плоди своєї праці, коли він повертається на поверхню не з пустими руками. Справжні люди сумують за працею, шукають її. Але доведеться потерпіти трохи, це — вимушена зупинка.

— Миколо Захаровичу! — кипів Стародуб. — Хотілося б, знаєте, не шукати роботи у забої, а навалюватися на неї, рубати пласти... А так — руки опускаються...

Дереза спохмурнів.

— Нічого мудрого ти не сказав, це всі можуть заявити — давай готові пласти, рахуй вагончики... Але так не завжди буває... Інколи доводиться самому готувати собі дорогу...

— Погано! — перебив Стародуб. — Погано, коли я мушу думати про те, що повинні робити

інші. Мені дай фронт, готову лаву, бо я відбійник. Якщо ж мене поставлять на очистку штреку від породи, тоді не ждїть вугїлля, а підрахуйте, скїльки я видам породи.

Старий шахтар мовчав. Він усвідомлював, що оцей юний відбїйник правий, але зарадити справї не мїг. На шахтї запустили підготовчї роботи, погналися за виконанням плану і забули про необхідний «задїл», без якого рано чи пізно все одно настане криза. Головне ж, він бачив ясно: якщо оцим молодим шахтарям не створити добрих умов працї, якщо вони будуть гасати з дїльницї на дїльницю, якщо їм будуть перекидати на рїзні роботи, у них прочитає запал, вони втратять пошану до своєї професїї, зневіряться... Он уже дехто з юнаків справдї опустив руки, запив. Цей хлопець теж заглядає у чарку... Не раз бачив Дереза, як Стародуб заходив у закусочну! Однак Дереза не наважувався сказати про свої побоювання юнаковї, боячись образити його, адже характер у хлопця крутуватий.

Все ж він не втримався, щоб не натякнути здалека:

— Завжди, коли трудно, нестїйкї елементи починають базїкати і заглядати на дно пляшки.

Стародуб не зрозумїв натяку, продовжував критикувати начальників дїльниць, бригадирїв. Він був до того лютий, що не щадив нікого:

— Чому начальник шахти засїдає у своєму кабїнетї, чому не приходить у забїй? Хай у забої відкриває дебати!

Вони стояли у наряднїй. Стародуб тїльки

що піднявся з шахти, у нього ще не минула лють на непорядки, які були на дільницях, він був густо припорошений вугільним пилом, лише очі його блищали немилосердно і колюче.

— Думав — йтиму у шахту, як на свято, а воно... чехарда!

Юнак сердито махнув рукою і пішов геть. Він швиденько помився, переодягся. Коли вже виходив на широке шахтне подвір'я, почув голос Дерези:

— Що збираєшся робити сьогодні?

Стародуб зам'явся.

— Хто його знає. Живу без плану.

— Знаєш що, — жваво сказав гірник, — приходь до мене у гості... Чаю поп'ємо, поговоримо. Гаразд? Чи, може, побачення призначено? Тоді я — набік. Діло таке...

— Побачення немає, Миколо Захаровичу, і поки що не передбачається. Спасибі за запрошення, прийду...

Він був радий, що його запросила до себе така знатна людина, і йому хотілося комусь розказати про це. По дорозі до гуртожитку зустрів Афоню. Тому виходити на третю зміну, він був вільний зараз, нарядний і блискучий.

— А, моє вам... — торкнувся пальцями свого зеленого капелюха Афоня. — Братерський привіт!

— Знаєш що? — сердито блиснув очима Стародуб. — Кинь оті дурні витівки! Це тебе Циганок навчив так вітатися? Забудь школу Циганка!

Афоня принишк. Таким лютим він бачив Стародуба лише на поединку з Циганком. Винувато посміхнувся, ляснув пальцями:

— Підобідаємо?

Мовчки підійшли до їдальні, побачили чергу, переглянулись.

— Гайда у місто,— запропонував Афоня.— Там є такий ресторанчик...

Стародуб покрутив головою:

— На ресторан я ще не заробив грошей. Скоро і в їдальню не буде за що сходити, якщо буде така чехарда.

— Ось вони грошики! — витяг пачку кредиток Афоня. — Це аванс. Поділимось. Адже віддаси?

Стародуб зміряв його вогненним поглядом.

— Ша! — прохопився Афоня.— Ні слова. Більш не буду, клянусь. Адже ти не Циганок.

Вони сіли в автобус. Афоня підійшов до скриньки, яка висіла при вході, опустив у отвір карбованця.

— Заплатив за двох,— сказав він і сів поряд з Стародубом. Григорій зацікавився небаченим раніш кондуктором у вигляді простої поштової скриньки. Засміявся:

— Добрий кондуктор! Німий і лічити грошей не вміє.

Шофер автобуса, позираючи з своєї кабінки, оскалив зуби:

— Уявіть собі, що оця скринька лічить гроші краще, ніж колишня кондукторка Поля. Після того, як почала діяти скринька, я привожу грошей утричі більше, ніж раніш. Зробіть висновок!

Він заливчасто засміявся, йому відповіли ре-
готом.

— Скринька виявилася чеснішою, ніж Поля.

— От тобі й кондуктор!

Мимо мигтіли високі металеві стовпи елек-
тропередач, бігли машини. Вдалині вже видні-
лося місто, повите синіми димами заводів. Ве-
чірню імлу сколихнули спалахи ліхтарів. Гри-
горій погойдувався на сидінні, розмірковуючи
над тим, що ось він сьогодні збирався написа-
ти листа Наталі, яка, певне, очі виплакала, че-
каючи звістки від нього. Але що ж він напи-
ше їй? Хіба про те, що стовбичить зараз на
другій дільниці, підносячи шпали, виванта-
жуючи дошки і дрючки? Ні, про це не напи-
шеш. Вона, Наталя, чекає іншого. Але того
іншого поки що немає і невідомо, коли воно
буде. Враз Григорій згадав, що він сьогодні
запрошений у гості. Зірвався на ноги, крикнув
водієві зупинити автобус. Однак той не встиг
загальмувати, як Стародуб вискочив на ходу.
Афоня здивовано бігав по машині, вимахуючи
руками.

Повертався у виселок пішки. Проходячи ми-
мо низенького будиночка з зеленими віконни-
цями, почув з розчиненого вікна музику. Ніж-
но і солодко виводив патефон слова невідомої
пісні:

У донецькому краю
Ти любов знайдеш свою...

Зупинився і замислився. Приглушений го-
лос співака розповідав про сині зорі Донбасу,
про терпкі поцілунки, ясні степи і високі тери-

кони. Григорій підвів очі і побачив у вікні силует дівчини. Вона дивилася просто на юнака і посміхалася.

Григорій рушив далі, та враз почув лагідний голос:

— Що, шахтаре, минаєш хату? Заходь, гостем будеш. Чи не впізнав?

Стародуб зупинився. Де він бачив оці нашішкуваті очі? Якесь нестримна хвиля безшабашності вдарила в голову. Підійшов і зіперся об віконницю. Дівчина, сором'язливо підтримуючи рожевий халатик, дивилася на нього і сміялася одними очима.

— Заходь, чого ж стояти? Я не кусаюся.

Григорій переступив поріг. Невеличка кімната була яскраво освітлена великою лампою, повитою рожевим папером, на стінах висіли портрети артистів і композиторів. Дівчина простягла свою пухленьку білу руку, сміливо подивилася в очі юнакові:

— Перше знайомство було дивним. Правда? Клава.

Григорій назвав своє ім'я. Він дивився на Клаву і бачив, як та розквітала під його гострим і захопленим поглядом. Сині очі навіть потемніли, лице, освітлене посмішкою, манило, притягало зір. Вся вона була кругленька, чепурна, гнучка і юна, мов квітка, омиа теплим дощем. Григорію просто не вірилося, що на світі бувають такі красиві дівчата.

— Це тоді, по дорозі зі станції? — спитав Григорій. — Такий дивний збіг!

Стародуб, нарешті, відірвав погляд від чарівниці, сів на канапі. Патефонна голка вже

не грала, а шипіла, потрапивши у вічне коло.

— Хороша пісня,— сказав юнак і попросив поставити її ще раз.

— Хіба ти не чув її? Адже це наша, донечка.— Клава підійшла до патефона, завела його. Юнак дивився на струнку, привабливу постать дівчини і в думках радів, що так раптово знайшов її, незбагненну і загадкову, хмільну і чаруючу. А Клава навмисне повільно крутила ручку, вигинаючись станом, знаючи напевне, що юнак не зводить з неї погляду. Нарешті обернулася, спитала:

— Не тутешній?

— Як сказати,— здвигнув плечима юнак.— Тепер ніби вже тутешній.

— А,— протягла трохи розчаровано дівчина,— ясно — новачок. Комсомольське, так би мовити, поповнення.

— Ви вгадали.

Клава підійшла до Григорія, подивилася йому у вічі.

— Називай мене на ти. Так хочу. Умієш танцювати?

Григорій признався, що танцює не краще за слона. Клава дзвінко засміялася.

— Пусте, я навчу. З такою поставою, і не танцювати. З села?

— З села,— признався Григорій.— Та не в цьому річ. У нас у селі всі танцюють, а от я не навчився.

Клава взяла його за руку, обхопила плечі, нагнула його неперворотку фігуру, примушуючи слухатися.

— З характером,— зауважила вона і ще ближче притягла хлопця до себе.— Раз, два, три, чотири...

Григорій бачив перед собою білу, ніжну шию дівчини, вдихав запаморочливий запах якихось духів, голова йому йшла обертом. Не втерпів, ледь доторкнувся губами до теплої шиї. Клава відсторонила його, підтягла халатик.

— О! — посварилася пальцем.— Як швидко! Неделікатний кавалер!

Григорій хотів було щось сказати у своє виправдання, та враз скрикнули двері і на порозі з'явилася огрядна жінка з тарілками в руках. Клава вказала на жінку пальцем:

— Моя мама.

Григорій познайомився. Глафіра Дем'янівна була напрочуд ввічлива і люб'язна. Вона теж була одягнена у халат, на ногах у неї яскравіли червоні домашні капці. Кругловида, як і її дочка, Глафіра Дем'янівна, незважаючи на похилий вік, зберегла блиск очей і округлі форми. Вона швидко накрила стіл, поставила графин з горілкою, запросила гостя вечеряти. Клава майже не їла нічого, все придивлялася до юнака, а мати запрошувала його випити і закусити. Після третьої чарки Григорій посмілішав, почав жартувати, розказуючи про своє знайомство з шахтарським життям. Дізнавшись про те, що Стародуб працює у забої, Глафіра Дем'янівна ахнула:

— То ви добре заробляєте?

— Як вам сказати,— невпевнено промовив Григорій.— За три дні я заробив сімсот карбованців, але тепер... тепер почалася чехарда.

Перевели на другу дільницю, де сам чорт не добере ладу.

Почувши про такий високий заробіток, Глафіра Дем'янівна швидко принесла ще горілки. Клава в розмову не втручалася, вона лише зиркала на матір, загадково посміхаючись. А Григорій вихвалявся:

— Якби мені дали простір, я б втричі більше заробив. Та от немає де розгорнути плечі.

При цих словах він ворухнув своїми плечима, ніби йому справді було тісно в оцій низенькій хатині.

Глафіра Дем'янівна, наливаючи чарку, влєливо питала:

— А живете ви в гуртожитку? Мабуть, гамірно там, незручно?

Юнак байдуже махнув руками:

— Одному не тісно. Що мені, у піжмурки там гратися?

Господиня почала доводити, що при доброму заробітку можна найняти кімнату, у висілку здаються, влаштувати своє життя, щоб було зручно і приємно. Не треба думати про білизну, харчування. Аби тільки добра господиня знайшлася, щоб могла до пуття призвести заробіток, щоб не плив він за вітром. Говорячи так, вона дружньо посміхалася до хлопця. Нарешті не витерпіла і облишила манівці:

— А ви ще не жонаті?

— Бог милував,— звично відповів Григорій і раптом згадав, що він пообіцяв Миколі Захаровичу прийти сьогодні до нього у гості. Ледве відчутний біль вколов його у серце, але

за хвилину він уже забув про це. Випив і закусив твердими рожевими боровиками, покладеними на тарілку щедрою рукою Глафіри Дем'янівни. А господиня, дізнавшись про подробиці біографії оцього дужого красня, вже крутилася по хаті, одягаючись у пальто і черевики. Вона працює на нічній зміні і має вже поспішати. Побажала молодим не скучати і вийшла.

Коли залишилися вдвох, Григорій, охмілий, сів біля Клави. У вухах у нього гуло, очі пламеніли. Дихав жарко в обличчя дівчині і говорив:

— Де ти взялася на мою голову? Думав, залишусь вільним і самотнім, а от же вскочив у пастку... Бачу — вскочив.

Клава ображено надула губки:

— Після таких слів тебе ломакою треба вигнати! Але у мене немає сил. Ти дужчий за мене, шахтаре...

Вона вже не поправляла свого рожевого халатика, який сповзав з плечей. Сиділа навпроти, мружила голубі очі і шепотіла ледве чутно:

— Ти сильний... це я відразу відчула, ще тоді, на шляху.

Перед Григорієм хилитався світ. Рожевий туман затуляв очі, плив, обгортаючи все навколо.

VIII

Прокинувшись вранці, Григорій з острахом глянув на годинник. Було вже пізно. Почав хутко збиратися. Уже на порозі Клава сказала, сонно мружачи свої великі очі:

— Після роботи повертайся просто сюди. Адже ти, шахтаре, маєш тепер свій дім... Правда?

Стародуб кивнув головою і побіг. Скочив в автобус, занурився у гарячу масу людей, які сиділи, стояли, просто висіли, вчепившись руками у заяложені дерев'яні перекладки. В голові у нього гуло, в очах мигтіли плями. Він озирався навколо, вдивлявся в обличчя шахтарів, і йому здавалося, що вони глузують з нього, відверто кепкують і сміються. Його завжди твердий погляд став миготливим і невпевненим. Що ж сталося? Ніби й нічого особливого, а от на душі неспокійно. Так, ніби зобидив когось, обікрав чи одурив. Кого ж він покривдив? Ага, таки правда, щось він скоїв... Одружився? Отак йшов по вулиці, зайшов у хату і одружився? Як вона сказала? «Маєш тепер, шахтаре, свій дім». От як! Коли ж це він встиг завести свій дім?

Не йшов, а біг до гуртожитку. У коридорі зустрів Таню Приходько. Хотів непоміченим шугнути у свою кімнату, та дівчина запримітила його, гукнула:

— Товаришу Стародубе! Вчора вас питав Дереза. Аж двічі заходив. Де ви пропадаєте?

От як — Дереза. Стара людина, не дочекавшись його, приходила двічі в гуртожиток. Чи не велика честь тобі, Григорію? Як же воно так сталося, що, зробивши необачний вчинок, він образив зразу кількох дорогих його серцю людей? Образив свою любов — далеку Наталю, старого гірника Дерезу, оцю Таню Приходько, шахтарчука Афоню. Адже він тепер

твердо пам'ятає, як втік від хлопця, як йшов по вулиці, як заслужався пісні. Хто така Клава? Де вона працює? Чому так швидко прийняла його, назвала своїм? Ніби зараз бачить перед собою її стомлене, бліде лице, ледь помітну сіточку зморщок під очима — видно зразу, не перша молодість у дівчини. Це він помітив лише вранці, а вчора увечері нічого не бачив, крім блиску очей і м'якого голосу. Чортівня якась!

Хлопець увійшов у хату, глянув на годинника. Так він і знав — перша зміна вже давно працює. Що ж, доведеться проситися на другу зміну. Але ж це — порушення трудової дисципліни, це — майже прогул... Ну й чорт з ним, — махнув хлопець рукою, хай буде так, як сталося. Все одно у шахті немає чого робити — вантажити обалою він ще встигне.

Никав по кімнаті, не знаючи, за що взятися. Раз за разом боязко поглядав на стіну, де висіла фотографія Золушки. Диво — куди б він не ступив, смутні очі Наталі переслідували його, дивилися строго, з осудом. Підійшов і задивився на осяяну сонцем голівку.

І враз метнулися в небо зелені свічки яворів, дихнули пахощами квітування прозорі далі, пролунала степова пісня дівоча.

Наталю, Наталю! Як недавно ще ходили в парі, рвали синьоцвіт у лісі, пробували на смак недостиглий барбарис. А потім — виклик у райком комсомолу. Він їде на Донбас! Ось у нього в кишені путівка комсомолу, квиток на поїзд. Так, він їде, але що з того? Хіба то

вже так далеко? Он рукою подати — Донбас. Чого ж плаче мати? Батько, сивий колгоспний шорник з дерев'яною ногою, не прощається, бо він вирішив провезти сина аж на станцію. Старий складає наготоване матір'ю в торбину, виходить за ворота. Григорій просить:

— Ну, куди ви підете, тату? Три ж кілометри. Нащо ото? Сам не дійду, маленький?

Однак батько мовчки першим іде по вулиці. Мати повисла на воротах, краєчком хустки витирає очі. Ідуть степовою дорогою. Дерев'янка стукотить об сухий ґрунт, крає серце синові.

— Досить,— каже Григорій,— провели трохи, повертайтеся.

— Ходімо, Гришо,— лагідно мовить батько, не зупиняючись,— сказав проведу, значить проведу. Коли то побачимось?

Довгий ряд старих яворів шумить на вітрі. Підбадьорююче вимахує крилами вітряк. Ластівки шугають над головою, провіщаючи негоду. Григорій прискорює крок.

— Буде дощ, повертайтеся, тату.

Дерев'янка вперто продовжує стукотіти по натоптаній доріжці. На зігнутій спині багька важкуватий клунок. Григорій хоче забрати його, але батько опирається.

— Піднесу, тут недалеко. А тобі, сину, он яка дорога!

Григорій іде позаду. На серці у нього камінь — думка про Наталю. Вчора розійшлися пізно, все говорили, все сперечалися. Кликав поїхати з ним, а вона не погоджувалася. Так і пішов, не сказавши навіть «прощай». А сьогодні не прийшла провезти. Може, батько

догадується, що робиться на серці у сина? Може, тому й вирішив не залишати його одного?

І враз Григорій побачив, як біля сріблястих тополь промайнула знайома і така рідна постать у білій кофтині. Вийшла-таки! Вийшла! Стоїть і ніби не дивиться у його бік, ніби не бачить. Григорій аж кинувся було до дівчини, та враз повернувся, ніяково так:

— Тату, розумієте...

Батько ледь посміхається, відчіпляє мішок.

— Тепер попрощаємось, сину.

Він нагинає голову Григорієві і цілує його в лоб. Затремтіла сива, неголена щока. Хотів ще щось сказати, слова не вийшло, махнув рукою і пішов. Дерев'янка ступала хистко, потрапляючи в густий шпорш, тикаючись у ямки. Так і зник за поворотом, не озирнувшись.

Григорій зітхнув. Наталя все стояла на тому місці, навіть не зробивши й кроку. Підійшов, міцно пригорнув дівчину до грудей.

— Важко мені жити одному на світі, немає терпцю. Поїдемо зі мною, чуєш? Поїдемо!

В його словах було стільки муки і щирості, що Наталя враз захапалася.

— Не треба, Гришо... Адже про все вже говорили. Чому ти такий впертий?

— Наталю, зрозумій...

Дівчина звузила строгі очі. Вона дивилася кудись у простір і, здавалося, бачила щось неминуче печальне і невблаганне.

— Тобі ще треба вчитися, а я гирями повисну у тебе на руках. Ждатиму тебе... Можеш

повірити, більше ждала. Покличеш — прилечу, але це буде лише тоді, коли міцно станеш на ноги.

— Гирі! — зневажливо кинув Григорій. — А ти глянь на мої руки. Бачиш, які вони у мене?

Він нап'яв пружні м'язи і заграв ними під сорочкою.

— Та я тебе на цих руках у самий Донбас донесу!

Шуміли придорожні дерева, вітер гнав важкі хмари, десь далеко лунко покрикував паровоз. Юнак поглянув на годинника. Цілував мокро від сліз лице, шепотів найніжніші слова, на які лише був здатний, але все марно. Так і зосталася при дорозі самотна, овіяна степовими вітрами, сумна і заплакана.

А тепер ось вона дивиться на нього своїми допитливими строгими очима, запитує, запитує, запитує. Що ж їй відповісти? Що сказати своїй любові, своїй совісті? Григорій не витримує цього погляду, рвучко простягає руки і з люттю обертає фотокартку до стіни. Отак, хай буде отак. Він не може витримати цього погляду, бо ще сам нічого не розуміє, не знає, не знає, не знає...

Хтось стукає у двері. Григорій обертається і бачить, як в кімнату заходить Дереза.

— Ти не захотів до мене, так я сам прийшов, — каже старий шахтар, — хочеш не хочеш, а приймай гостей.

Григорій винувато опустив очі.

— Сідайте, Миколо Захаровичу.

— Та вже сяду, якщо зайшов. Де ж ти подівся?

— Та... знаєте, не розрахував час, одним словом...— зам'явся Стародуб і змовк.

— Ясно,— зітхнув Дереза,— бачу сам, де був і чим займався... Підпухле обличчя підказало.

Григорій переступав з ноги на ногу.

— Знаєте, якось так вийшло... Зовсім негадано.

— Знаю, як це починається,— строго сказав старий.— Бачив не раз. Тридцять років на цій шахті працюю, чверть віку в партії, чимало довелось бачити в житті. Спочатку випадково, потім неждано, а згодом вже за звичкою. Скільки скалічила людей ота горілка!

Дереза поставив у куток свій акумулятор, застромив за пояса рукавиці, сів біля столу.

— Скажу тобі, хлопче, що я полюбив тебе, якось серцем прикипів до тебе... Дуже нам потрібні люди з твердим характером. Ти — шахтар. Велике це діло бути у нашій країні шахтарем. Дивився, як ти накладався на пласт, зрозумів — підеш далеко. Знаєш, як у нас високо цінять чесну працю? Отож і хочу я, щоб ти на висоті був. Щоб часом, бува, не повисли на руках важкі гирі...

Григорій стрепенувся. Знайомі слова! Де він чув їх? Ах, це ж слова Наталі! Дивний збіг. Аж прикро... Всі ніби змовились проти нього! Гіркота від усього, що сталося в цю ніч, запізнення на роботу, дошкульні слова оцього старого гірника — все змішалось в голові, викликало лють на себе, на все на світі.

— Як собі хочете, я не буду нікати по

штреках, шукаючи розгублене дрюччя... Від такої роботи не тільки нап'єшся, можна кинути чорту на роги...

Дереза мовчав. Він знав, що юнак говорить правду. Третя дільниця перестала видавати вугілля, і це призвело до того, що дехто з молодих шахтарів захитався. У юнаків почала гаснути віра у свою шахту. Підупала дисципліна, почастішали прогули.

— Розумієте, Миколо Захаровичу,— продовжував шаленіти Григорій,— я приїхав сюди не для того, щоб по три-чотири години розповідати анекдоти в лаві. Я приїхав працювати! А що мені дають? Посилають куди завгодно, тільки не в лаву. Просидиш зміну, не вдаривши й разу молотком, а потім, позичивши у сірка очей, йдеш до кліті. Дід Багатур вже дивиться на тебе, ніби ти скляний або трухлий пеньок... Не можу так, хоч убийте, не можу!

Він не договорив. Двері раптом розчинилися, на порозі став матрос Матясов. Безкозирка ледве трималася на потилиці, кльош забруднений, груди розхристані.

— Полундра! — кричнув матрос, ледве тримаючись на ногах.— Штоом заливає кубрики!

Побачивши в кімнаті Дерезу, Матясов раптом змовк, позадкував до виходу. Тихо поичинив двері і поплентався по коридору. Дереза похилив голову. «Ось воно, почалося,— скрушно думав він.— Незабаром на шахту прибуде ешелон з поповненням, в підходящу обстановку потраплять молодики. Треба шось вирішувати, негайно, цього ж дня». А Григорій,

винувато поглядаючи на двері, за якими зник п'яний матрос, викрикував:

— Де це заведено, щоб молодих шахтарів посилати на підсобні роботи? Хто давав таку директиву? На тобі, боже, що мені не гоже? Досвідченому відбійнику пласт як пласт, готове місце — бери та рубай. А нам? Туди біжи, те піднеси, оце склади.. А я так — або працювати, або ні. Середини не визнаю.

Дереза запалив люльку. Сидів сутулий, принишклий. Пригадав, як колись прийшов на шахту сам. Це було давно-давно. Хитрий підсліпуватий десятник робив так, щоб хлопець на все життя не злюбив роботи в шахті; ганяв з місця на місце, командував ним, наче дитям. Отой десятник знав, що злиденному юнакові нікуди подітись, що він все стерпить. Але ж не ті часи вже пішли! Хіба оцей вінницький красень стане терпіти неподобства? Візьме та й кине роботу. Життя в колгоспах кращає з дня на день, ростуть прибутки. Нащо йому отут сидіти? Ось яке діло...

— Правда твоя, — нарешті сказав Дереза і підвівся. — Нічим мені втішати тебе.. Сам розумію, що трудно. Оце був у Данила Степановича Іванченка. Знаєш його? Це наш партійний керівник. Прикидали і так і сяк, виходу немає — третю дільницю треба було зупиняти. Зараз там закінчують перестилати колії, післязавтра почнемо роботу. Вирішили ми віддати дільницю молоді.

Дереза підійшов до юнака, сів поруч нього на ліжку.

— Віддамо молодим найкращу нашу дільни-

цю. У нас цю дільницю називають «хлібною».

Стародуб підвів очі.

— Всю дільницю — молоді?

— Так. Вам. Всю.

— Без вас нам буде трудно...

— Майстри будуть досвідчені, не турбуйся.

Не залишимо самих. Головне — показати, що може дати шахта гірникові. А вона може дати багато. Хочеться мені, щоб усі ви пустили корінь глибоко, в саму нашу донецьку землю. Щоб приросли тут міцно, назавжди. І щоб не в гуртожитках жили, а в своїх хороших хатах, щоб жінок мали, дітей... Тільки добрих жінок, вірних подруг, а не крутихвісток.

Стародуб поче́ловонів. Оце́й похмурий і сухий на вигляд чоловік ніби читав його думи, ніби бачив його сумніви і муки. Звідки така проникливість? А старий підвівся, повернуv фотокартку, що висіла над ліжком, мовчки стояв і про щось думав. Нарешті промовив:

— Наречена?

Григорій безнадійно махнув рукою.

— Де вона зараз? — невгавав Дереза.

— Ланковою в колгоспі.

Старий пихнув люлькою.

— Хороша дівчинка. Як звати?

Стародуб подивився на лице гірника і, не побачивши на ньому посмішки, сказав:

— Наталею, а хлопці прозвали Золушкою. Жде вістей від мене... А що я їй напишу? Що запив від неробства? Про таке дівчатам не пишуть...

— Правильно, — погодився Дереза, — про таке не напишеш. Але незабаром ти пошлеш

Золущі листа. Буде що хорошого сказати, повір. Це я тобі кажу.

Дереза взяв акумулятор, почав натягати рукавиці.

— Ну, лягай поспати, а я знову в шахту. Треба подивитися, що там та як.

— І я з вами!— палко сказав Стародуб.— Візьміть, Миколо Захаровичу!

— Куди тобі? — махнув руками старий. — Адже ти, мабуть, і не снідав?

— Снідав, — збрехав Григорій, — візьміть, прошу вас...

Старий гірник лагідно посміхнувся.

— Ну, якщо вже дуже хочеш, то збирайся. І так запізнився. А на мене там чекають люди.

Коли юнак вже готовий був іти, Дереза ще раз підійшов до ліжка, подивився на фотокартку.

— Хороша дівчина, нічого не скажеш. Тільки ти... тільки ти не повертай її лицем до стінки, вона все бачить і розуміє...

Старий гірник голосно засміявся і підштовхнув юнака до виходу.

ІХ

Шовкопляс нервував. Ходив з кутка в куток по своєму кабінеті, кусаючи олівця, — він складав план зустрічі нового поповнення. Перші три пункти прийшли самі по собі — мітинг на вокзалі, розподіл прибулих по гуртожитках, вечір художньої самодіяльності, — а далі діло не йшло. Що ще треба вписати у план?

Ну, можна ще запланувати доповідь начальника шахти про завдання гірників у шостій п'ятирічці. Він нахилився над столом і вписав цей пункт. Знову заходив по кабінету. Різні думки не давали змоги зосередитись. Дуже гостра і неприємна розмова з Іванченком не виходила з голови. Секретар партбюро розпікав керівника комсомольської організації за все, що творилося в гуртожитках. Виходить, що Шовкопляс винен у всьому? Чому ж тільки він? А хіба шахтком уже не відповідає за побут? Чому б керівникам профспілки не організувати лекції? Ага, лекція. Треба запланувати лекцію. І він записує: провести лекцію маркшейдера на тему «Природні багатства Донбасу». Тепер, здається, план як план. Можна іти до Іванченка, показати.

В кабінеті Іванченка, як завжди, хтось є. Відразу й не добереш, хто там сидить. Ага, це Дереза. Шовкопляс проходить до столу, за яким сидить Іванченко, кладе на стіл папірець.

— Пробачте, що я перебив, — звертається Шовкопляс до Дерези, — але справа термінова.

Іванченко глянув на папірець, відсунув його і продовжував якусь незакінчену думку:

— Підходжу до клубу, читаю об'яву: «Сьогодні відкриті комсомольські збори. На порядку денному: співи революційних пісень. Явка комсомольців обов'язкова. Запрошується молодь». І знаєте, це згуртовувало, запалювало молодь. Пам'ятаю, якось під час співів комсорг каже нам: «Ходімте, товариші, отак з піснями на площу. Треба посадити сад...» Пішли, по дорозі до нас пристало чимало молоді, навіть

старики вийшли. За один вечір скільки тих дерев висадили...

Хвилини мовчання. Нарешті Шовкопляс запитує:

— Це ж коли такі збори скликали? Давненько, мабуть?

— Як сказати? — дивиться на Шовкопляса Іванченко. — Це було десь у тридцятих роках.

— У тридцятих? — дивується Шовкопляс.

— А що такого? — Очі Іванченка сміються.

Шовкопляс мнеться. Йому важко збагнути, чи схвалює такі збори секретар парткому, чи осуджує. На всяк випадок зауважує:

— Без лекції, без доповіді, а просто співи?

— Еге ж, товаришу Шовкопляс, без лекції, без доповіді і без президії.

— Так це ж просто стихійне... знаєте, так собі зборисько. Як же можна без організації, без плану?

В розмову втручається Дереза.

— А от у нас зараз в комсомольському комітеті дуже багато планів, дуже багато організації, а живого діла немає. От же біда яка!

Шовкопляс надувся. Чого доброго, знову почнуть дорікати за відсутність роботи з молоддю. Це вже нестерпно. Остогидло, більше немає сил. Цей настрої Шовкопляса відчули Іванченко і Дереза. Вони глянули один на одного, змовкли. Іванченко посунув до себе папірця, прочитав його. Потер лоба і сказав:

— Давайте разом поміркуємо над планом. Щось тут не все враховано... Ось перший пункт: мітинг на вокзалі. Чи є потреба організувати мітинг, товаришу Дереза?

Старий гірник засовався на кріслі.

— Навряд чи треба... Менше мітингів, більше уваги до людей. Якось, може, інакше?

— Згоден, — каже Іванченко. — Мітингу не треба. Поздоровимо з щасливим прибуттям і повеземо на шахту. Ось другий пункт: розподіл прибулих по гуртожитках. Це можна й не планувати. Ага, ось — доповідь начальника шахти про завдання гірників. А що, як таку розмову провести не в клубі, а за столом, під час колективної вечері? Щоб без офіціальщини, без трибуни? Га? І щоб на таку вечерю прийшли всі наші знатні гірники... При орденах, у парадній формі. Як ви гадаєте?

— А перед тим поговорити з усіма майстрами, щоб розказали про свій досвід молодим, — докинув свого слова Шовкопляс.

— Не будемо з ними говорити, хай вони говорять з нами, — відказав Іванченко. — Вони самі знають, що сказати в таку хвилину. Добре, записали і це. Що це? Лекція маркшейдера? Що ж, хай така лекція буде, тільки щоб доступно, без вченої термінології. Адже народ молодий, з села, хто там второпає оті мергелі та лагуни?

— Влаштуємо екскурсію на шахту, хай подивляться на все, познайомляться, — вставив слово Дереза. — А потім щоб кожен з майстрів запросив невеликі групи новачків до себе у гості. Покажемо, як живемо на світі, що їмо і що п'ємо.

— Правильно, Миколо Захаровичу, — підтримав пропозицію гірника Іванченко. — Це прекрасна думка. Необхідно також передбачити

баню, культурний відпочинок. Потім, потім...— Іванченко за звичкою потер лоба,— треба всім новачкам видати аванс. Що думає про це наша бухгалтерія?

Іванченко знімає телефонну трубку.

— Федір Іванович? Це я, Іванченко. Привезли гроші для поповнення? Скільки? Згідно з інструкцією тресту? А що, як видати трохи більше? Га? Боїтесь відсіву? Ну, що ж, ризк. Хай будуть втрати, але ж виграємо набагато більше... Так би мовити, моральний фактор. І знаєте, не ставте їх в чергу біля каси, а принесіть гроші в гуртожиток, в конвертах... Що? Не заведено так? Ну, що ж, давайте заводити. Пора. Життя вимагає. Домовились?

За вікном сичав компресор, нагнітаючи повітря у шахту. Все приміщення раз по раз здригалося від дужих подихів великих пмп.

— От яке діло,— сказав Іванченко, прислухаючись до надвірного шуму,— не заведено, каже. Не заведена культурна виплата грошей. Заведено інше — черга. Зіб'ють людей у тісному дворі, поставлять біля каси, стій цілий день за грішми. Якось ішов оце, таке побачив, що аж печінка заболіла. Поважні люди — почесні гірники, жінки стоять у черзі, давка така, що дехто не витримує, непритомніє. Чортівня!

Іванченко навіть скривився від болю, ніби у нього справді боліла печінка. Присадкуватий, смуглявий, він був наймолодшим серед керівників шахти. Одержавши диплом інженера техніки безпеки, Іванченко кілька років працював в науково-дослідному інституті, згодом попро-

сився на виробництво. Він добре знав примхи газових шахт, умів тримати в руках грізні стихії природи. Працюючи на посту інженера техніки безпеки, Іванченко розумів, що в його руках життя сотень робітників. Він пишався своєю професією — вона вчила його дбати про людей. За сім років його роботи на різних шахтах не було жодного нещасливого випадку. Гнучкий розум, смідивість у шуканнях нового, відсутність панічного страху перед важкою відповідальністю, ненависть до чванства і бюрократизму швидко висунули молодого інженера. В тресті вже говорили про те, що Іванченко — чудовий начальник шахти. Однак комуністи «Пролетарської-Крутої», де працював останні роки Іванченко, вирішили по-своєму — вони обрали його керівником партійної організації. Тепер у Іванченка значно розширився фронт діяльності. Він втручався у все на світі — не грубо, не по-канцелярськи, а силою переконань, порад. Попередник Вакуленка, пихатий і не в міру строгий начальник шахти Гунько з першого ж дня увійшов у конфлікт з новообраним секретарем партбюро. Гунько любив командувати, будучи щиро переконаним, що залізний характер керівника і його необмежена влада можуть робити чудеса.

Щодня, щоночі з кабінету начальника шахти лунав у всі кінці його густий бас: «Я вас до суду віддам», «Я вас згною», «Я з тебе три шкури здеру». Іванченко оголосив непримиренний бій Гуньку і всій його системі керівництва. Бій був нерівний — Гунько мав захисників у тресті. Крім того, за Гунька були і інші досить

солідні аргументи — шахта систематично виконувала виробничий план.

— Про що ви говорите? — дивувалися в тресті.— Хіба ви не знаєте, що Гунько один з кращих командирів виробництва? Що з того, що він лається, але ж вугілля... Он скільки він видає вугілля!

Відчуваючи таку підтримку вищого начальства, Гунько поводив себе незалежно, згорда. В партком він ніколи не заходив, хоч і був незмінним членом бюро, партійних зборів не відвідував. Всіх він звик викликати до себе у кабінет, так було заведено вже давно, ще з перших років після закінчення війни, і так мало, на його погляд, бути завжди. І як тільки Іванченко відмовився прийти до начальника шахти, щоб порадитись про якусь справу, а запропонував Гуньку відвідати партком, між ними встановилася неприхована і гостра ворожнеча.

Та скоро Гунько попався на окозамилуванні, і це вирішило важкий і болісний поєдинок. Якось за два тижні перед новим роком Гунько послав у трест рапорт про дострокове виконання виробничого плану. Побачивши такий рапорт, Іванченко скипів.

— Це ж неправда! — гукав він у телефонну трубку.— Це обман!

У відповідь почулася брутальна лайка, погрози. Тоді Іванченко викликав Гунька на партбюро. Гунько не прийшов. Партійне бюро прийняло постанову: за обман керівних організацій начальнику шахти оголосити догану. Дізнавшись про це, Гунько сів у машину і пом-

чав у місто. Вночі він подзвонив на квартиру до Іванченка:

— Чого ти комизишся, Даниле Степановичу? Хіба ми вже розучилися говорити спільною мовою? Нащо зводиш на мене таке звинувачення?

Іванченко спокійно відповів, що рішення бюро — не його особиста справа.

— Знаю, — глухо лунав бас начальника шахти, — знаю, як все це робиться. Все залежить від тебе. Як хоче секретар бюро, так і буде.

Іванченко довго мовчав, не знаходячи слів, щоб висловити своє обурення. Нарешті сказав:

— Жалкую, що прийняли таке рішення..

— От бачиш, — перебив його зраділий Гунько. — Бачиш? Я ж тобі говорив, щоб не гарячував. Дай мені кілька днів — план буде виконано. Пару штурмів — і одержуй премії. Адже я не про себе дбаю, про всіх вас...

— Годі! — крикнув Іванченко і сам злякався свого верескливого голосу. — Ти мене не зрозумів. Я жалкую, що прийняли таке м'яке рішення.

За кілька днів Гунька викликали в міськком, і звідти він на шахту не повернувся. Замість нього прислали Вакуленка, старого спеціаліста вугільного фронту, який до того працював у главку.

Важка спадщина лишилася Вакуленкові від Гунька. Майже виведений з ладу підземний транспорт, занехаяні прохідні роботи, відсутність запасних горизонтів. Все довелося почи-

нати спочатку, підтягати тили, як висловився якось Іванченко.

Іванченко потягся було до трубки, щоб подзвонити начальникові шахти, як той сам зайшов до кабінету. Виголений, високий, у чорному шкіряному пальті, він нагадував Іванченкові полкового комісара.

— Яку думу думаєте, товариші? — посміхнувся Вакуленко, подаючи руку всім присутнім. — Щось вигляд у вас не зовсім молодецький...

Іванченко вийшов з-за столу, сів поряд з начальником шахти.

— Та думаємо оце над планом зустрічі новачків. Поглянь, будь ласка, може, щось порадиш.

Шовкопляс, ображений тим, що його план було перекреслено, підвівся і взявся за ручку дверей.

— У мене сьогодні нарада комсоргів, може, я піду?

— Іди, — погодився Іванченко, — ми тут обговоримо план, погодимо його з шахткомом. А ти ось що — поговори там з комсомольцями про одне діло. Є у нас думка організувати на третій дільниці комсомольську лаву. Як вони дивляться на це?

— Підтримую обома руками! — гаряче сказав Дереза. — Чудова ідея. Думав я про нашу молодь, говорив з молодими шахтарями, а от не виникло такої ідеї. Добре, якби на нараду комсоргів запросили актив комсомольців, особливо з новаків. Там є хороші хлопці — Стародуб, матрос Бак...

Іванченко схвально кивнув головою.

— Правильно, організує розширену нараду активу. Ми згодом теж зайдемо до вас.

Вакуленко, переглянувши план, вніс пункт про ознайомлення новачків з гірничими професіями.

Як це зробити? Можна, наприклад, організувати вечір вибору професії. На вечорі виступлять з розповіддю про свою роботу відбійники, кріпильники, механізатори, запальники. Може бути цікаво і корисно.

Іванченко мовчки кивав на знак згоди головою, а сам вперто думав про необхідність зміни системи виплати заробітної плати гірникам. Це була риса його характеру — він запалювався ідеєю і не міг ні про що інше думати, аж поки не вирішував проблеми.

— Оце сиділи ми тут, і спало нам на думку, Павле Семеновичу, покінчити з чергами біля віконечка касира. Це ж ганьба — такі славні люди, імена яких красуються на дощці пошани, товпляться у дворі, чекаючи своїх грошей. Та ці гроші треба їм на золотій тарілочці підносити!

— Що ти маєш на увазі? — повернувся Вакуленко до секретаря. Його шкіряне пальто скрипіло, ніби воно було з заліза. — Що це за нововведення?

— Нововведення просте — видавати заробітну платню у нарядній, в червоному кутку, де хочеш, — запально говорив Іванченко. — Уяви собі таку ідеальну картину. Товариш Дереза, приміром, вилізає з шахти, миється, переодягається, заходить у червоний куток, а йому

назустріч така мила посмішка касира нашого: «Прошу, Миколо Захаровичу, одержати свої гроші». І подає наш касир Миколі Захаровичу конверт з грішми. Тільки порахуй їх та розпишись про одержання. Га?

Вакуленко, розгублено посміхаючись, чуває лисину.

— Красиво. Але утопія!

— Чому ж утопія? — гарячкував Іванченко. — Хіба культурне обслуговування робітників — утопія?

— Розумієш, — посміхався Вакуленко, — це ж не так просто, як тобі здається. Треба зробити підрахунки, а вони, сам знаєш, дуже складні у нас, потім... є й інші труднощі, незручності. Гроші повинні бути в сейфі, їх треба охороняти... Крім того — визначені години роботи бухгалтерії. Тут є над чим подумати.

— Ну, то й думайте! Хто ж вам забороняє думати? Але думайте так, щоб зламати опір бухгалтерії, яка звикла працювати по-старому. Я вже домовився про те, щоб новачкам з поповнення видали аванс у конвертах. Хай спробують. Після того, як зроблять один раз, ми вже не дамо їм права повертатися назад. Візьми це на себе. Гарзд?

— Ну що ж, спробуємо, — мовив Вакуленко. — Завтра скличу нараду в бухгалтерії, поговоримо.

Дереза закашлявся, пихкаючи люлькою. Нарешті ворухнув сивими віями, перехилився до Іванченка.

— Ось прийдуть новачки, велика комсомольська організація у нас буде.

— Що ти хочеш сказати? — спитав Іванченко.— Кажі прямо.

Дереза замість відповіді сумно похитав головою.

— Сам про це думав,— раптом сказав Іванченко.— Шовкоплас не потягне. Це ясно.

— Його самого треба тягти,— додав Дереза. Він був радий, що його думки збіглися з думками Іванченка.— Сам його рекомендував, сам тепер бачу — помилився.

— Сухар, — продовжував свою думку Іванченко.— Сухий, мов стара колода. Придивимось до новачків, напевне знайдеться жива, гаряча душа. Давно вже думав про це: треба міняти. Самі комсомольці не захочуть його. Не ті часи тепер. І взагалі, треба інакше підходити до висування. Як було раніш? Перевиконує людина норму — давай його на керівну посаду. А чи має та людина хист до керівництва масами, чи має вона талант керівника — про це не думали. А жаль. Прикра помилка.

Задзвонив телефон. Іванченко підняв трубку, послухав. На його обличчі з'явилася посмішка задоволення.

— Прекрасно, Федоре Івановичу! Спасибі вам від імені всіх молодших шахтарів, майбутніх шахтарів...

Поклавши трубку і потерши руки, Іванченко повідомив:

— От бачите — вийшло діло з конвертами! Бухгалтер підтримує ідею. Значить, не висохла ще у нашого Федора Івановича душа!

Х

У неділю вранці біля гуртожитку раптом заграв духовий оркестр. Навальні хвилі вальса покотилися по широкому подвір'ю шахтоуправління, прибоем ударили у вікна гуртожитку. Григорій скочив з ліжка, протер очі. Що це могло значити? У коридорі бігали, метушилися шахтарі. Хтось постукав у двері, і Стародуб почув голос Тані Приходько:

— Збирайтеся на прогулянку у Голубу балку! Тільки тепер Григорій згадав, що кілька днів у нарядній висіла об'ява, яка закликала молодь шахти організовано провести день відпочинку. На шахті вже стало традицією влаштовувати масовки за висілком, у полі, де лежала повита диким терном та жостіром Голуба балка. Ніхто точно не знав, чому цю балку прозвали Голубою, але старі шахтарі любили там відпочивати, часто виїздили туди з сім'ями і варили там кашу. Хоч Григорій і не виспався, бо пізно повернувся додому, однак відставати від гурту не хотів і тому швидко зібрався і вийшов.

Біля машин уже юрмилася молодь. Нюся з «лампової», обхопивши за стан подругу, кружляла у танці. Григорій глянув на блискучі Нюсині боти, посміхнувся. «От танцюристка! Навіть тут, у грязі танцює». А блискучі ботики мигтіли, притоптуючи грязюку, труби виспівували, закликали у коло. Незабаром закружляло кілька пар.

Іван Шовкопляс пов'язав червоний нарукавник, бігав з поверху на поверх, запрошую-

чи на масовку молодих шахтарів. Одначе не всі погоджувалися їхати—один погано себе почував, другий збірився у місто на базар, третій просто хотів виспатися. Довго грав біля гуртожитку оркестр, але виявили бажання їхати лише двадцять чоловік.

— Мало охочих,— поскаржився Шовкопляс, підходячи до танцюючих.— Може, відкладемо масовку?

— Що ви? — замахали на нього руками дівчата.— Справа не в кількості, а в якості. Нам і самим буде весело.

Коли ж з гуртожитку вийшли всі чотири матроси на чолі з Володимиром Баком, Шовкопляс подав команду сідати на машини. Хтось затаг пісню, загурчали мотори, і шумливі машини покотили по вулицях висілка. За місцем знову заграв оркестр, Нюся і на машині умудрилася танцювати. Вона раз по раз зиркала на мовчазного Стародуба, але той на ці знаки уваги не звертав.

Хоч осінні вітри та дощі й пригасили красу Голубої балки, однак тут навіть зараз було хороше. Густа трава вперто зеленіла на моріжках, в чагарниках попискували птиці. Тепле сонце золотило павутиння, повітря було запашне і п'янке, мов трунок. Афоня, зскочивши з машини, відразу ж знайшов дві великі жовті квітки, приколов їх собі до картуза, походжав біля дівчат, підморгуючи усім без винятку. Як його не просили подарувати хоч одну квітку, Афоня був неблаганним. Тоді дівчата змовницьки обступили його, повалили на землю і забрали обидві. Сміх і лемент стояв навколо.

Шовкопляс намагався вгамувати молодь, але він навіть свого голосу не чув. Тоді керівник комсомольської організації виліз на борт машини, гукнув у рупор:

— Увага, товариші! Увага! Кому доручимо варити кашу?

І враз всі закричали:

— Володимирі Баку! Хай зварить нам флотську!

Володимир Бак, одержавши таке навантаження, забрав з рук Шовкопляса рупор і вигукнув:

— Варити так варити! Але я сам не впораюся, давайте гуртом! Хай хлопці несуть хмиз, а дівчата чистять картоплю. Всі за діло!

Оркестр безугавно грав вальси та фокстроти. Дівчата та хлопці поралися біля багаття. Володимир Бак прилаштував на тринозі великий закіптявілий казан, пов'язав голову білою хусткою, начепив поверх костюма простирадло.

— Справжній кок! — захоплено кричали дівчата, обступаючи матроса. — Боїмось тільки, щоб каша не підгоріла.

— Не підгорить, — впевнено сказав Володимир Бак, — я ще не закоханий...

Він поклав у казанок шматки нарізаної баранини, вкинув цілий вінок цибулі.

— Неправильно! — запротестувала Нюся. — Неправильно! Треба спочатку класти пшоно!

Володимир Бак пронизав дівчину своїм вогнистим поглядом, примружив очі.

— Мені, мила, доручено варити флотську кашу, а не якусь там юшку. Ясно? Так ото ж і мовчіть. Знаю, що до чого.

Хлопці принесли цілу хуру хмизу, запалили багаття. Начистивши картоплі, дівчата розстелили просто на траві великий брезент, почали розставляти закуски та тарілки. Коли каша вже була готова і Володимир Бак, вставши в позу, сьорбав з ополоника, вражено ахкаючи і солодко заплющуючи очі, всі посідали круг брезенту і налили чарки. Іван Шовкопляс закликав до тиші.

— Шановні товариші! — сказав він, піднімаючи чарку.— Ми з вами організовано проводимо день відпочинку, щоб повеселитися тут і набратися сил для нових трудових подвигів. Наша молодь веде перед у соціалістичному змаганні, показуючи приклад...

Вино хлюпотіло з чарки, яку тримав у витягнутій руці Шовкопляс, всі чекали кінця тосту, але промовець і не збирався його кінчати. Поговоривши про роль молоді в соціалістичному змаганні, Шовкопляс перейшов до завдань шахти у шостій п'ятирічці. Влучивши хвилину, коли оратор зробив паузу, всі враз вигукнули «ура» і хотіли вже пригубити чарки, та Шовкопляс заперечливо помотав головою і підвищив голос:

— Гляньте на дошку пошани, яка красується у нас біля шахтоуправління. Поряд з досвідченими майстрами вугілля там золотом написані імена комсомольців, які своїм чесним трудом і старанням заслужили пошану і любов всього...

В цю хвилину до гурту непомітно підійшов Іванченко, взяв чийсь налиту чарку, високо підніс її над головою і вигукнув:

— За ваше здоров'я, товариші! Будьмо!

Секретар парткому випив і почав закусувати. Гучні оплески прокотилися у балці, молодь зашуміла, задзвеніли чарки і виделки. Шовкопляс розгублено дивився на Іванченка, не розуміючи, звідки він з'явився, потім враз широко посміхнувся, сів до миски з кашею.

— Отак краще,— схвалив секретар парткому,— а то розвів тут агітацію, а люди ж не снідали, голодні, мов вовки. Ану, товаришу Бак, дайте і мені вашої каші. Давненько не їв кандьору...

— Це не кандьор, товаришу Іванченко, а справжня флотська каша, — поправив його Бак.— Ось попробуйте, тоді скажете.

Іванченко з'їв кілька ложок, смачно облизався.

— Нічогенька. У нашій їдальні такої не зварять...

Поснідавши, всі почали танцювати. Іванченко теж вийшов у коло. Тільки один Шовкопляс стояв, притоптуючи носком черевика, та Стародуб запалював одну за одною цигарки. Вирвавши свою руку з дужих лап якогось парубка, Нюся підійшла до Стародуба і сказала задерикувато:

— Дивимось на все з презирством, танцювати не хочемо, нудьга і сум закралися у серце. Адже так?

Григорій заглянув у ясні, поїняті сміхом очі дівчини, відповів у тон:

— Танцювати вчимось потроху, але виходити в коло з такою танцюристкою, як ви, не наважуємось. Засміють.

— Не думаю, що ви такий боягуз. Не в цьому річ! Пиха і гордість псують красу кавалера. Гордощі заідають.

Григорій засміявся.

— Не те, Нюсю, не те. Боюсь, що матроси потрощать мені ребра. Он у одного з них уже блискають чорні очі... Зараз він кине мені рукавичку.

— Євгенії Онегини перевелися, товаришу Стародубе,— сміялася дівчина.— А жаль. Так хочеться, щоб по тобі хтось страждав, щоб блищали у нього очі і билося серце від ревнощів. Було ж таке колись.

Стародуб вражено ахнув.

— Ах ось ви як! Ну, тоді тримайтесь, буря йде.

Він підхопив дівчину і ступив крок у коло. І відразу ж їх підхопила течія, нестримна і бурхлива, як потік весняної ріки. Хоч Григорій і не вмів до ладу танцювати польку, однак уроки Клави не минули даром. Він низько нахилився до низенької дівчини, зазірав їй у вічі і щось говорив таке, від чого ще дужче блищали її очі, а щоки рожевіли, мов вранішні мальви. Дівчина переможно поглядала на верткого Матясова, який намагався не зустрічатися з нею поглядом. Помітивши це, Григорій ще ближче нахилився до Нюсі і шепнув їй на вухо:

— Здається, барометр показує мінливу хмарність. Незабаром буде шторм.

— Як мені хочеться того шторму, якби ви знали! — вихопилося у Нюсі, і вона ще більше почервоніла.— Штиль річ хороша для кораблів, але для дівочого серця...

Танець скінчився, але Нюся не відходила від Стародуба. Вона крадькома зиркала на Матясова, який удавав, що нічого не помічає, щebetала:

— Ну, як поживає ваше кам'яне небо? Прояснилося?

Стародуб згадав колишню розмову біля «лампової», махнув недбало рукою.

— Прояснилося... Чого тільки не вигадаети з остраху.

Очі у дівчини палали, і була вона в цю мить красивою.

— І на тому небі навіть зіронька знайшлася для вас? Як її звати? Чи не Клавою?

— Ви її знаєте? — здивувався Григорій.

Нюся недбало махнула рукою:

— А хто її не знає...

Вона не встигла докінчити фрази, бо раптом повернулася до Матясова, який стояв проти неї, подаючи їй руку.

— Пробачте,— тихо сказала Григорієві дівчина і одними очима подякувала йому.— Ви ж, здається, танго не танцюєте?

Перед очима у Григорія все мерехтіло, ходив вітер. Він дивився на молодь, на усміхнені обличчя, і дивний, раніш незвіданий сум огортав його душу. Он про щось розмовляють Іванченко та Шовкопляс, Нюся ворожить очима Матясова, Володимир Бак вихором носить Таню Приходько, Афоня вигинається перед якоюсь огрядною красунею. А він—один. Ніби ненароком забрів на чуже, не своє свято. Рвучко підійшов до килимчика, налив чарку горілки, випив. Потім нишком відійшов за ча-

гарник, виврався з балки і прожогом кинувся манівцями до висілка, що ледь-ледь бовванів високими димарями і берестами.

— Хто її не знає, — повторював Григорій тільки-но почуті слова.

Всі її знають, не знає нічого про Клаву лише він, Григорій.

Прибавив кроку і незабаром вже йшов знайоמוю Загірною вулицею. Біля хати з зеленими віконницями раптом побачив «Зім». Якась смутна хвиля неспокою вдарила у саме серце, примусила зупинитися. Григорій стояв і мовчки дивився, як з хати вийшла Клава у супроводі товстого і лисого чоловіка, а за ними Глафіра Дем'янівна — щаслива і збуджена. Ось вони посідали у машину, загув мотор.

Присоромлений і зніяковілий Григорій поплентався в гуртожиток.

XI

Нарешті на шахту прибуло поповнення. Ще зранку на вокзал пішло кілька вантажних машин, прикрашених червоними полотнищами, з оркестром. Коли з вагонів почали виходити комсомольці, гримнула музика. Шістдесят два молодики навіть примружились від несподіванки — вони не чекали такої зустрічі. Вакуленко, піднявшись на борт машини, привітав новачків з щасливим прибуттям, подав знак рукою сідати в машини.

По дорозі на шахту безперервно грав оркестр, молодь підспівувала. На кожній машині,

крім молодих, сиділи старі шахтарі — у парадній формі, при орденах. Дереза сидів спиною проти вітру, адже вже тягло холодом, а він вийшов у кітелі. На грудях у нього поблискувала Золота Зірка Героя Соціалістичної Праці.

Шумно і гамірно стало відразу у гуртожитках. Таня Приходько з ніг збилася — показувала кімнати, розташовувала всіх, враховуючи земляцькі і товариські симпатії новаків. Поки молодь снувала по коридорах, заглядаючи у всі кімнати, де вже сиділи за столом нові мешканці, Вакуленко, Іванченко, Дереза та інші курили в коридорі. Ніхто й не збирався йти додому, хоч у кожного було безліч справ.

Шовкопляс метався по коридорі, допомагаючи Тані. Він заходив у кімнати, питав у новачків, як вони влаштувалися, цікавився, звідки вони і як їх прізвища. Ці прізвища він відразу ж забував, але був твердо переконаний, що чинить правильно. Одначе і тут чекала його невдача. Переплутавши кімнати, він вдруге зайшов до юнаків, з якими розмовляв чверть години тому, весело запитав:

— Ну, як влаштувалися? Чи подобається вам кімната?

Двоє хлопчаків, що сиділи за столом і про щось негolosно розмовляли, здивовано підвели очі. Один, сором'язливий і червонощокий, мов дівчина, відповів:

— Та нічого, жити можна...

Другий, одягнений у розшиту гуцулку, додав:

— Ви вже питали у нас про це.

Шовкопляс почервонів. Зазирнувши у тумбочки, він крутнувся по кімнаті, щоб залагодити прикрість, випалив:

— На оцій тумбочці радіоприймач не завадив би, правда?

Рожевощокий юнак розплився приємною посмішкою:

— Це було б чудесно, дуже я люблю радіо.

— Поставимо, хлопці! — пообіцяв Шовкопляс і вибіг у коридор. Він знав, що жодного радіоприймача для гуртожитків немає, навіть репродукторів не вистачає, та відступати йому не можна було. Тепер треба будь-що дістати радіоприймач. Інакше з нього будуть сміятися оті двоє хлоп'яків. Розшукавши в гуртожитку Афоню, Шовкопляс наказав йому збігати в комсомольський комітет і негайно принести сюди радіоприймач.

— Він стоїть у моєму кабінеті, секретарка дасть. Біжи!

Шовкопляс підійшов до керівників шахти, ніяково потер руки. Йому хотілося похвалитися Іванченкові своїм рішенням віддати радіоприймач, але секретар парткому перебив його:

— Сходіть, товаришу Шовкопляс, у баню і попередьте, що незабаром нагрянемо. Щоб підготувалися.

— То я, може, подзвоню у нарядну, Даниле Степановичу? — спитав Шовкопляс. — Адже це буде швидше.

Іванченко подумав мить.

— Ні,—покрутив він головою,—треба сходити і все перевірити самому. Щоб було чисто і вдосталь води. Сходіть.

Коли Шовкопляс виходив, Іванченко гукнув йому навздогін:

— Подивіться, чи вистачить мила для всіх. Адже компанія чималенька!

До гурту підійшов Багатур. Кременезний, у широких брезентових штанях, в кирзових чоботях, Багатур нагадував велетня. Завжди хмури і чимось невдоволене обличчя старого гірника зараз світилося добрим блиском і теплотою. Більшість свого життя Багатур провів під землею, перебуваючи по черзі на всіх посадах, які тільки є в забої. У свій час він був і коногоном, і саночником, і плитовим. Тринадцятирічним хлопцем прийшов Багатур з Харківщини на Донбас. Незвичайна фізична сила і любов до праці принесли йому визнання серед шахтарів. Потім — громадянська війна. Коли стихло, знову повернувся на шахту. Тричі Багатура витягали з завалу, двічі він горів під час спалаху газу. Однак ніщо не ушкодило його сили, аж поки не прийшли на Донбас німецькі фашисти. В армію його не взяли за віком. Тоді Багатур пішов у народне ополчення. Під час бомбардування рудника йому розстрошило ногу. Ось чому він носить такі широкі штани — одна його нога поскрипує товстим дерев'яним протезом.

— Привіт старій гвардії! — весело привітався до Багатура Іванченко. Він потиснув широку зашкарублу руку шахтаря, розглядаючи на його чорному мундирі орден Червоного Прапора.

— Ось як, — широко здивувався Іванченко. — Вперше бачу у вас цей орден. Це ж коли ви його одержали?

— Давно, — посміхнувся Багатур, — ще тоді,

коли всі ви під стіл пішки ходили. Оце прийшов подивитися на молодих, може, й сам помолодшаю.

Іванченко задоволено посміхнувся — добре, що Багатур прийшов. Побачивши Афоню з радіоприймачем, поспитав:

— Куди несеш?

Дізнавшись, що Шовкопляс віддав свій радіоприймач молодим шахтарям, секретар парткому тепло посміхнувся:

— Добрий знак. Видно, наша критика допомогла...

На ці слова Дереза нічого не відповів. Однак, побачивши, що Афоня поніс радіоприймач у одну з кімнат, зауважив:

— Чому ж у кімнату? В червоний куток треба, для всіх...

Іванченко зайшов у кімнату, де Афоня вже настроював приймач, привітався до хлопців.

— Друзі,— сказав Іванченко,— не думаю, що ви мудро вирішили, забравши приймач у свою кімнату. Чи не краще поставити його там, де ним можуть користуватися всі?

— А ми й не просили ставити у нас,— озвався хлопець у вишитій гуцулці.— Це розпорядження товариша Шовкопляса. Можете забирали його...

— От тобі й на!— розвів руками Іванченко.— Ви вже й образились? Але ж я хочу, щоб...

Він не договорив. Хлопчина у гуцулці, весело блиснувши очима, заявив:

— А ми й не ображаємось. За що ж ображатись? Звичайно, розумніше буде поставити приймач у червоному кутку. Я теж такої думки.

Іванченко оглянув хлопчину. Буйний кучерявий чуб, спокійні сірі очі, високий світлий лоб. Чисто поголене юне обличчя світилося розумом і вродою.

— Ви це серйозно? — перепитав у хлопця Іванченко.

— Цілком серйозно, — відповів хлопчина з достоїнством.

Іванченко ще раз оглянув його, подумав: «От які люди йдуть до нас, треба придивитися».

— Якщо так, тоді ось моя рука, — сказав секретар парткому і по-молодечому потис юнакові руку. — Іванченко, секретар парткому. А вас?

— Степан Орлик, — відповів хлопчина у гуцулці.

— Як? — посміхнувся Іванченко.

— Орлик, — тихо відказав юнак. — Я з Дрогобицької області.

— Хороше прізвище, — похвалив Іванченко, — наче з пісні... Орлик! Чудесно! Але Орел — краще. Захочете — будете орлом. У нас люди ростуть швидко, все залежить від них самих.

З добрим настроєм вийшов у коридор Іванченко. «По всьому видно, — думав він, — що поповнення на цей раз прибуло чудове».

Коли Шовкопляс повернувся і побачив, що приймач стоїть у червоному кутку, він полегшено зітхнув. Добре, що так тут обійшлося. Ось привезуть репродуктори, тоді він забере звідси приймач і поставить його у себе на столі в кабінеті. Як-не-як, а всі керівні товариші мають приймачі, а він що, гірший за них? Промах, якого він так необачно допустився, тепер буде

легше виправити. Підкликавши Таню, він шепнув їй:

— Дивись мені за приймачем, щоб не скрутили. Це з комсомольського комітету. Ми його заберемо через кілька днів.

Галаслива юрба юнаків виливалась на вулицю, прямуючи до бані. Всюди чулися жарти, дотепи. Створювалось і закріплювалось товаришування, розпочате ще в поїзді, в дорозі, люди обвикали, приглядаючись до нового життя.

Після бані всі гуртом рушили до їдальні. Попереду йшли керівники шахти, знатні шахтарі. Вакуленко, за ним Іванченко, Дереза, Багатур стали в чергу до каси, вибили собі чеки і підійшли до роздаточної — уже місяць, як їдальня перейшла на самообслуговування. Молоді шахтарі проробляли те ж саме. Ось Вакуленко взяв тарілки, ніж, виделку, поклав все на стіл, сів. За довгими зсунутими столами несміливо розташовувалися молодики. Коли вже всі сиділи, Вакуленко підвівся і, попросивши, щоб зачинили двері, сказав:

— Дорогі товариші! Для такого радісного дня, як сьогодні, не завадило б і по чарці, але у нашій їдальні це заборонено. Сьогодні ми будемо вечеряти в іншому місці, там і вип'ємо за наше знайомство, за майбутнє. А тепер прошу обідати, бо у нас ще чимало роботи: одержувати гроші, грати у волейбол і дивитися концерт...

— Трудненький день, — зауважив Іванченко. Всі голосно засміялися. Весело заокотіли ложки. Знатні шахтарі сиділи серед молоді, розпитували у них про поїздку, про новини в колгоспах. Новачки потроху звикали до нової

обстановки, сміливіше розповідали про себе, задавали запитання. У самому кутку сидів Багатур. Перехилившись до Степана Орлика, він про щось тихо розповідав йому.

— Що ви там секретничаєте, Степане Петровичу? — звернувся Іванченко до Багатура.

Багатур поклав ложку, розгладив вуса, підморгнув до юнаків, що дивилися на нього з великою цікавістю, сказав з усмішкою:

— Домовляємось разом іти до дівчат!

Голосний регіт прокотився по їдальні. Степан Орлик почервонів, нахилився над тарілкою. Дереза, кумедно стріпнувши своєю сивою чуприною, повів кущем білої брови:

— Може, й мене візьмете?

Багатур замахав руками:

— Що ви, Миколо Захаровичу! Беремо тільки молодих, справжніх парубків. А справжні парубки тут лише я та оці хлопці!

Слухаючи нехитрі дотепи, всі весело сміялися. Розтопився лід вичікування і настороженості. Оцей сивий старий гірник, який має таке казкове прізвище, підбрав ключ до молодих сердець, і ці серця вже розкрилися для нього, пламеніли симпатією.

А Багатур, перечекавши, поки вщухне сміх і гамір, скрипнув своїм протезом, зіперся руками на стіл.

— Якщо вже пішла така у нас розмова, то дозвольте, товариші, розказати вам, як я колись женився. Можна, Степане Даниловичу? — звернувся він до Іванченка.— Тема, гадаю, підходяща, бо у молодих хлопців діло таке якраз на порі.

Іванченко, ледве стримуючи сміх, широко розвів руками:

— Не в мене, а у них питайте дозволу, Степане Петровичу.

— Розкажіть, розкажіть,— почувлися голоси з усіх кінців. Дехто з хлопців навіть підморгнув один одному, мовляв, цікаво почути, що воно було в житті оцього чоловіка.

— Так от, хлопці,— продовжував серйозно Багатур,— діло було так... Прийшов я на цю шахту ще до революції. Звичайно, тієї шахти вже немає, бо то була така дірка, що не приведи господи... Ходили ми тоді у нашу дірку шурфом, таким підземним ходом, бо хазяїн шкодував коштів на підйомник. Прийшов у забій і відразу ж попав у лапи до лютого і тупого десятника Панфилова. Був цей Панфилов рябий, як чорт, говорив тихим пискливим голосом, очі у нього були хитрі, мов у лисиці, а душа вонюча, мов дух у тхора. Поставив він мене саночником. Цілий день тягав я вугілля до під'їзної колії кар'єрів, очі з лоба лізли. Вимерхався так, що в очах жовті плями почали кружляти. Та ще й сніданок був дорожній — шмат черствого хліба, що батько дав на дорогу, й таранька. Панфилов побачив, що я вже ледве дихаю, наказав залишатися ще на дві години, поверх тих десяти, що мені належало відробити, та ще й гукнув, щоб санки навантажували повніше. Відсапався я трохи, знову надів шлеї. Рвонув, але з місця не зрушив. Оглянувся, а Панфилов ногу поставив на полозок, рябе обличчя от-от репне від реготу...

Стерпів я те знущання, бо виходу не було. Вдома, як ще збирався на шахту, батько пока-

зував мені останній мішок кукурудзи, яку вже доїдали, сказав: «Якщо ти не почнеш заробляти і присилати нам грошей, ми всією сім'єю підемо попідтинню». Виліз я з шахти ледве живий. Приплентався в барак, упав на рогожку і заснув. А вночі мене хтось тормошить, тиче мені в руки шматок сала і щосили гукає: «Поїж, дурнику, бо завтра з шахти не вилізеш». Прокинувся я, глянув і отетерів. Біля мене сидить навпочіпки худа дівчина з коротенькими косичками, великими очима, сміється і жаліє добрими словами. «Вони будуть знущатися з тебе, щоб ти втік звідси. Але ти їж сало, щоб вистачило сили втриматися. Їж». Я повечеряв, а за хвилину вже спав, наче убитий. А через день знову побачив у бараці оту худеньку дівчину, знову вона мене нагодувала, навіть подушку підмостила під голову. Я зрадів, що у мене знайшлася така хороша подруга, і, знаєте, всю зміну про неї думав, молив бога, щоб час швидше линув, аби скоріше побачити її, почути її слова, прихилити до її колін свою голову. Так ми й поженилися. Все життя пройшли разом, жодного разу не спотикнулися, хоч і не солодко нам жилося.

Багатур оглянув сумовитими очима юнаків, що сиділи принишклі і серйозні, зітхнув. Видно було, що ця розповідь схвилювала його, настроїла на інший лад, ніж той, якого всі чекали.

— Оце дивився на вас та й пригадав про своє життя,— продовжував старий по хвилі.— Ви щасливіші за мене! Чому, спитаєте? Бо не буде похмурого і вогкого барака, не буде дванадцятигодинного робочого дня. Я вижив тоді

лише тому, що знайшлася у мене добра душа в образі такої ж бідолахи, як і я сам, а у вас таких добрих душ тепер без ліку. Ось як ми зараз зустрічаємо вас, наче рідних синів, потурбувалися про вас: і кімнати вам, і чисті простирала, і клуби, і допомога, і шана. Всі ми дуже хочемо, щоб з вас вийшли добрі шахтарі, щоб вами пишався наш народ, наша Батьківщина. Хай же щастить вам, сини мої...

Багатур сів, взяв виделку, настромив на неї котлету, але до їжі не доторкнувся. Він поглянув на присутніх, і в його очах можна було прочитати почуття, яке ніби просило вибачити його, Багатура, за таку сумну розповідь, адже він не хотів засмучувати молодиків, збирався розповісти щось веселеньке, але у нього з того нічого не вийшло. Погляд старого гірника зустрівся з очима Григорія Стародуба. Юнак зайшов в їдальню в той саме час, коли Багатур розповідав свою історію. Слова гірника глибоко схвилювали Григорія. Ось уже кілька днів він не ходив у будиночок з зеленими віконницями, де його напевне чекала Клава. Хто ота Клава для нього, Стародуба? Може, вона теж «добра душа», про яку розповідав Багатур? Запросила його в дім, нагодувала, поклала спати. Як розібратися з цим, у кого спитати поради? Григорій дивився на Багатура, а думав про своє. Ось кілька днів він мучиться сумлінням— чи йти до Клави, чи відрізати раз і назавжди? У нього було відчуття, ніби хтось підкрався до його серця і все переплутав там. Якби була оце поряд Наталя, може, й не сталося б цього лиха з ним.

Але чим більше Григорій думав про Наталю, тим далі відсувався її образ, тим яскравіше бачив перед собою миле лице Клави, відчуваючи її фізично, з болем і тривогою. Наталя була чимось далеким і неясним, як світлий сон чи прозора хмаринка у небі, а Клава... Клава вабила його не лише зовнішністю, а й своїм голосом, манерою говорити оте «шахтаре», сміливістю в коханні, якоюсь тривожною і п'яною одчайдушністю. «Треба поговорити буде з Дерезою, — вирішив Стародуб, — він наставить на розум, він підкаже вихід».

Коли обід закінчився і всі почали виходити, Стародуб теж підвівся і рушив разом зі всіма в гуртожиток. Тут молодиків вже зустрічав головний бухгалтер і касир. На столі рівними стосами лежали конверти з грішми, хлопці по черзі підходили, розписувались і з цікавістю розглядали свою першу получку. Іванченко, спостерігаючи цю картину, добродушно посміхався. Відкликавши вбік бухгалтера Федора Івановича, він сказав:

— Бачите, як добре ми з вами придумали? От... Майте на увазі, що тепер так буде завжди. Чуєте? І не лише молодим будете видавати гроші в конвертах, а й старим гірникам, всім. Чуєте? Щоб і не подумали вистроювати людей в довгу чергу біля каси. Сьогодні ж замуруйте віконечко, зніміть з нього ґрати. Добре мені діло — сталвні ґрати на віконечку каси! А саме віконечко маленьке, малюсіньке, що й голови не простромиш. Чортівня!

Федір Іванович, заклопотано чухаючи потилицю, хотів був щось сказати, та їх перебив

Степан Орлик. Тримаючи в руці синій конверт, юнак підійшов і спитав:

— Маю досить солідні гроші, товаришу, то чи можу я зараз сходити на пошту і переказати трохи матері у Дрогобицьку область? То вже буде для неї радість, товаришу!

Іванченко посміхнувся.

— Безумовно, можете. Залиште собі на необхідне, а решту пошліть. Матері буде приємно одержати таку добру вість від сина. А згодом заробите і пошлете їй більше...

Юнак подякував і швидко вийшов на двір. Іванченко обняв бухгалтера за плече, нахилився до нього і тихо сказав:

— Бачите? От воно... як! Сьогодні ж замуруйте віконечко! Чуєте?

Він серйозно подивився на окуляри бухгалтера і, круто повернувшись пішов у партком.

XII

Побачивши у гуртожитку Стародуба, Дереза поманив його пальцем, взяв за борт піджака і повідомив:

— Сьогодні у мене буде вечерея на честь новачків. Приходь.

Григорій охоче погодився. Вирішив цим приходом загладити вину перед людиною і дістати можливість поговорити з ним про те, що пекло душу, не давало спокою — про Клаву. Микола Захарович ніби угадав його думки, додав:

— Хоч вдруге і не запрошують, однак я...

одним словом — приходь. Ждатиму.— Він посварився пальцем на Григорія.— Потім ось що, я запропонував тебе на бригадира комсомольської лави. Не приховаю — були заперечення. Та я поручився. Не підведеш? Гляди мені...

Стародуб розгублено переминався з ноги на ногу.

— Страшно подумати! А що, як...

— Ніяких «що»! — засміявся Дереза.— Здужаєш! Не святі горшки ліплять. В разі чого — я ж під боком. Не бійсь! Це діло вже вирішене.

Старий гірник повернувся і пішов до Іванченка, який розмовляв з новачками.

Григорій попрямував у двір. Він уже давно збирався зайти в бібліотеку, щоб взяти якусь книжку, та все було ніколи. «От яка справа, — думалося, — він уже бригадир. Тримайся тепер, Стародубе!» Проходячи через подвір'я, раптом побачив біля паркана Клаву. Вона стояла на вулиці, обернувшись лицем до дошки пошани, і уважно розглядала портрети героїв шахти. Григорій від несподіванки прикипів на місці. Перед ним стояла невисока на зріст дівчина з картатим модним кошиком у руках, її насмішкваті очі були такі великі і звабні, що біля серця юнака аж холодок прокотився. Вона глянула на Григорія, ніби примружилась від несподіванки і знову відвернулася. Стародуб машинально вклонився, але Клава того не помітила.

Збуджений і засоромлений, Стародуб увійшов у бібліотеку, взяв якусь книжку, що потрапила під руку, подякував і вискочив на вулицю. Кла-

ви вже не було. Прикрі думки заповнили Григорія. Що подумає про нього Клава? Напевне, назве боягузом, егоїстом, дурисвітом. І справді, чому ж він так повівся з нею? Хіба вона не варта його уваги? Хіба вона зробила йому прикрість? Що, власне, сталося? Чого він боїться її? Може, дівчина навмисне прийшла сюди, щоб побачити його? Якщо так, то чому ж вона втекла? Чому навіть не попросалася?

Так, так, він справді недобре повівся зараз. Розгубився, мов те горобеня. Добре горобеня, якому вже стукнуло двадцять п'ять років! Такі горобенята вже давно мають і жінку, і дітей!

Йшов по вулиці, згадуючи минуле. Недосвідченим і юним застукала його війна. Хлопці та дівчата села Вишеньки йшли на фронт, а він гасав по вулиці, осідлавши здорового соняха. Озброївшись шаблюкою з обруча, нападав на сизе будяччя, що на вигоні, рубав капустиння в городі. Тоскно дивився, як сунули на схід стомлені, розладнані наші частини, як шкутильгали по збитому шляху поранені. А потім прийшли фашисти. Від батька перестали приходити листи, плакала нишком мати. Разом з сином копирсалася на городі, саджаючи нужденну цибулю і квасолю.

— Рости швидше, синку, — часто шепотіла блідими губами, розчісуючи непокірного чуба свого Гриші. — Адже тепер ти хазяїн у мене.

І він швидко виріс. Ходив у поле, носив мішки, вдвічі важчі за нього самого, кидав вилами гній, спльовуючи на руки, як це робив завжди батько. Дитячі забави раптом відійшли набік. Він навіть почав ходити так, як ходив батько —

неквапно, перевальцем, схиливши голову до землі. До своєї меншої сестрички Оленки почав ставитися як дорослий; заспокоював її, коли та боялася темних кутків вночі, розповідав, що домові та відьми — чиста вигадка, хоч у самого дроз прокочувалася по спині, коли уявляв лахматого і чорного домовика, який жив у комині.

У малої Оленки була подружка Наталя — тихе біляве дівча з завжди серйозними очима. Часто Наталя залишалася у них ночувати, коли засиджувалась довго, бо додому треба було йти через леваду, де живуть русалки. В такі вечори, погасивши каганця, Гриша розповідав дівчаткам страшні пригоди, які він сам вигадував. Дівчатка ставилися до нього з повагою, бо він хоч і малий, однак дужий і розумний — з ним он мати радиться в господарських справах, зважає його погляди. А хлопчик все розповідав і розповідав різні історії, знаючи напевне, як стукотять поряд нього два маленьких серця.

Щоб зовсім бути схожим на дорослого, Гриша вирішив закохатися. Але в кого? В Наталю? О ні, вона ще дитя. Про що з нею говорити, коли вона боїться русалок? От якби закохатися у Оринку. Ця дівчина красива, доросла, у неї біле лице, повний стан, чорне, мов вугілля, волосся, заплетене віночком. І він почав стежити за Оринкою. Кожного разу, побачивши її на вулиці, зупинявся і довго дивився вслід. Але Оринка не помічала його. Це завдавало горя. Вирішив твердо: ось він виросте, піде на війну, повернеться з медаллю, тоді Оринка вже напевне помітить його, полюбить. На цьому він і заспокоївся.

Якось, коли наші війська пішли у наступ і ворог почав відкочуватися, кидаючи зброю і захоплені землі, в село вступила частина, в якій служив Гришин батько. Лише кілька годин був батько вдома, але й того вистачило, щоб Григорій домігся свого: він умовив батька забрати його в полк. Батько служив повозочним, у його міцній, кований залізом бричці лежали плащ-палатки, галети, нові гімнастборки. Вмостившись зручніше на сидінні, Гриша весело поглядав на світ, наспівуючи веселу пісеньку. Так на отій бричці він доїхав аж до самого Берліна. І коли бричка весело застукотіла по бруку, пропливаючи попід Бранденбурзькими воротами, батько скинув свою вухату шапку, перехрестився і сказав:

— Оце ми, синку, й у самому лігві. Тепер кінець війні.

Однак хоч війна і скінчилася, але їм довелося ще чимало прожити в Німеччині, аж поки, нарешті, прийшов наказ повертатися додому. Мати не впізнала Григорія — колись забите працею і нуждою хлоп'я розквітло, піросло, похорошило. Дивилася на нього і посміхалася щасливо: дай боже кожному такого сина! Хоч йому було ще тільки шістнадцять років, однак він був такий високий та дужий у плечах, що мати сказала:

— Як ти підеш до школи, сину, адже ти вже парубок?

Але Григорій пішов до школи. Він продовжував навчання, працював у колгоспі, ходив гуляти в клуб. Незабаром він закінчив курси трактористів. Це було влітку. А восени він вже

сидів за кермом трактора. Зібрали хліб, і Григорій приніс додому велику суму грошей. Купив собі новий костюм, хромові чоботи. Він готувався до зустрічі з красунею Оринкою, яка за цей час стала ще чарівнішою. Дитяча примха залишила слід — він часто думав про дівчину, в серці не вщухав солодкий біль.

Та враз по селі пішов слух — Оринка вийшла заміж. У відпустку з армії приїхав Яків Рудько і забрав красуню. Здавалося, чому б сумувати Григорію. Адже він жодного разу навіть не говорив з дівчиною про своє почуття. Оринка дивилася на нього, як на хлоп'я, не більш. Нащо ж так сумувати?

Але Григорій сумував. Подався аж на два тижні у поле, жив у вагончику, повернувся разом з бригадою, коли розмови про весілля Оринки стихли. Ніхто не знав про почуття хлопця, але Григорієві здавалося, що весь світ глузує з нього, насміхається...

«Буду тепер вічним холостяком», вирішив Григорій і безжурно заспівав. Маючи вільний час, він тепер щовечора ходив до клубу, танцював з дівчатами, дивився кінофільми. На столі у папці лежало посвідчення про закінчення семирічки, у кишені — довідка, яка свідчила, що Григорій Стародуб — тракторист МТС. Як не трудно було, а життя впорядковано, можна й повеселитися.

Одного разу Григорій повертався з гулянки. Попереду йшла вервечка дівчат і співала:

Хата світла у Дениса,
Є куди дружину взять...
Голова ж не зовсім лиса—
Можна ще парубкувать...

«Хто ж то співає?» подумав Григорій і врізався в ту вервечку, розірвав її, заглянув в обличчя дзвінкоголосої. З подивом і сміхом відсахнувся — це була Наталя, ота білява дівчина з Садового кутка, яку він знав майже з пелюшок. Зобразивши насмішкувату гримасу, Наталя вирвалася з дужих рук юнака, перебігла на правий край і знову завела:

І в добрі живеш, в привіті,
І найкраще ореш ти,
Та невже у цілім світі
Милої не зміг найти?

«Це вона про мене співає», подумав Григорій. Буйний хміль ударив у голову. Раптом згадалося, як колись ночами розповідав страшні пригоди, як мружились у Наталі від страху великі очі, як полохливо стукотіло її серце. Тихе біляве дівча тепер було дорослою дівчиною. Вона ще й зараз була худенька, але струнка і дзвінкоголоса, мов юна тополька на весняному вітрі. Згадалося, як захоплено колись спостерігала Наталя за ним, коли він уміло рубав дровиняку або копав город. Стояла і довго дивилася на нього, мов на казкового велетня.

Всі ці спогади, хмільна, насмішкувата пісня зробили своє: Григорій міцно взяв дівчину за руку і повів додому через густу леваду. Це було перше провадження у них, але вони обоє відчували, що воно не останнє. Наталя розповідала хлопцеві про сільські новини, згадала чомусь і про Оринку:

— Хоч і бучне було у неї весілля, але нерадісне.

Григорій нахмурився. Невже оця дівчина щось знала про його почуття до Оринки? Ні, не може цього бути, адже він нікому про це не говорив, навіть собі не смів признатися.. Тож чому вона згадала про неї? А Наталя, не помічаючи збентеження хлопця, розповідала далі:

— Оринка вийшла заміж не за того, кого любила. Кажуть, що вона вийшла за Якова тому, що він має шість орденів...

— Ось як! — вигукнув Григорій. Цього він не знав, як не знав і про те, що Оринка когось любила. Довго розпитував у дівчини про весілля Оринки, вдаючись до найменших подробиць. Видно було, що юнак тяжко переживає перший поштовх життя. Наталя ніби відчула це, зробила рвучкий рух і звільнила свою руку.

— Любити одного, а вийти заміж за іншого — як можна? — дивувався Григорій. Він хотів заохотити дівчину до розповіді, адже вона, певне, все знала про цю історію. — Та й він цяця — навішав на груди орденів і гадає, що бога за бороду схопив!

Наталя зиркнула на нього.

— Справа не в орденах. Я не про нього говорила, а про неї. Він то що... Всі наші хлопці були у неї закохані.—Вона виразно подивилася на Григорія. — А вона любила Терешка, отого, що виїхав на Донбас. Дуже любила, листів чекала, та він щось довго збирався, хату будував, а вона й не дочекалась... А я, наприклад, без любові не вийшла б ніколи, хоч би мені довелося в дівках посивіти.

Стародуб уважно подивився на дівчину. Звідки в оцій білій голівці такі серйозні думки? Ні-

коли він не передбачав, що оте дівча, яке боялося ходити через леваду, могло мати свої погляди на життя і до того ж погляди розумні. Йому стало якось незручно перед дівчиною, наче вона могла прочитати його сумніви. Вказав на густі сутінки біля товстих тополь, засміявся:

— Оце тут бачила тоді русалок? І вони страшні?

Обоє сміялися, бо знали, про що була мова.

З цього у них і почалося. Григорій тепер нетерпляче чекав вечора, щоб скоріше побачитись з Наталею, яка знала силу-силенну пісень і вміла їх співати. Вона вже працювала в ланці, допомагаючи матері. Тільки чомусь перестала приходити до своєї подружки Оленки — їй тепер було незручно заходити до хати, у якій жив її Григорій...

Плинний потік думок враз було обірвано знайомим вигуком:

— Мое вам! Братерський привіт!

Назустріч йшов безхмарний, нафранчений Афоня. Зелене демісезонне пальто летіло за ним, наче у хлопця раптом вирости крила. Григорій зрадив зустрічі. Неждані пригоди і робота в забої у різні зміни були причиною того, що він не часто бачився з хлопцем, який йому подобався.

— Куди так вирядився? — спитав Стародуб. — Чи не на побачення?

— Ви вгадали, товаришу Стародуб! — чомусь знову перейшов хлопець на «ви». — Вгадали! Два роки на цій шахті, а й досі не знав, що

на сортировці у нас такі красуні працюють! Там у мене завелася така муза, що хоч топись.

— Нащо ж топиться? Женись краще на своїй музі, — порадив Стародуб.

Афоня спалахнув дівочим рум'янцем, пошепки відповів:

— Біда, що ота Муза важить удвічі більше, ніж я. Сміятимуться на руднику.

Григорій зареготав.

— Отака здоровенна муза? Поясни толком...

Хлоп'як сказав, що дівчину, яку він зустрів, таки справді звуть Музою, хоч це ім'я їй зовсім не до лиця, бо дівчину можна сміливо ставити на вантаження породи — отакенні ручища, отакенні ноги і отакенна спина.

— Боїшся габаритів? — сміявся Григорій.

— Трохи боюсь, — блискав очима Афоня, — але видно з усього, не побоюсь зрештою.

— Закохався?

— Схоже на те.

Григорій розвів руками.

— Так хто ж їй дав таке ім'я? Інтелігентська дщерь?

— Колгоспниця з Старо-Бешівського району! Каже, що це вчитель якийсь порадив батькові наректи її так. Просить, щоб я називав її Машею.

Стародуб щиро сміявся з біди Афоні, він ще раз в думці зрадів, що зустрівся з цим іскристим і завжди усміхненим юнаком.

— Слухай, Афоню, — раптом урвав сміх Стародуб. — Ти хлопець видний, в дівочих справах обізнаний, скажи мені про одну дівчину. Знаєш ти хоч одну Клаву на руднику?

— Клаву? — замислився Афоня. — Знаю. Їх аж чотири. Яку тобі схарактеризувати?

— Оту, що живе з матір'ю вдвох, аж отам, — він показав на низенькі будиночки, що стояли аж на краю Загірної вулиці.

— Лавриненко? Клава Лавриненко? Е, товаришу Стародуб, не туди ворота. Там зайнято. Стародуб зробив нервовий рух.

— Не плещи дурниць, скажи толком, ти її знаєш?

— Лавриненко? — здивувався Афоня. — Так свої п'ять пальців. Рожевий абажур. патефон, голубі занавісочки, рожеві боровички власної закваски... Аякже! Не один раз ми з Циганком...

Стародуб рвучко повернувся і пішов вздовж вулиці. Та його догнав Афоня, запротестував:

— Чого ж гніватися, товаришу Стародубе? Питали? Питали! От я й відповідаю. Не питали б, не відповідав. Як двічі по два чотири. Ясно?

— Нічого мені не ясно, — роздратовано відповів Стародуб, — ти помилився, у неї немає ні патефона, ні абажура. То, мабуть, інша Клава.

Афоня здивовано розвів руками.

— То, може, Клава Грушевська? Але ж вона живе в іншому місці, на базарі. Стій, стій...

Однак Стародуб похапцем попрощався і, хоч як його не утримував Афоня, пішов. Він хотів залишитися наодинці, щоб обміркувати те, про що почув. Добрий він дім знайшов! Притулок злодюги Циганка! От так втюпився! Добре, що хоч Дерезу не попитав про Клаву, було б халепи.

Григорій поминув будинок, де жила Клава, знову повернувся назад, глянув на вікно, але побачив у ньому лише голубу занавіску. Постояв мить, роздумуючи над тим, чи постукати, чи піти і назавжди забути сюди стежку. Він уже твердо був переконаний, що більше ніколи не дозволить собі відновити зв'язки з дівчиною, про яку ходить така погана слава, але якась сила тягла його до Клави... Та здоровий глузд все ж переміг, і Стародуб, запаливши цигарку, твердою ногою рушив до свого гуртожитку.

Змінивши галстук і сорочку, Григорій за годину вже стукав у хвіртку, за якою виднівся цегляний котедж Дерези. Йому відчинила хуленька дівчина з ластовинням, яка відразу ж сказала, що вона донька Дерези, Ніна, і що вона чекає Стародуба.

— Оце він і є,— засміявся Григорій.— Що, вже всі зібрались?

— Давно,— відповіла Ніна. — Батько весь час поглядав на годинник, хмурився і невдоволено смикав брову. Перепаде вам від нього — він строгий.

Григорій зробив хитре обличчя.

— Розраховую на вашу підтримку. Знаєте, була одна дуже важлива справа, яка...

— Ясно,— відрубала Ніна. Вона вся іскрилася від юності і випитого вина.— Все ясно. Тут замішана жінка?

— Жінка,— насмішкувато прискалив око Григорій.

— Ви з нею посварилися?

— Чому ви так думаєте?

— У вас стурбований вигляд...

Стародуб пильніше глянув на Ніну. Вона вся тремтіла від холоду, але мужньо зносила його, бо дуже хотіла довідатися про таємницю оцього юнака, про якого так багато чула від батька. Була вона якась прозора, хворобливо тонка, і Григорій подумав, що оця дівчина, мабуть, часто хворіє на ангіну, просиджує ночі над книгами, дуже розумна, але квола здоров'ям, і тому їй важко буде вийти заміж. Щоб покінчити з цією дивною і несподіваною розмовою, сказав абищо:

— Посварився. Вгадали! Бачите, якби вона мені того не сказала, що вона сказала, то я їй теж нічого б не сказав...

— Артист! Дипломат! — засміялася Ніна і, взявши юнака за руку, потягла у хату. Роздягаючись, Григорій встиг оглянути у розчинені двері всю компанію. За столом сиділи розчервонілі новачки. перед кожним з них стояла чарка з вином. Дереза сидів на почесному місці, нервово поскубував сиву брову — це означало, що він сердиться. Коли на порозі з'явився Стародуб, Дереза, не чекаючи привітання, махнув рукою:

— Сідай тепер біля порога, бо завинив перед нами.

Григорій сів на вільний стілець. Ніна спохватилася.

— Тату, у товариша Стародуба є поважні причини. Я про все довідалася. Зміни гнів на милість.

— Гавазд,— посміхнувся старий гіоник, — міняю, але все ж склад злочину є, і тому пропоную налити йому штрафну...

Григорію налили повен стакан вина, він випив його. Микола Захарович після цього тепліше глянув на юнака, підморгнув доньці, і та швидко поклала на тарілку Григорія закуску. В цей час з кухні вийшов юнак з патлатою головою, подивився на Стародуба, чоло його трохи нахмурилося — здавалося, він пригадує, де міг бачити цього хлопця. На допомогу прийшла Ніна.

— Знайомтесь, товаришу Стародуб, це мій чоловік.

Патлатий юнак перехилився через стіл, міцно стиснув Григорію руку, показав разок міцних зубів.

— Дуже приємно. Іван Яровий.— Він глянув на дружину і додав винуватим голосом: — Що хоч роби — не спиць. Доведеться тобі йти, приспати Олесика.

«Он як», подумав про себе Григорій. Виявляється, що він здорово помилився, думаючи так про Ніну. Вона вже заміжня, у неї є син. Ого! От тобі й кволенька... Та ще й чоловік не який-небудь — головний інженер шахти. От так історія.

Коли Ніна вийшла у сусідню кімнату і звідти почувся її тихий голос, яким вона виводила вічно юну і вічно чаруючу пісню про котика, який вже давно ліг спати і наказав робити це всім маленьким дітям, Дереза, відсунувши від себе стакан і тарілку, сказав твердим голосом:

— Так от, голуби мої, ото ж я й кажу вам...— Він глянув на Стародуба, підвищив голос.— Ми чекали вас, бо маємо надію на свою зміну. Яка б не була вмiла рука, але якщо вона вже трем-

тять, бо за плечима прогуло шість десятків, то й вона нічого не вдіє. Треба, щоб юні руки підхопили відбійний молоток... Ми вам дамо кращу свою дільницю, де не один гірник заслужив славу, і пошану народу. Пласти там добрі, є де розгорнутися молодечим плечам. Отак-то... Даемо вам третю дільницю. Цю дільницю у нас називають «хлібною», бо там можна заробити на хліб... От ви чули розповідь нашого старого гірника Багатура. Пам'ятаєте, як він починав свою шахтарську кар'єру? Я теж починав її не краще. Тоді робили все, щоб убити в тобі мрію, запал, щоб ти був рабом обушка, слухняним і покірним. А ми тепер для вас робимо все... Як змінився світ! Просто дивно! Душа радіє за вас... Щасливі ви люди!

Дерева розхвилювався, голос його обірвався. Молоді хлопці дивилися на нього, мовчали. Кожному хотілося відповісти на ці слова, але ніхто не зважувався. Тоді раптом підвівся юнак у вишитій гуцулці, рвучко відставив стільця. Григорій впізнав Степана Орлика.

— Дорогий Миколо Захаровичу! Дозвольте мені сказати вам... Я ось що хочу сказати, товариші.— Орлик помітно хвилювався і тому відразу не міг опанувати себе.— Ми, молоді шахтарі, розуміємо вашу турботу і сподівання. От мій батько якось говорив мені: збираючись у далеку дорогу, в інший світ, ми, старики, з турботою думаємо про те, щоб наші діти добре берегли здобуте нами у важких боях і стражданнях. Щоб йшли вони вірною стежкою, щоб не збилися з путі... Так я так думаю, товариші, що ми не зіб'ємось. На комсомольському знамені

горить вже чотири ордени. То добрий знак! Він говорить за те, що ми йдемо правильно! Не збиваємось з путі. І не зіб'ємось.

Юнаки гаряче заплодували, так їм сподобалася відповідь Орлика. А Дереза, підхопившись і поминувши кілька стільців, нахилив до себе кучеряву голову Орлика і міцно, по-батьківському, поцілував його в лоб.

— Добре ти сказав, сину, навіть краще за мене. Порадував мене. Спасибі. Саме таких слів я й чекав. Коли постарієте, тоді ви мене зрозумієте...

Увійшла Ніна, завела патефон.

— Ну, а тепер до танцю,— скомандувала вона. Підійшла до Орлика, повела в коло. Григорій швидко зсунув у куток стільці, сперся ліктями на низький темночервоний сервант, почав розглядати різні статуетки і чашки, розставлені дбайливою рукою. Він поглядав на Ніну, яка вибором носилася в парі, очі її світилися молодістю і завзяттям, а щоки пашіли вогнем. «От тобі й кволенька,— знову подумав про доньку шахтаря.—Уже й Олесика має, а самій, мабуть, не більше вісімнадцяти. А от він, Григорій, ще нічого й нікого не має. От як склалося життя». В око впали золоті літери, вибиті на склі тонкої чаші: «За натхнення весною й осінню». Григорій пильніше придивився і прочитав нижче, дрібнішими літерами: «Зумій почути пісню солов'я восени». І аж на самому краю, біля самого дна чаші зовсім дрібно було вибито: «Аня». Стародуб задумався. Кому належать оті слова? Хто їх писав і кому присвячував?

Він оглянувся і побачив поруч себе Дерезу.

Старий спостерігав за юнаком, непомітно посміхався.

— Діла минулі, відшумілі,— він зітхнув і прикрив очі волохатими бровами.— Знаки юності.

— Чудово сказано,— задумливо протяг Григорій,— багатозначно. Цікаво, хто ця Аня?

— Он вона,— вказав Дереза на портрет, що висів на вузькій стіні проти входу.— Кожного дня мене зустрічає тихою ласкавою посмішкою, коли повертаюся з роботи. Моя дружина, царство їй небесне. П'ятдесят три роки йшли разом в житті, рука об руку, не розлучаючись. Тепер от довелось... назавжди.

Дереза відірвав погляд від портрета, подивився на дочку. Обличчя його проясніло, очі поїнялися щасливим блиском. Перед ним кружляла жива, юна Аня.

— Мов дві краплі води,— сказав Григорій, вдивляючись у портрет.— Буває ж таке в житті.

Дереза зробився серйозним.

— Отож-то й є! А кажуть — люди, помираючи, зникають в землі! Помилочка! Вони живуть в образі своїх дітей! І характер передають їм свій, і вади, і добрі риси. Навіть зовнішність! Он як! Природа — розумна. Все передбачила. Щоб людина жила вічно, щоб не згасала у леті, мов та зірка... Якого ж нам ще безсмертя? Та ще як діла твої чесні і уміння твоє перейде до дітей — сміливо йди у інший, у кращий світ, як кажуть англійці, ти будеш жити, дивитися на світ очима своїх дітей, працювати їхніми руками. Он як воно! Га?

Він тепер був бадьорий, щасливий, потеплий. Танцював з донькою «польку», присту-

куючи по-парубоцькому закаблуками, потім запропонував покатати молодих на своїй машині.

— Купив собі «Победу», хочу показати вам наше містечко вночі. Красиво! Скільки вогнів, скільки принад! Йди, виводь машину, Іване,— звернувся він до зятя.— Похвастаюсь своєю машиною. Адже завтра вже ніколи буде— всі підете в шахту на екскурсію. На перше побачення, так би мовити.

Всі почали одягатися, загрюкали стільці, зашаркотіли підшви. Григорій теж одягся і непомітно вийшов на вулицю. Він намагався пошвидше залишитися на самоті, щоб подумати про своє, важливе і невідкладне, яке вимагало вирішення. Видно, що це треба розв'язувати самому — Дерезі зараз не до нього. Он як він упадає біля Орлика...

XIII

Ожила, зашуміла третя дільниця! В цей день Вакуленко ще зранку надів спецівку і спустився в шахту. Ходив по штреку, рахував вагончики, що пролітали мимо нього, з задоволенням поглядав на фосфоричні спалахи циферблата свого наручного годинника. Підземні колії тепер були нові, вагончики хутко котилися в штреки, до лав, звідти вони поверталися навантажені вугіллям, в якому, здавалося, палахкотів жар сонця. На багатьох вагончиках хтось крейдою надписав: «КСМ». Це значило, що почала працювати комсомольська лава.

Побачивши начальника шахти, який підходив до кліті, Багатур крикнув:

— Жмуть комсомолята! Ач, як жмуть! Гляньте!

Він ткнув пальцем на вагончик, потім на другий, на третій.

— «КСМ». І теж «КСМ». Кожний другий вагон! А дільниць три. Що, виходить, Павле Семеновичу?

Вакуленко глянув на старого гірника, ледве вловив посмішка промайнула по його обличчю. Багатур сьогодні надів нову спецівку, вийшов на роботу чисто виголений, якийсь помолоділий і підтягнутий. Начальник шахти провів долонею по своєму шорсткому підборіддю, нахилив голову. «Ось вона яка сила молодості, навіть стариків примушує частіш голитися». І, щоб не видати своїх думок, сказав розважливо:

— Воно то так, але ж... Вимотаються за дві три години, а потім вагончики з позначками почнуть надходити все рідше й рідше. Що там собі думає Дереза? — Постояв ще трохи, а потім став у кліть і поїхав на поверхню.

Та передбачення досвідченого Вакуленка на цей раз не справдилися. До кінця зміни темп видобутку не знизився. Комсомольська лава за зміну видала вугілля на п'ятдесят тонн більше, ніж інші дві лави тієї ж дільниці, разом взяті. Про це доповів начальнику сам Іванченко, який цілий день провів у шахті і виліз разом з шахтарями. Вимазаний у вугільний пил, стомлений, але щасливий секретар парткому стояв у нарядній і, обгорнувши газетою

телефонну трубку, щоб не вимазати брудними руками, гукав:

— Так що, Павле Семеновичу, можеш спокійно віддавати команду про ремонт колій на другій дільниці. А згодом і на першій. Нас досі різав транспорт. Тепер ми знайшли ключ. Не тільки виконаємо план, а віддамо державі борг! Віддамо! І ось що, поки не забув. Треба негайно розпочати відкриття пласта «К». Треба включати резерви! Люди тепер у тебе, плануй і готуй плацдарм для загального наступу по всьому фронту. Чуєш мене?

Іванченко пішов у роздягалку, а за кілька хвилин вже форкав під гарячим струмом води в душовій. Коли виходив на подвір'я, здибав Дерезу. Старий гірник насунув на очі шапку-вушанку, пов'язався товстим зеленим шарфом — він боявся після бані простудитися.

— Ледве впізнав вас, — сказав весело Іванченко, — видно з усього — розбагатієте.

— А розбагатію! — крикнув Дереза. — Якщо так рубатимемо, зробимо всіх багатими.

І він почав розповідати Іванченкові, як сьогодні весело і гамірно було на третій дільниці, особливо у комсомольській лаві. Молоді відбійники, такі, як Стародуб, матроси та з новоприбулих Степан Орлик, працювали блискуче. Та цього мало сказати — блискуче. Стародуб та Володимир Бак не тільки самі перевиконували норми, вони вчили молодих.

— Знаєте, дивився я, як Стародуб вчив Орлика тримати молоток, як він кричав «роби, як я», на серці робилося тепло і світло. Талановитий юнак отой Стародуб, раджу придивитися

ближче, познайомитися. З нього можуть бути люди.

— Я теж помітив його,— озвався Іванченко, думаючи про щось своє,— помітив, як він вболіває за справу комсомольської лави. Подивимось, що буде далі. Ще рано робити певні висновки.

Дереза раптом смикнув когось за рукав. З гурту шахтарів, що прямували до ідальні, вийшов Стародуб.

— Про вовка помовка, — сказав Дереза, звільняючись від туго зав'язаного шарфа, — як, Гриша, піджилки не тремтять?

Григорій ніяково посміхнувся.

— Як вам сказати...

— Правду треба сказати,— допитувався Дереза.— Правду.

Стародуб глянув на Іванченка, у якого над очима звелися вичікувально брови, подумав мить, відповів:

— Тремтять піджилки, Миколо Захаровичу. Але тремтять не від втоми, а від радості. Так добре почалося, от якби так було завжди. А то, чого доброго, знову почнуть перекидати нас з дільниці на дільницю, знову чехарда якась почнеться...

— Не почнеться,— твердо сказав Іванченко,— ми простежимо за тим, щоб вас не чіпали. Нам потрібне вугілля, а не щось інше, а рубати вугілля ви вже навчилися. Тепер треба вчити інших. Адже у двох останніх лавах справи не покращали. А там теж комсомольці працюють. Допоможіть їм.

Стародуб попросив у Іванченка:

... Хай у нас не забирають Миколу Захаровича, ми без нього засиплемось.

— От тобі й на,— розвів руками секретар парткому,— не вік же вам працювати з учителем. У нас є інші дільниці.

Стародуб сердито блимнув на секретаря партійної організації.

— Просимо залишити його у нас, у комсомольській лаві. З його допомогою ми незабаром створимо комсомольську дільницю, тоді...

— Що тоді? — знову звів запитально брови Іванченко.

— Тоді ми візьмемо на буксир всі інші дільниці і не відпустимо, аж поки не вирівняються. Не думайте, що ми дбаємо лише за себе. Вся шахта повинна працювати відмінно.

— Правильно,— задоволено кивнув Іванченко,— правильно, час рекордних бригад та лав минув, це вже нас не влаштовує. Треба, щоб усі йшли в ногу. А раз так...

— Але відразу всі дільниці не витягнеш,— перебив його осмілілий юнак,— треба поступово. Ось чому ми просимо залишити у нас Миколу Захаровича.

Дереза голосно засміявся:

— Який же з мене комсомолец? Ні, не гоюсь, не підходжу. Ось уже шостий десяток на виході. Незабаром той...

У Стародуба лукаво заіскрились очі.

— Людина, яка вміє восени почути пісню солов'я, ніколи не старіє.

— Як, як? — засміявся Іванченко. — Ану, повторіть. Дотепно, чорт візьми...

Григорій повторив афоризм, вичитаний на

часі в хаті Дерези, багатозначно глянув на старого гірника. Той мовчав, насупивши сиві брови. Видно, що він не був охочий зараз говорити про те, що нагадувало минуле, його молодість, його вчорашній день. Як там не говори, а здоров'я у нього підупадало з кожним днем, все важче та важче ставало ходити зігнутих у низькій лаві, руки вже починали не на жарт тремтіти, на очі напливали неждані сльози старості. Вже давно можна було б перейти на пенсію, сидіти у теплій хаті, годувати з рук голубів. Та справи на шахті були такі, що про це старий гірник навіть не смів думати. Життя вимагало від нього бути молодим, і він робив все, щоб ним бути. І коли Іванченко сказав, що аргументи, виставлені комсомольцем Стародубом, досить сильні і що, мабуть, доведеться на них зважити, Дереза рішуче махнув рукою:

— Воля ваша. Якщо для діла треба — ми що ж, не відмовимось від честі належати до комсомолу. То велике щастя — бути молодим, не кожному воно дається...

Вони зупинилися біля їдальні, Стародуб запросив обох на вечерю, але Дереза сказав:

— Спасибі. У нас є свій дім, є своя сім'я. Треба йти додому.

Він потиснув руку Григорієві, швидко пішов у провулок. Іванченко ще трохи постояв, затягаючись запашною цигаркою, потім ніби ненароком запитав:

— Вас у гуртожитку влаштували? Ну, як там, зручно? Не бешкетують хлоп'ятка? З ким вас поселили?

Григорій відповів, що живе з якимсь інженером, але він його ще не бачив, бо в різні часи повертаються з шахти. Хлоп'ятка не бешкетують, хоч і є там такі, що не забули про Циганка, інколи зчиняють гармидер... Та вже їм це не проходить даром, адже знають, що є люди, які не бояться дати бешкетникові в зуби.

— Це ви про себе натякаєте? — посміхнувся Іванченко.— Вас бояться?

— Чому мене? — заперечив Григорій.— Найбільш вони бояться тепер матросів. Ці хлопці не дають дихнути хуліганам.

Іванченко довго розпитував про роботу бригади, поцікавився, хто до неї входить. Григорій назвав комсомольців, які виявили бажання стежити за порядком, і з серцем сказав, що неправильно зробили, відмовивши Афоні у його проханні зарахувати його у цю бригаду.

— Чекайте, — перебив його Іванченко, — це який Афоня? Отой, що дружив з Циганком?

— Ну й що ж, що він дружив з Циганком? Дружив, але потім зрозумів, що помилявся. Хлопчина чесний, хоч і франт... Неправильно, товаришу Іванченко, що йому відмовили.

— Гм,— промовив задумливо секретар парткому,— ось яке діло. А звідки ви знаєте, що Афоня визнав свої помилки? Може, він тільки прикидається таким?

— Не прикидається! — скрикнув запально Григорій.— Я знаю. Адже це я йому порадив сходити до Шовкопляса і розказати про свої зв'язки з Циганком. На підставі його матеріалів Циганка засудили до в'язниці. Афоня чес-

ний хлопець, хоч і безхарактерний, його треба включити в бригаду.

— Ось що,— відмахнувся Іванченко від якихось своїх настирливих думок, що заважали йому, як здавалося Григорію, бути уважним в розмові,— ось що, ми це діло поправимо. Дуже схоже на те, що мене тут обвели круг пальця... Я перевірю... А скажіть мені, чи розповідав вам Афоня про Клаву Лавриненко? Не було розмови про неї?

У Григорія по спині поповз неприємний холодок. Зляканими очима дивився він на секретаря парткому і не міг нічого сказати — губи його ледве ворушилися, але беззвучно, ніби він онімів. Нарешті продихнув:

— Про Клаву? А при чому тут якась Клава?

Іванченко зрозумів, що юнак нічого не знає про Клаву Лавриненко, і тому він, міцно потиснувши руку Григорієві, пішов. Стародуб дивився йому вслід і думав про те, що всі ці дні мучило його, не давало спокою: про Клаву. Чому він досі не вияснив всього, чому мучить себе загадковістю і неясністю? Адже найстрашніше — невідоме. Чому ж він тягне?

Істи йому перехотілося, говорити ні з ким він більше не міг. Швидко поминув приміщення їдальні, клубу і вийшов на дорогу, що вела в глиб містечка. Незабаром він уже стояв біля знайомої низенької хати з зеленими вікнами, де вже горіло світло. Полохливо постукав у вутлі двері, які від дотику самі відчинилися, віддавши лунким скрипом у сінях. Його зустріла Клава. Звузивши свої променисті очі, вона скрикнула:

— Нарешті! Нарешті прийшов ти, шахтарел!

Обгорнула теплими руками, запашна і ніжна, наче терпкий дух полину. Увела в хату, причепурену і пропахлу домашнім теплом, сказала торжествуюче:

— Я знала, що ти прийдеш, знала! Я зробила у перший вечір помилку і ледве не втратила тебе! Але ти прийшов, ти прийшов!

Вона кружляла по кімнаті, рожевий халатик закочувався, оголюючи білі струнки стегна. Та Клава раптом зупинилася, уважніше придивилася до стурбованого обличчя юнака, простягла до нього руки.

— Що з тобою? Якась неприємність?

Стародуб витримав паузу, суворо подивився на дівчину, наче бачив її вперше, крикнув:

— Привіт тобі від Циганка!

Клава злякалася. Руки її опустилися, тонкі ніздрі затремтіли. Та це було лише мить. Вона зобразила презирливу гримасу, відійшла до вікна.

— Ось що...— Вона вивчаюче дивилася на Григорія, якась важка думка хмарила її невисокий красивий лоб, увитий недбало зачесаним волоссям.— Так ось в чому річ, а я думала...

Її широко розкриті очі вщерть наповнилися сльозами, вона обхопила руками голову і впала на диван. Ридання стрясали її круглі, білі плечі.

— Я так і знала... Тобі набрехали на мене. Так завжди буває, коли зустріну порядну людину. Всі проти мене. Чим же я завинила перед людьми? В'їлися, хоч втікай світ за очі. Або вішайся. Виходу немає.

Вона так гірко плакала, що це зворушило

Григорія, він підійшов до неї, приторкнувся рукою до її плеча.

— Заспокойся, розкажи краще мені все... Все по порядку.

Клава висмикнула своє плече з-під його руки, люто скрикнула:

— Не чіпай! Я ненавиджу тебе! Я думала, що ти сильний, що я зможу спертися на тебе, почати нове життя. Помилалася! Ти наслухався пліток, повірив, зрадив мене!

Вона ще довго плакала, але коли Григорій підвівся і сказав, що хоче йти, бо вона не бажає з ним говорити, Клава схопилася на ноги. Григорій глянув на її обличчя і зацікавився. Ще ніколи він не бачив таких красивих очей, наповнених, мов у дитини, сльозами. З мукою на обличчі, яке від цього було ще привабливішим і чарівнішим, вона стояла і дивилася на нього. Таким очам не можна не вірити, такі очі переконують кого завгодно. Ось чому Григорій застогнав, наче його хто поранив у серце, прихилив її голівку до себе на груди і поцілував.

— Влаштуй мене на якусь роботу, я буду сумлінною і чесною,— говорила Клава, зазираючи йому у вічі.— Візьми до себе або перебирайся сюди. Я створю тобі маленький рай у оцій хижці, я тебе буду завжди любити і берегти від лихих жінок, які чомусь заздять мені і намагаються убити мене.

— Клаво,— протяг Григорій, переборюючи млюсть, яка розливалася по всьому тілу.— Розкажи ж хоч про себе, адже я не знаю, нічого не знаю... Якось все так раптово, навально, бен-тежно. Розкажи...

Клава скинула капці, підбгала під себе ноги, вручно вмостилася на дивані. Дивилася кудись у затінене вікно, говорила так, наче стояла на сцені.

— Я хочу жити! Чесно, відкрито, як усі люди. Мені не потрібне багатство, розкоші. Я хочу працювати, разом з тобою ходити до театру, до клубу, щоб усі говорили тобі — ти щасливий. І я — теж... Хіба я не маю права на це? Хіба я така незграбна і відворотна? От каже дехто, що ніби вже й не така відворотна. Компліменти мені кидають. А я нічого того не хочу! Я хочу бути, як усі... Як у тій пісні, ти таку знаєш?

І вона заспівала якусь давню злодійську пісню, у якій говорилося про безконечні стовпові дороги Сибіру, про чарівника-злодія, який ножем прокладав собі шлях в життя, аж поки не зустрів красуню Марусю, що приворожила його своїми очима і повела за собою. І тоді злодій-чарівник облишив нічні пригоди на шляхах, став смирний і покірний, носив свою Марусю на руках, викликаючи подив і захоплення безмірною любов'ю бандита... Григорій слухав цю пісню, і в його жилах стигла кров. Що являє собою оця красива дівчина, яка, певне, зазнала на своєму короткому віку чимало злигоднів, чимало пригод? Як добратися до її таємниці, до таємниці її серця? Коли пісня скінчилася, він сказав з печаллю в голосі:

— Відбуваєшся, мила, пустими словами. Більше сказати правду? Про себе. Я вимагаю правди. Хай вона буде гірка, жорстока, колюча. Все одно, кажи. Я слухаю.

— Що ж ти хочеш від мене? Про що тобі розказувати?

— Про все. З самого початку...

— Дуже багато хочеш! — Клава так загонисто засміялася, що Григорій навіть ахнув: невже вона кілька хвилин тому ридала? В ньому кипіла лють, протест, йому хотілося встати, грюкнути дверима і ніколи більше не з'являтися тут. Але звабні ямочки на рожевих щоках, блиск насмішкуватих очей, білі плечі і вкрадливий голос примусили його сидіти і чекати. Нарешті Клава стала серйозною.

— Розкажу тобі все, тільки про одне не питай. Обіцяєш?

— Про що саме не питати?

— Про мою першу любов. Знаєш,— Клава перехилилася до нього, гаряче зашепотіла над самим вухом: — Я боюся ревнивих, мені нестерпно бачити сцени ревнощів, тому я тобі не розкажу про своє перше кохання. Добре? Нащо тобі воно? Все одно—не вернеш. Про наслідки того кохання ти вже знаєш...— Вона сором'язливо прикрила очі довгими почорненими війми.— Але знай — після того гріха у мене нічого ні з ким не було, крім тебе... Ясно тобі? А про деталі не питай. Нецікаво, як в сучасних любовних романах...

І Клава розповіла про себе. Родом вона з Херсона. Вчилася в середній школі, батько працював на нафтоперегонному заводі, помер у сорок шостому. Мати переїхала на Донбас, де у неї тут багато родичів, працює на телефонній станції, а вона от після свого краху теж приїхала сюди. Оце і все. Григорій довго мовчав,

обдумуючи її коротку сповідь, потім закурив, прокашлявся. З подивом відчув, що від хвилювання захрип.

— Оце все? Не може того бути...

Клава розгнівалася. Жбурнула на підлогу маленьку вишиту подушечку, яку весь час крутила в руках, з люттю в голосі відрубала:

— Тобі треба працювати в карному розшуку! Не люблю допитів!

І раптом відвернулася, безжурно заспівала якесь модне солодко-тягуче танго.

— Не кривляйся! — скрипів Стародуб. — Нічого з того не вийде! Не хочеш говорити — не говори. Я й без тебе все знаю.

Клава перестала співати. Григорієві здалося, що у неї знову затремтіли ніздрі.

— Що ж ти знаєш? — перекривила вона його слова.

— А те, що сюди знав дорогу Циганок! А це, мила, неабияка честь для дівчини!

Клава посміхнулася. На її обличчі промайнули тіні заспокоєння.

— Циганок що? Він мені як ота пилінка — дмухні і вже нема. Циганка до мене не тули — не притулиться. Приходив, пили тут горілку з хлопцями, з нашими квартирантами, а я тут при чому? Може, тобі хтось сказав, що я з ним гуляла? Якщо так — приведи його сюди. Хай при мені скаже. Ні, не скаже ніхто. Невже ти гадаєш, що я кращого не варта, як твій Циганок? Подивись на мене, шахтаре, прокинься... Не такі зазирали в оці вікна, на «Зімах» приїздили з міста, солідні кавалери... А я от вибрала тебе, без слави, без грошей,

без «Зіма». Отакого, як побачила колись по дорозі на шахту. Пам'ятаєш? Пам'ятаєш, як подарував мені квіточку? Ось вона...

Клава розкрила книгу і показала зів'ялу, задубілу ромашку, покладену серед сторінок. Притулила її до вуст, поцілувала, засміялася.

— Ну й день у мене, скажу вам, шахтаре! З мамою посперечалася, а тепер от дочекалася тебе. Зобижають бідну Клаву, всі зобижають...

Вона зіщулилась, якось ніби поменшала, викликаючи до себе жаль і симпатію. Григорій ворухнувся руками, зненацька припав вустами до її гарячого плеча, його чорне волосся розсипалося, а Клава вже звичним рухом гладила, ворушила його чуб, тісніше притискуючись до юнака, весело показуючи язика в дзеркало.

XIV

На шахті тільки й говорили, що про третю дільницю та комсомольську лаву. На дошці показників незмінно перше місце займала знову третя дільниця. Низенький і затурканий раніш Криворотько ходив тепер прояснілий і усміхнений. Вийти на перше місце, видавати вугілля стільки, що його вистачає покривати недочет по інших дільницях, — не жарт. Незважаючи на те, що друга дільниця теж провела ремонт колій, вона все одно не могла досягти того розгону, на який спромоглася його третя дільниця. Якщо раніш Криворотько з скептичною посмішкою ставився до спеціальних молодіжних бригад і лав, то тепер він

ниженько кланявся Шовкоплясу, наївно думаючи, що це він, комсомольський керівник, допоміг йому нажити слави.

А слава Криворотька росла, мов гриб після дощу. Про досвід роботи третьої дільниці писали газети, розповідали по радіо. Прізвище Григорія Стародуба, бригадира комсомольської лави, почало зустрічатися частіше й частіше. Спочатку це збентежило юнака, адже він вперше побачив своє прізвище і портрет в газеті, згодом він уже за газетами не стежив — не було коли. Сталося так у житті Григорія, що, покінчивши з роботою у забої, він нашвидку вмивався і йшов на побачення з Клавою. Ця дівчина тягла його до себе незвіданою силою, туманила розум, бентежила кров. Дереза помічав, що юнака точить якась важка думка і тривога, у нього навіть гірка складка пролягла на юному чолі, однак питати не наслідився, вірячи в те, що Григорій сам розповість про свої турботи. Але Стародуб нікому нічого не розповідав. Щовечора біг до приміщення середньої школи, де вже працювала Клава на посаді секретаря-касира, простоював у довгому коридорі, чекаючи, поки на східцях, які ведуть з другого поверху, зацокотять її каблучки.

Клава вибігала до нього завжди розодягнена — їй так личило коричньове плаття з брунатним пояском. Хапала своє темносинє пальто у роздягалці, на ходу обкручувала круг шиї яскравий шарфик спржогоу підбігала до Григорія, цілувала його і вихором вибігала на вулицю.

— Як твої справи на роботі? — строго спитав якимось Григорій, ледве поспішаючи за нею. — Чому ти не розповідаєш сама?

Клава лукаво звузила свої бентежні очі, по-сварилася рожевим пальчиком.

— Ревнуєш? Але ж у нас всі старі, з молодих тільки я та учні.

Вона заливчасто сміялася, вгощаючи юнака шоколадними цукерками, яких завжди повно було у неї в кишенях.

— Ось моя перша получка, — показала вона жмутик грошей, затиснутих у рукавичці. — Давай зайдемо і купимо тобі новий галстук.

І скільки не пручався Григорій, відмовляючись від подарунка, однак Клава зробила по-своєму. Довелося Григорієві стояти у крамниці проти дзеркала і приміряти галстуки. Він помічав, як поглядали молоді шахтарі на Клаву, як проводжали її поглядом, про щось перешіптуючись, і в душі його розквітала гордість за свою раптову знахідку у вигляді цієї красивої і ніжної дівчини. Клава бачила все, що робилося в душі Стародуба. Помітивши, як він хмуриться, зустрічаючи чужі погляди, вона весело засміялася:

— Така вже звичка у чоловіків — не пропустять жодної симпатичної мордочки, щоб не подивитися. Та пони мені ні до чого — у мене є шахтар...

Вона брала його під руку, майже повисала у нього на плечі, і вони йшли додому. Їх радісно зустрічала Глафіра Дем'янівна, ставила на стіл обід, півлітра горілки, а сама хутенько одягалася і йшла на нічну зміну.

Одного разу Стародуб, вийшовши з кліті, побачив у нарядній незвичайну картину. Головний бухгалтер Федір Іванович, начепивши на лоба свої окуляри і широко посміхаючись, гукав до робітників, які виходили з шахти:

— Мийтеся, товариші, а потім підходьте до мене, одержите заробітну плату.

Григорій зрадів, адже йому теж належить добра сума. А гроші йому були вкрай необхідні. Йому дуже хотілося зробити подарунок Клаві. Хай знає, що її подарунки — галстуки і цукерки, шкарпетки і сорочку він не забув. У центральному універмазі він бачив чудову котикову шубку, ото зрадіє Клава, адже їй так буде до лиця чорний котик. Він швидко помився, вийшов у нарядну. Тут вже стояло кілька робітників, які встигли раніш за нього помитися і, радісно поглядаючи на бухгалтера, тримали в руках конверти з грішми.

— Підходьте, товаришу Стародуб, — почув він голос бухгалтера, — касир на вас чекає.

Розписавшись у відомості, Григорій одержав аж два великих конверти, в яких лежало понад три тисячі карбованців.

— Порахуйте, товаришу Стародуб, — попросив Федір Іванович.

— Вірю вам, — відмахнувся Григорій. — Спасибі.

Одначе бухгалтер наполягав, щоб він порахував гроші, і Григорій неохоче почав перегортати новенькі сотні. Робітники жваво обговорювали нововведення, тепло поглядаючи на Федора Івановича, який розквітав під цими поглядами, наче іменинник.

— Скільки часу нашого буде зекономлено!— чулися голоси.

— Спасибі, Федоре Івановичу, за турботу про нас.

— Просто не віряться, що завтра не доведеться стовбичити на холоді...

— Давно б так.

— За це по чарці не жаль піднести нашому бухгалтеру!

Порахувавши гроші, Григорій хутко метнувся з нарядної. На нього чекала Клава. Але тут трапилася зустріч з Дерезою. Старий гірник ніби навмисне чекав свого вихованця біля виходу з нарядної, покурюючи свою люльку.

— Здрастуйте, Миколо Захаровичу,— привітався Григорій. Дереза ворухнувся.

— Здрастуй! Куди поспішаєш?

— Та я, знаєте, той,— зам'явся Стародуб.

Але Дереза ніби не чув цих слів.

— Якось ти запрошував мене повечеряти з тобою, тоді я не зміг, а от сьогодні з нагоди получки, одним словом...

Григорій захвилювався. Що йому робити? Відмовити старому він не міг, це було б образою для нього, але і не піти до Клави не можна було— вона чекає на нього. Його виручив сам Дереза. Пихнувши люлькою, насупивши брови, сказав з теплотою в голосі:

— Ясно— на тебе чекають. Поважна причина! Сам був молодим, розумію. Але хто чекає? Хлопці чи дівчина? Якщо дівчина— йди, якщо хлопці, які відразу ж потягнуть тебе в ресторан, щоб пропити твою получку, не пущу. Кажі правду.

Стародуб сказав правду, і Дереза відступився. Помітивши, як зрадів юнак, що його відпускають, Дереза опустив свої сиві брови, задивився на ледве жевріючу люльку.

— Іди. Іншим разом поговоримо. Не втече. Наше з тобою не втече, а дівчина... дівчина може втекти.— Він посміхнувся.— Правда ж? Адже це, напевне, не Золушка?

Григорій біг до школи, а сам думав про слова, сказані Дерезою. «Адже це, напевне, не Золушка?» наче зараз він чув запитання, на яке не знайшовся як відповісти і майже втік. Золушка, Золушка, де вона зараз? Що робить? Чи не забула його? Та ці думки враз зникли, як тільки він ступив у коридор школи. Тут вже не чути було галасу — уроки вечірньої зміни скінчилися, мабуть, всі розійшлися. Але ж Клава ніколи не йшла без нього додому, чекала скільки треба було, бо у неї, як вона не раз говорила, завжди було чимало роботи. Григорій піднявся на другий поверх, побачив сторожиху, поспитав у неї. Сторожиха сказала, що в школі нікого вже немає, всі давно пішли додому.

— А Клава Лавриненко теж пішла? — не вірив Стародуб.

— Це ж яка Клава? Дзига?

— Яка Дзига?

— Пробачте, — відповіла сторожиха, — це ми так називаємо свою нову секретарку. Вона пішла раніш за всіх, ще в обід.

Стародуб вискочив з школи, швидко пішов по вулиці. Серце його стукотіло, ніби віщуючи недобре, весь він зблід, курячи одну за одною

цигарки. Ще не було випадку, щоб Клава не дочекалася його, сама б пішла з школи. Що це могло значити? І раптом він засміявся. Чого так хвилюватися? Ну, пішла раніш додому, мабуть, чекає на нього, а він, дурний, метається, хвилюється, вигадує казна-що. Невже він справді закохався? Ой, щось дуже скидається на це. Інакше не лізли б в голову всякі дурні здогадки і сумніви.

Ось і знайома хата. Постукав, серце упало, коли побачив не Клаву, а її матір.

— Де Клава?— шарпнув двері.

— Де ж її бути?— промовила Глафіра Дем'янівна, пильно приглядаючись до збудженого Стародуба.— В школі. Казала, що затримається до півночі, бо треба готувати якийсь звіт. А ви б зайшли до неї.

— Її там немає,— випалив задиханий Стародуб,— був уже.

Він важко сів на канапу, навіть чоботи забув почистити, де ступнув, там залишилися сліди багнюки. Глафіра Дем'янівна почала накривати на стіл, але Григорій сказав, що він уже обідав.

— Та ви не переживайте, Гришо,— сказала вона співчутливо,— нічого з вашою Клавою не станеться. Ось-ось прибіжить. Я вам скажу по секрету, що вона дуже... дуже за вами побивається, такого ще я не бачила у неї. Знаєте, не приховую від вас, донька моя видалася, слава богу, чепурненькою, кавалерів у неї було чимало, але щоб так побиватися, як вона побивається за вами, не траплялось. Так що ви не турбуйтеся. Прийде.

Вона почала вдягатися, бо вже пора на роботу, а Стародуб сидів принішклий, придавлений, розминаючи в пальцях нову цигарку. Глафіра Дем'янівна щось говорила йому, але він не чув. Лише останні слова про ключі від хати якось врзалися в пам'ять, примусили його ворухнутися. Ах, ось що — ключі. Григорію здалося, що господиня навмисне заговорила про них, боячись залишити його одного в квартирі. Він схопився, переступив через поріг.

— Куди ж ви? — здивувалася хазяйка. — Я ж не виганяю.

— На зміну треба готуватися, — збрехав Григорій і вийшов. Сів у автобус, доїхав до ресторану, увійшов у шумливий зал, сів за вільний столик. Враз над головою у нього щось тріснуло, загуло, загупало. З острахом підвів голову і побачив оркестр. Грали якийсь новий нервово-гучний танець. На превелике здивування Григорія, за столиками враз заметушилися, пари пішли в коло. Почався танець. Якись тоненькі дівчатка з пофарбованими зачісками дибали ногами, наче їх вхопили конвульсії, відверто і сміливо озиралися навколо, наче питали у тих, хто сидів і дивився на них: ну, як вам подобаються наші зачіски? А наші талії? А манера танцювати?

Григорій замовив собі обід. Коли випив чарку, на душі трохи відлягло. Згадав відразу про Дерезу, і йому стало шкода, що він відмовився повечеряти з ним. І старого образив, і сам, мов неприкаяний, бродить по висілку. Поруч нього хтось сів, про щось питав, але Григорій нічого не чув, нічого не бачив, крім великих

очей Клави, що раптово з'являлися на оксамитових шторах, на пофарбованих у рожеве стінах. Її очі мружилися, посміхалися і знову зникали.

Григорій хитнув головою, наче відганяючи з очей мару, повернувся і побачив поруч себе довгов'язого чоловіка в синій тужурці. На мить Григорієві здалося, що він десь бачив його. А той вже широко посміхався до юнака.

— Не впізнаєте? І я б вас не впізнав, якби мені не сказали, що ви Стародуб. Адже ми бачились з вами лише один раз, та й то, так би мовити, у сонному вигляді. Це тоді, коли мене привели до вас у кімнату і показали на ліжко. Петров. Інженер Петров, будьмо тепер знайомі.

Григорій пригадав, як однієї ночі до нього постукала Таня Приходько, увела якусь людину і сказала, що вона буде тут жити. Григорій так солодко спав, що лише на мить розплющив очі і відразу ж заснув, як тільки Таня причинила двері. Після того він більше не зустрічався з інженером, а згодом і зовсім забув про нього. Останні дні він майже не навідувався до себе в кімнату, бо ночував у Клави.

— Аж смішно, — ворухнувся Григорій, — можна сказати, сусіди, і не знайомі... Пропоную випити за справжнє знайомство. — І він налив дві чарки. — Будьмо!

Інженер Петров випив, скривився, закашлявся. Стародуб реготав:

— Трохи завелика для вашого брата наша шахтарська міра? Правда?

Петров мовчки гриз шматок хліба. Його розумні очі бігали по обличчю юнака, наче

обмацували його. Нарешті він сказав зовсім тихим і спокійним голосом:

— Шахтарська міра? Щось не чув про таку.

Стародуб, роздратований його тихим голосом і якоюсь зверхньою, як йому здалося, манерою, налив чарку, підніс її до вуха, покотив рукою по щоді і перекинув у рот. Петров засміявся:

— Здорово. Це ж що, теж шахтарський спосіб пити?

— Шахтарський? — звів мутні очі Григорій на інженера. — Авжеж, шахтарський, а то ж як! Петров похитав головою.

— П'ятнадцять років на Донбасі, з них десять у забої, а от не бачив такого, Не доводилось.

Стародуб зауважив:

— Так, мабуть, не доводилось.

Враз до його свідомості дійшли слова «...п'ятнадцять років». Він ближче присунувся до інженера, пильно оглянув його. Щось він згадав, про щось догадався. Червона фарба залила його бліде обличчя.

— Пробачте, ви винахідник? Це ви читали лекцію в клубі про свої нові машини?

— Читав. А ви були на лекції?

— Ні, мені розповідав про вас Афоня. Він закоханий у вас.

Щоб загладити незручність, Григорій серйозно спитав про випробування нових машин.

— Випробовую потихеньку, — відповів інженер, — діло складне. Шахтар чекає безвідмовної, слухняної і вірної машини, щоб не заїдало, щоб без примх. Отоді він повірить у машину,

отоді він її сприйме. Отож і доводиться приглядатися до всього, до найменшої хиби, слабості, неточності. Режим підземної машини примхливий, куди складніший, ніж режим навіть авіаційної машини. Авіаційний двигун дихає чистим повітрям, а мій... Не надінеш же на нього протигаз! А скільки пилу у забої! Трудно...

Петров старанно закусив, випив бокал нарзану, відкинувся на спинку стільця. Видно, що він був стомлений—під очима лягли сині кола.

— Оце користуюся самотністю: ви ж не приходите ночувати, так я думаю над новою машиною. Не може того бути, щоб на крутих пластах не можна було застосувати комбайн! Досі це не давало добрих результатів, не вдалося нам потіснити відбійний молоток, але потіснимо! Буду жити на вашій шахті рік, два, а все-таки доможуся свого!

Григорій засміявся:

— Я вчусь майстерності натискувати на молоток, а ви потаємно мрієте про те, як би скасувати мою спеціальність відбійника? Добрий мені сусід!

Петрову сподобався жарт. Як і всі командировочні, він був тут самітний, йому не було з ким поділитися своїми думками. Ось чому він вхопився за цю можливість, хоч його й бентежила та обставина, що оцей молоденький шахтар напідпитку.

— Мрію! І якщо мені вдасться здійснити свою мрію, це буде велика перемога. Настільки важлива ота мрія... Але до здійснення її не близько. Можете спокійно вчитися орудувати молотком. Даремно дехто гадає, що

молоток — пережиток. Ні, ще не пережиток. На жаль — ні.

Знову заграла музика. Якась парочка вихором пронеслася повз їхній столик, мало не зачепивши за пляшки крайками яскравого жіночого газового шарфика.

— Люблять вас, певне, дівчата, — серйозно сказав Петров, підморгуючи Стародубу і показуючи кудись убік. — Я чув, як ота дівчина вимовляла ваше прізвище, і можу поручитися, що досить вам моргнути їй, і вона кине свого кавалера, хоч він і в матроському кльоші.

Стародуб глянув на парочку, про яку говорив Петров, відразу ж впізнав Нюсю і Матясова. З того часу, як він познайомився з Клавою, Нюся щось відчула і завжди видавала йому найгірший акумулятор, старий або погано заряджений. Це була її маленька помста, і Григорій терпляче зносив її. Весело кивнувши їй зараз, Григорій сказав інженерові:

— Люблять, та не всі. От одна лише мучить...

— Не біда, — зауважив Петров, — всі вони мучать. Недаремно один поет на запитання, що таке любов, відповів: солодка мука. Думаю, що він має рацію. Де є мука, там є справжня любов.

— Воно, може, й так, але... Але буває, коли любов одностороння, так би мовити, без взаємності...

Петров задумався.

— Можливо. Але справжнє, велике почуття, як правило, перемагає... Тобто, воно викликає відповідні почуття іншої сторони.

— Чехарда, — мотнув головою Стародуб, — ця річ ще складніша, ніж та, про яку ви говорили — про машини. Ой, складна ж!

Він швидко розрахувався і вийшов, кинувши Петрову на прощання, що він, можливо, і сьогодні не прийде ночувати.

Холодні осінні зорі горіли яскраво і безтрепетно. Осінь доживала свої останні дні, з поля дув пронизливий вітер. Розгарячілий, збентежений Григорій не відчував холоду. Йшов до Клавиної хати, гамуючи біль у серці. Ось і зелені віконниці. Тремтячою рукою поторсав двері, вони були замкнені. Глянув на годинник — пів на першу. Тоскний біль ударив у серце. Витяг тремтячими руками коробку з цигарками, запалив.

Стояв у палісаднику розгублений, припишканий. Сам собі здавався нікчемним, ображеним, мов у дитинстві. Скільки стояв так, не пам'ятав. Ніби прокинувся від сну лише тоді, коли побачив різкі вогні фар автомашини. Не може того бути! Він аж сахнувся убік, але подітись нікуди було. Розчинилися дверцята, вискочила Клава, машина форкнула, окуталась сизим димом. Ось Клава сторожко пробирається до дверей, намащує десь сховані ключі, довго і дошкульно дзенькає клямкою. Раптом обернулася — зойкнула. Підбігла, повисла на шії.

— Я знала, що ти тут. Ходімо в хату, розкажу. Ти не гніваєшся на мене?

Відштовхнув грубо і з силою, прожогом кинувся по вулиці. Але Клава догнала його, заступила шлях.

— Краще удар мене, але вислухай. Ти не маєш права на гнів.

— Ти найпослідуща, ти...— Голос його усікся, ніби спазми перехопили подих.— Я догадувався, але... вірив. Телепень! Дурень!

Він важко дихав, не знаючи, що йому робити. А Клава вже горнулася до нього, намагаючись доторкнутися до його лица своїми шовковими кучерями — він завжди здавався на її милість у такі хвилини. Та Григорій рвонувся з її обіймів, випручався і, не оглядаючись, пішов. Одначе Клава і на цей раз догнала його. Йшла поруч і говорила схвильованим голосом:

— Я знала, що ти ревнивий, але щоб так... Це занадто! Ти ж нічого не знаєш! Хоч би спитав, а то... Як тобі не соромно?

— Кажі, — зупинився Григорій. — Кажі все відразу. Тільки...

Він наблизився до неї, і вона побачила його перекошений від люті рот. — А то, знаєш, буде погано!

Клава аж відсахнулася від нього.

— Для чого лякаєш? Хто я тобі? Дружина? Але з дружиною ходять спочатку до загсу, а вже потім ревнують її. А ти? Ходиш, ночуєш, а ні разу не сказав мені, хто я така для тебе. А з мене сміються. Я не можу так. Або, або. Або завтра ми розпишемось, або я знову буду вільною, як і ти.

— З ким ти була зараз? — прохрипів Григорій. Видно, що збудження його вщухало, адже Клава говорила правду про їхні зв'язки. — Розкажуй все чисто.

— А що говорить? — безтурботно кинула Клава. Вона вже відчула спад грози, тепер можна було балансувати. — Каталася на машині, розважалась. Це право кожної незаміжньої жінки. Так же, Гришо? Ну, покаталася, ну, випила трохи вина, щоб розважитись, хіба це злочин? Мій кавалер — товстий і лисий дідуган, він не може викликати у тебе підозри.

Плюнути б оце, повернутися й піти геть! Григорій аж зубами скреготнув, але замість цього сказав:

— Завтра поговоримо. А зараз я піду. Завтра, чуєш? Завтра вирішиться. Все залежить від того, чи правду ти мені сказала.

Клава засміялася.

— Якщо моє щастя залежить від правди, то воно може спокійно чекати до завтра!

Вона прихилилася до нього, поцілувала в щоку — вище вона не сягала.

— Невже ти мене оставиш одну? Будеш спокійно спати у своєму гуртожитку, знаючи, що я самотна, що я думаю про тебе?

Григорій ледве переміг себе, потиснув їй руку і пішов. Цього разу Клава не догнала його.

XV

Умови життя накладають невитравні риси на характер людини. Один, провівши чогири роки на фронті, боявся тиші, яка лякала його невідомістю і можливими несподіванками, інший, навпаки, не зносив шуму і, лягаючи спати, обов'язково клав собі на голову подушку.

Іванченко мав іншу особливість характеру — він зовсім розучився спати вночі. Чи то фронтова звичка далася взнаки, чи знервованість — стан на шахті не давав підстав для безтурботності — однак з цим нікуди було дітися: не спалося. Довго просиджував над журналами та газетами, інколи бавився з сином, який любив слухати страшні казки, часом запрошував до себе в гості котрогось з керівників шахти і довго розмовляв з ним наодинці. Дружина Іванченка, строга чорнява вчителька середньої школи, спочатку невдоволено гримала на нього, а потім махнула рукою.

Коли в хаті вщухало, Іванченко ще довго сидів біля столу, читав, потім, пригасивши світло і включивши нічник, перебирався на канапу і знову занурювався у книгу. На циферблаті настільного годинника вже було пів на третю, а він ще й не позіхнув жодного разу. І лише на світанку, коли вже починало сіріти, він виключав нічник і заплющував очі. А вранці, десь о восьмій годині, вже був на ногах, поголений, бадьорий і зібраний.

— Так надовго тебе неvistачить, — з жалем у голосі говорила дружина.

Іванченко сміявся:

— Vистачить, я жилавий.

— Але навіть це? — невгавала вона. — Заради чого?

Іванченко відмахувався від цих розмов.

— Хіба я так хочу? Звичка, мила, другий характер.

Він говорив правду, адже ніколи не належав до людей, які вважали добрим тоном не спати

вночі і не давати спокою іншим. Він навіть почав було вживати бром, але й це не допомогло. Ні, що не кажи, а за давнєна звичка частогусто буває сильнішою за людину. І він почав критися від людей з своєю звичкою: нікому вночі не дзвонив, боячись видати своє безсоння, забороняв нічні засідання, думаючи про спокій інших. Інколи він думав над долею свого покоління, яке зазнало важких ударів історії, яке навчилося не тільки обмежувати своє дозвілля, харчування, а навіть і сон. Всього довелося скуштувати! Хай майбутні покоління судять сучасників. Знайомлячись з життям своїх попередників, вони зроблять свій висновок: попередники шукали, інколи помилялись, не вміли жити для себе, але вміли жити для майбутнього. Так, для майбутнього. І напевне вони, оті юні покоління, які будуть жити завтра, вклоняться пам'яті своїх попередників — вони багато зробили за свій короткий, урізаний боями вік.

Але такі роздуми рідко займали увагу Іванченка. У нього не було часу моралізувати — він кипів у вирі подій. Ось і сьогодні, повернувшись з роботи, він довго сидів за столом, вписуючи рівні рядки у свій зошит «для пам'яті». Все, що він комусь обіцяв або наказував, все тут було записано. Ось кілька таких записів: «Поговорити відверто з Шовкоплясом», «Пообіцяв допомогти кріпильникові Вовченку влаштувати питання з квартирою», «У незакінченому палаці культури сорок готових кімнат — чи не можна тимчасово поселити туди новачків?», «Про що мріє Іван Яровий?».

Іванченко зупиняється на останньому лаконічному записі «Стародуб» — дивиться на годинник — десята вечора. Ще не пізно, можна сходити в гуртожиток. Він уже давно збирався ближче познайомитися з отим запальним і не в міру пристрасним парубком, про якого йому не раз розповідав Дереза. Одначе справи відтягали це рішення, аж поки в партком позавчора не зайшов слідчий карного розшуку. Це був низенький чоловік у потертому френчі, з блідим втомленим обличчям, який сказав, що у нього на підозрі молодий шахтар Григорій Стародуб. Іванченко здивувався:

— Бригадир комсомольської лави?

— Так, бригадир комсомольської лави, — почувлася суха відповідь. — Він зв'язаний з Клавою Лавриненко.

Про Клаву Лавриненко Іванченко вже чув, коли знайомився з споавою Циганка. От як! Був Циганок, тепер Стародуб. Щось тут не так. Мабуть, перебільшує слідчий. Одначе той, вислухавши сумніви секретаря парткому, твердо заявив, що бригадир комсомольської лави навіть ночує у своєї нової знайомої, влаштував її на роботу в школу. Досить дивна дружба, вона дає підстави сумніватися у чесності бригадира, адже він так швидко знайшов стежку до злочинниці.

— То ізолюйте злочинницю і край! — сказав Іванченко.

Одначе слідчий заперечливо покрутив головою і додав, що цього робити зараз немає потреби, бо слідству ще не все ясно. Крім того, можливо, що тут замішані справжні почуття.

Треба тільки дивитися за юнаком, не випускати його з поля зору.

Коли слідчий пішов, Іванченко задумливо походив по кабінету, згадуючи свої розмови з Дерезою про бригадира комсомольської бригади. Як хвалив його старий гірник! От тобі й хвалений відбійник. Доведеться вияснити все і тоді вже зробити висновки.

Іванченко одягається і прямує до гуртожитку. Тут гамірно, наче у вулицу. Линуть звуки гармошок, баянів, мандолін. Хтось затягає «Бродягу», а поряд, у сусідній кімнаті, заливається високий тенор, виводячи «Ты служила в нашем батальоне».

Побачивши секретаря парткому, Таня Приходько вийшла з червоного кутка, розгублено вклонилася.

— Покажіть мені, де тут живе Стародуб, бригадир комсомольської лави,— попросив у неї Іванченко.

— Він зараз у матроському кубрику,— відповіла Таня і почервоніла.— У кімнаті, де живуть матроси. Я зараз його покличу.

Іванченко усміхнувся:

— Матроський кубрик? Цікаво, цікаво... Ану, ведіть мене в той кубрик, побачимо, як поживають наші моряки.

Таня збентежено схрестила руки, ледве чутно прошелестіла:

— Краще... краще туди не заходити. Я ось покличу Стародуба.

Іванченко здивовано глянув на дівчину.

— Що, в кубрик всім заборонено входити, чи тільки начальству?

— Бачите,— зам'ялася Таня, ховаючи очі,— тут трапилось непорозуміння з одним новачком, так його оце матроси судять...

— Суд? Який суд?— занепокоївся Іванченко.— Ану, ведіть мене туди.

В кімнаті сиділо душ сім шахтарів. Коли Іванченко переступив поріг, всі стихли, лише юнак з розпатланим чубом і червоними підпухлими очима мотав головою і продовжував повторювати: «Братці, я вам ось скажу, братці, я вам ось скажу». Одначе і той, помітивши, що раптово запанувала тиша, змовк. Секретар парткому зачинив за собою двері, бо в коридорі вже збиралася юрба, строго спитав:

— Що це таке? Чим зайняті?

Володимир Бак подав Іванченку стільця, сказав з нотками гніву у голосі:

— Оця свиня напилася і приповзла у такому вигляді у кубрик. Мало того, що приповзла, напаскудила... напаскудила у тому місці, де живе сам і його товариші. Розумієте, з калашами заліз на матрац і забруднив все... От ми й думаємо, що з ним робити. Хотіли дати по потилиці, але потім передумали— може від доброго штурхана піти на дно. Вирішили забрати у нього постіль, хай три дні спить на дошках, може, порозумнішає.

— Ну що ж,— сказав, посміхаючись, Іванченко,— суд у вас хоч і строгий, але справедливий. Не вміє або не хоче шанувати своє житло людина, хай шукає собі інше. У нас он місць для новачків не вистачає, так що хай подумає оцей товариш... Я, власне, зайшов до товариша Стародуба, можна вас на хвилинку?

Стародуб захапався. Відімкнув свою кімнату, радіючи з того, що його застав вдома секретар парткому, адже минуло б кілька хвилин, і він уже б пішов до Клави. І так забарився. Добре вийшло, що його покликали матроси до себе, коли прямував у виселок.

Іванченко сів на табурет, попросив дозволу закурити. Думаючи над своїм, він сказав:

— І вигадали ж таке — суд. Хто ж це запропонував? Матроси?

— Розумієте, — пояснив Григорій, — матросів бояться, їхній кубрик став ніби штабом, куди приводять хуліганів і бешкетників. Володимир Бак там за головного. Дужий і справедливий чоловік.

— А ви знаєте, тут є про що подумати. Треба й нам організувати комсомольців на боротьбу проти хуліганства. Підберіть путящих хлопців. Треба допомагати міліції, сама вона не впорається. Правильно?

— Правильно, — погодився Григорій. — Я першим запишусь у цю бригаду.

Розмова обірвалася. Стародуб вперто думав, чим викликаний прихід секретаря парткому. І не міг нічого придумати. А Іванченко мовчки курил цигарку і дивився у вікно. Нарешті він ворухнувся, витяг з кишені якийсь папір і подав його хлопцеві.

— Оце написав статтю у газету, хочу порадитися з вами. Прочитайте, тоді скажете.

Здивований юнак підвів очі, посміхнувся, ніби хотів сказати: не жартуйте, товаришу секретар парткому, я ж не дитина. Але Іванченко твердо повторив своє прохання, додавши:

— Тут піднято складне питання, і я хочу знати вашу думку. Почитайте.

Стародуб прочитав про те, що успіх роботи шахти залежить від чіткого розподілу обов'язків робітників кожної професії — відбійників, прохідників, транспортників, електриків. Якщо всі будуть зайняті лише своїм ділом, тоді з'явиться бажаний ритм у роботі підприємства, тоді лише буде досягнуто повної гармонії і взаємодії. Автор статті говорив також про те, щоб у всіх випадках не знімати з роботи відбійників, використовувати їх лише за прямим призначенням.

— Правильно, — схвалив Стародуб статтю, — якось я говорив про це з Дерезою, він тоді не погодився зі мною, сказав, що на шахті всяке буває, що трудно дотримуватись правила, що інколи шахтар мусить сам собі готувати дорогу. Але ж правило для того і існує, щоб його виконували. Так я вважаю.

— От-от, — підтримав його Іванченко. — Це правило називається виробничою дисципліною і ще точніше — виробничою культурою. Часто ми ще нехтуємо цим ділом. А даремно. Все це мститься потім. От ми відмовилися від штурміщини, справи ніби вже покращали. Чи не так?

— Схоже на те, що покращали, товаришу секретар, — блиснув очима Григорій. — З'явилася охота сильніше натискувати на молоток — вигідно. І собі, і людям.

— Під людьми ви розумієте державу, весь народ?

— Весь народ.

— Ну, що ж, мені подобаються ваші слова, товаришу Стародуб, видно, що ви людина мисляча, очевидно, Дереза був правий, коли рекомендував вас на бригадира. Але посада, як ви знаєте, зобов'язує до дечого. Правда ж?

— Звісно, зобов'язує,—насторожено відповів Григорій.— Мені здається...

— Мені теж здається,—перебив його Іванченко,— мені здається, що ви ще не усвідомили свого становища на шахті, не продумали всього до краю. Дозволяєте собі дещо таке, знаєте, яке зовсім не личить комсомольцю.

Стародуб засовався на стільці. У нього навіть піт виступив на переніссі, видаючи хвилювання. Від несподіваного повороту розмови перехопило подих, сперло в грудях. Відчув, як кров заливає шию, обличчя. А Іванченко ніби не помічав стану юнака, продовжував свою думку, розглядаючи вершника на коробці від цигарок.

— Ви тепер людина видна на руднику, молоді беруть з вас приклад. І правильно, що беруть. А з кого ж їм брати, як не з свого бригадира? Бригадир—це молодший командир виробництва, права рука начальника шахти. Комсомольський бригадир мусить бути бездоганним не лише в роботі, а й в побуті. Подумайте, чи все у вас гаразд. Перевірте себе, інакше... інакше можна легко зірватися і втратити пошану людей. Бережіться цього! Той, хто не цінує думки колективу, той всім ризикує.

Григорій прокашлявся.

— Я не знаю за собою нічого, щоб мене попереджати. Просто дивно, товаришу Іванченко...

— Дивно, кажете? Мені теж дивно, що такий розумний і роботящий юнак, як ви, міг не розкусити горішка, якого йому підсунули... Засліпила вас позолота, хлопче, мішура. Дивно, кажете? Не тільки дивно, а й прикро. Буде мені дуже соромно і боляче, якщо ви не виявитесь на висоті становища.

— Та про що ж ви? — схопився на ноги Стародуб. Хлопець не на жарт був занепокоєний. — Кажіть прямо!

Іванченко спокійно продовжував розглядати малюнок на коробці. Здавалося, що він не чув цього вигуку.

— Всі ми бажємо вам добра, тільки добра, — говорив він врівноважено, — цінить це. Я сам нічого конкретно не знаю, але відчуваю, що вас тягнуть у болото. Якось я питав у вас про Клаву Лавриненко, але ви сказали, що не знаєте такої. А ви ж її, чоловіче, більш ніж знаєте. Глядіть, щоб не помилилися. А тут можлива помилка, прикра помилка...

Стародуб зіщулився. Он він про що! Ну, знаєте, товаришу секретар, це вас не обходить. Це вже — зась. Якщо вже дозволяти іншим втручатися у своє парубоцьке діло, тоді йти далі нікуди. Тоді ти не людина, а пень трухлявий. Он як воно. Так і знайте. Няньки він не дозволить собі.

Іванченко, вислухавши сердиті слова Стародуба, похитав головою.

— Так то воно так, але... Ну, дивись сам,

не маленький. Тільки ж тоді, як очі розкриються, пеняй на себе.

Секретар парткому встав і, потиснувши руку хлопцеві, попрямував до виходу.

— Не ображайся за відвертість, це мій обов'язок такий важкий і не дуже приємний — говорити людям правду у вічі. Що поробиш — така служба. Ну, бувай здоровий.

Залишившись сам у кімнаті, Григорій прохолов і раптом схаменувся: він таки нагрубіяннів секретарю парткому. От телепень! Людина прийшла поговорити відверто, щиро, а він розкричався тут, ніби півень. Григорій вискочив у коридор, але Іванченка там уже не було. Тільки в червоному кутку сиділи Таня Приходько та Володимир Бак. Схилившись над газетою, вони вголос читали якусь статтю. Стародуб посміхнувся, замкнув кімнату і подався у виселок.

Повернувшись додому, Іванченко запалив настільну лампу, відкрив книжкову шафу. У скронях постукувало — втома валила з ніг, хоч спати й не хотілося. Він сидів біля столу й думав про розмову з Стародубом. Не вийшло у нього доброї розмови, не вдалося знайомство з людиною. Юнак закрився стальним щитом, закрився, мов черепаха від дотику. Крутуватий характер у хлопця.

— Нічого, — сказав собі Іванченко, — одумається і зрозуміє. Все одно ця розмова не пропаде марно. У всякому разі, ближчий час покаже.

Він розгорнув книгу і почав читати. Будильник показував дванадцяту. Іванченко накрутив

пружину, знову нахилився над книгою. Але думки тислися в голові, заважали розуміти прочитане. Ні, видно, що після цієї розмови йому швидко не заснути сьогодні, ой, не заснути.

XVI

Після роботи другого дня Григорій поспішав до крамниці, щоб встигнути купити для Клави шубу. Незабаром він уже повертався з універмагу, несучи великий рожевий пакунок. Ступив на подвір'я шахтоуправління і побачив, що навколо огорожі учні садять молоді дерева. Розчервонілий Афоня поманив його рукою:

— Товаришу Стародуб! На суботник! Ваші п'ять яблунь чекають на вас.

Григорій відніс пакунок в кімнату, швидко вийшов і заходився копати ямки. Піщаний ґрунт скрипів, легко піддавався. Коли ямка була готова, він обережно взяв вутле деревце з обтуленим землею кореневищем, поставив у ямку, почав однією рукою дбайливо загортати його. В цю хвилину він почув голос Дерези:

— В добрий час, Гришо! Пускай корінь поглибше, щоб вітерець не здув.

Старий гірник широко ступав, не приховуючи радості: то дуже добре, коли молодий шахтар садить деревину! Значить, він збирається тут міцно осісти, щоб діждатись стиглих плодів, виплеканих власними руками.

— Вийдемо з тобою з шахти, відразу в сад. Вдихнеш пахучого повітря на повні груди, сили прибавиться. А потім дітки наші підро-

стуть, дякуватимуть нам за красу і солодкий плід. Чудово!

Він не втерпів, взяв у школярки лопату, почав копати ямку. Коли всі п'ять яблунь, принесених Афонею, було висаджено, Григорій тривожно глянув на годинника і захпався.

— Знову кудись поспішаєш? — насупив брови Дереза. — Все тобі ніколи, все ти кудись летиш. А я от хотів з тобою поговорити про дещо.

— Кажіть, Миколо Захаровичу, — погодився Стародуб, — маю ще півгодини.

Дереза безнадійно розвів руками.

— Немає у тебе часу для мене, — в його голосі відчувалися жаль і навіть образа. — От вчора говорив з молодиками про холостяцький бюджет, жаль, що тебе не було. Одне діло заробити гроші, інше діло до пуття їх привести. Не кожен уміє.

Григорій засміявся.

— Мій бюджет уже тріснув. Ось дивіться, — він витяг кілька десятків з кишені і показав їх Дерезі. — Оце все, що залишилось від полочки.

— Небагато, — глухо прогудів Дереза. В його очах промайнула тривога. — А де подів?

— Купив шубу. Добрячу шубу. Не собі, звичайно, нареченій...

Дереза звів брови.

— Нареченій? Золушці?

Він пам'ятав Золушку! Григорій навіть скривився, наче його хто стьобнув батогом. Стояв перед старим, похиливши голову, не

зводячи очей. Щось бентежне і гаряче билось у нього біля серця, щось тривожне і настирливе свердлило мозок, але він перемиг те неждане почуття, копирснув камінь, що валявся під ногами.

— Це вже як доведеться...

Він навіть сердився зараз на оцього старого гірника. Чого він причепився до нього, втручається в його особисті справи? Добре, що хоч у заборі не починає розмов, там для цього невідходящі умови. Чи він маленький? Адже він тепер самостійний у житті, ніхто йому не може перечити! За все відповідає він, лише він сам. Як зробить, так і буде. Хай знають Дереза та Іванченко — він уже виріс, він має право не погоджувати з ними деяких питань. Інтимне залишається інтимним, про це треба пам'ятати!

А Дереза вже поскубував свою сиву брову, нишпорив у ватянці, шукаючи люльку.

— Значить, не Золушці купив подарунок, — нарешті сказав він. — Діло твоє, звичайно, але...

Стародуб не витримав, крутнувся на носках, хотів щось сказати, та вчасно спохватився, скочив у подвір'я і зник за будівлею гуртожитку.

Лютий, сердитий на себе, на Дерезу, на всіх на світі, переступив поріг школи. Сторожиха, побачивши його, швидко сказала:

— Ви до Дзиги? Але ж вона у нас уже не працює.

— Як так? — зблід Григорій. — Що ви верзете?

Стара жінка загадково посміхнулася і про-гула над самим його вухом:

— Дзига ваша вже фіть-фіть! Я знала, що так воно й скінчиться.

Захеканий Григорій кинувся на вулицю. Підбіг до Клавиної хати, хотів було постукати, та Глафіра Дем'янівна вже широко розчинила двері і закричала:

— Забрали мою пташечку! Забрали! Ідіть у міліцію, виручайте. Боже ж мій милий, що мені робити...

Скам'янілий Григорій стояв біля порога, тримаючи під руками пакунок. В голові у нього гуло, наче у віпряку, серце шалено стукотіло. Хто забрав Клаву? Яка міліція? Що вона верзе, ота жінка? Увійшов у хату, підвів заплакану Глафіру Дем'янівну.

— Толком, толком скажіть. Куди її забрали?

— Приходив якийсь у шинелі, перерив усе тут, забрав її, сказав, що заарештовано. Біжіть же, голубчику, рятуйте Клаву, якщо у вас є душа. Ой, казала ж їй, що треба виходити заміж за бухгалтера з міста, так не послухалася. От і достукалась!

Григорій вийшов з хати. В роті у нього пересохло. Йшов по вулиці, не знати куди. Нарешті опам'ятався, зупинив когось, поспитав, де міститься міліція. Йому вказали на сірий будинок, що видівся аж в центрі селища.

Зайшов у довгий коридор, перед ним став міліціонер.

— До кого вам, товаришу?

Стародуб зам'явся.

— Тут така справа... мені сказали, що затримана моя... моя наречена... Клава Лавриненко.

— У восьму кімнату,— відповів міліціонер і вказав у дальній куток коридора.— Треті двері зліва.

Григорій постукав у восьму кімнату. Йому ніхто не відповів. Тоді він, боячись, що помилився, глянув на табличку, що висіла на дверях. Чорними літерами там було написано: «Слідчий карного розшуку І. Т. Шилохвостов». «Яке прізвище!» подумав Григорій, стукаючи вдруге. На цей раз з глибини кімнати почувся голос, і Григорій відчинив двері. За столом сиділа низенька людина з пом'ятим обличчям, щось писала. Вона навіть не звернула уваги на того, хто увійшов. Нарешті кругла голова, глибоко посаджена у плечі, ворухнулася, маленькі жваві очі встромилися у Григорія колючим промінцем.

— Товариш Стародуб? Сідайте, прошу.

Шилохвостов звичним рухом підсунув Григорію пачку «Казбеку».

— Добре, що прийшли. Я хотів було вас викликати. Закурюйте!

Слідчий сам запалив цигарку, глибоко затягся. Хоч на його обличчі не можна було абсолютно нічого прочитати, однак Стародуб помітив, що Шилохвостов чомусь хвилюється. Нарешті він випустив велику хмару диму, його обличчя на мить сховалося у ній, потім випірноло, і Стародуб почув:

— Скажіть, Стародубе, ви любите Клаву Лавриненко?

Григорій скрипнув стільцем. Запитання його збило з пантелику.

— Тільки скажіть мені, якщо, звичайно, хочете, правду. Це дуже важливо зараз, хоч...

— Що «хоч»? — спитав Григорій.

— Відповідайте на запитання, — повторив Шилохвостов і відвів погляд.

— Це має відношення до справи? — виструнчився Григорій.

— Має, — стомлено протяг Шилохвостов.

— Мені здається, що люблю...

— А точніше?

— Такого почуття у мене ще не було...

— Значить, любите?

— Люблю...

Шилохвостов утопив у попільницю цигарку, відкинувся всім корпусом, на мить заплющив очі. Стародубу здалося, що він от-от упаде від втоми.

— Гірша справа, — нарешті протяг Шилохвостов і враз розплющив свої маленькі очі з настирливим промінцем. — Хоч це і міняє де в чому справу, але мій службовий обов'язок зобов'язує мене сказати вам правду. Клава вас не любить. Наш експеримент не вдався, і ми змушені були...

Тут Шилохвостов встав на ноги, взяв з шафи товсту папку і поклав її на стіл.

— Гляньте сюди. Це справа Клави Лавриченко і її спільників.

Григорій побачив на першій сторінці товстої справи великий портрет Клави з відбитками пальців на білих куточках. Тут лежав і розгорнутий паспорт, а внизу кілька фотографій—

в анфас, у профіль, на повний зріст. Шилохвостов перегорнув кілька сторінок, показав Стародубу протокол допиту, письмові показання свідків, донесення, заяви.

— От яка справа,— сказав слідчий,— рецидивістка. Відбула покарання за крадіжки, кілька разів її приводили у міліцію, ось бачите, акти реєстрації? Раз, два, три, чотири. От, чотири приводи. Це ж коли було останній раз? Ага, сімнадцятого. Сьогодні тридцятье — збігається. Це якраз стільки, скільки вона була з вами.

Шилохвостов опустив очі, примружився. У нього прокинулася людина.

— Ми спочатку повірили були. А що ж — любов сильна річ. Чудеса інколи робить. Гадали, що Клава полюбила, перестала водитися зі злочинцями. Помиллися! Вчора вона брала участь у пограбуванні ощадної каси на шахті ім. Комінтерну. Ціла компанія напала на сторожа, скрутила йому руки, забрала облігації. На машині, все, як і годиться. Чиста робота, але...— Тут Шилохвостов зупинився, бо далі, видно, лежала межа державної таємниці, яку і він не мав права переступати. Людина зникла, з'явився службовець.— Одним словом, вам тепер все ясно. Що маєте сказати?

Григорій продовжував нерухомо дивитися на слідчого. Руки у нього отерпли, язик не ворухився.

Неприємний холодок скував спину, заморозив м'язи, позбавив можливості думати. Сидів мовчки, дивився скляними очима на товсту папку з безліччю паперів. Шилохвостов, видно,

відчув стан юнака, у ньому знову прокинулася людина.

— Розумію... Але у нас не було виходу — довелося заарештувати. У нас немає претензій до вас — навпаки, ви, так би мовити, навіть допомагали нам. Влаштували її на роботу, у нас навіть надія з'явилася. Але... Бувайте здорові, бажаю вам щастя в житті. Раджу викинути з голови... забути Клаву.

Незчувся, як вийшов на вулицю, не пам'ятав, як його догнав Шилохвостов і всунув йому в руки пакунок в рожевому папері, якого він забув. Поволі рухався, ніби сонний, вниз, до балки, на схилі якої стояв високий копер. Зайшов у свою кімнату, побачив Петрова. Інженер лежав, читав якусь книжку. Побачивши Стародуба у якомусь незвичайному стані, інженер щось спитав, але Григорій не відповів. Скинув пальто, жбурнув його на бильце ліжка. Потім, не роздягаючись, важко опустився на постіль, закрив руками обличчя.

XVII

Як сонце кожного дня завершає свій шлях у небі, так завершається і кожна історія, яка б вона не була складна. Три дні ходив Стародуб, мов тінь — похмурий і мовчазний. Ні з ким не говорив, навіть з Петровим перекидався двома-трьома словами. Дереза, помічаючи, що юнак важко страждає, не чіпав його. Останнім часом він майже не відходив від Степана Орлика. Видно, старий тепер вирішив не

нав'язувати дружби, якщо цю дружбу так грубо і неделікатно відкинули. Помітивши таку зміну, Григорій ще більше потемнів з лиця. Якесь почуття ревності чи то жалю ворухнулося у нього в серці. Та він закусив губи і удав, що його це не обходить. Поосиджував вечори у своїй кімнаті разом з Петровим, набридаючи йому проханнями зіграти в шахи. Роздумуючи над складними комбінаціями, на які був такий майстер оцей інженер, Стародуб на якісь дві-три години забував про те, про що весь час думав, і це приносило йому розраду.

Якось уночі, дограючи останню партію, яку, напевне, мав знову виграти Петров, вони раптом почули шум у сусідній кімнаті. Першим побіг до сусідів інженер, за ним — Стародуб. Коли вони відчинили двері, то побачили незвичайну картину: двоє здоровенних хлопців тримали міцно за руки русявого юнака, а третій стояв перед ним і кричав у саме обличчя:

— Прокажуй шахтарський отченаш, інакше зв'яжемо! Повторюй за мною. Ну, перша заповідь приймака — кожного дня лоскотати п'яти тещі і чистити козі зуби... Повторюй! Це тобі раз. Друга заповідь — драїти щосуботи каструлі і облизувати макогін...

Юнак пручався, хвицькав, мов той цап, ногами, намагаючись вирватись з міцних обіймів. Коли Петров, взявшись у боки, зареготав, той хлопець, що проказував отченаш, серйозно зауважив:

— Вам смішки, а от нам з ним горе. Не встиг ще й оговтатись на шахті, а вже в прийми моститься. Та ще до кого! У неї ж, — тут

юнак знову повернувся до того, хто так вперто намагався викрутитись з обіймів своїх друзів, — у неї ж всі зуби вставлені! Троє дітей, вона тобі хіба що за матір годиться... Стара, мов колода, віспа побила ніс, тьху ти, анахтеме! Як тобі очі не вилізуть від сорому?

Невдалого приймака, нарешті, відпустили. Він був напідпитку, тинявся по кімнаті, розшукуючи свої речі. Видно, він справді вирішив піти в прийми.

— Яке твоє діло? — крутив червоними очима хлопець. — Чого лізеш? А може, я закоханий? А що, як я без неї жити н-не можу?

Троє хлопців сміялися. Вони всерйоз вирішили перешкодити оцьому жовторотому хлоп'яку піти у прийми. Особливо сердився високий ставний юнак, який проказував «шахтарський отченаш». Вириваючи з рук приймака то подушку, то простирало, які той намагався зв'язати у вузол, кричав:

— Ось напишу твоїй матері, приїде, надає тобі віником по коробці швидкостей... А поки мати не приїде, щодня будеш проказувати отченаш, всі дев'яносто три заповіді, аж поки порозумнішаєш!

Петров і Стародуб повернулися у свою кімнату. Стародуб ховав очі від інженера, паче це його примушували читати «шахтарський отченаш». Нарешті не витримав, посміхнувся. Це була перша посмішка за три дні.

— Дотепно, чорт забери! Ач, як тонко — лоскотати п'ятки тещі і чистити козі зуби! Ха-ха-ха! От так штука! Ну й чорти ж!

Петров теж сміявся.

— Треба переписати всі заповіді, вивісити отут на стіні, може, здадуться комусь...

Стародуб розсердився. Нахилився над шаховою дошкою, подумав мить і мовчки поклав набік свого короля.

— Правильне рішення,— схвалив Петров, складаючи фігури. Ці його слова прозвучали так, що Стародуб не второпав, чого вони стосувались — випадку у сусідній кімнаті чи рішення Григорія здати партію. — Абсолютно правильно,— продовжував інженер,— я б ще не таке вигадав, аби тільки вберегти недосвідчених юнаків від необережного кроку в житті. Це ж не жарт — після батьківського гнізда раптом абсолютна свобода, добрі гроші, розчудесна компанія, штани навипуск, зачіска «під бокс», гармошка через плече. Тримайся, плането, шахтар іде! А в того шахтаря молоко не обсохло на губах. Втелюються у якусь відставну, пропалену на всіх вогнях, жіночку, скрутить вона такого в баранячий ріг, а через кілька років заява до суду: розлучіть, будь ласка, був молодий, необізнаний... Помилився! А чого ж не знайшлося людини, яка б підказала, порадила, а то навіть і познайомила такого свистуна з хорошою дівчиною! Га? От візьми таке,— Петров сів верхи на табурет, присунувся до ліжка Стародуба,— візьми таке. У нас на шахті є наставники, які навчать тебе тримати відбійний молоток, кріпити лаву, водити електрокари. Є такі наставники! А чому немає кому підказати, як жити? Саме так — жити. Адже життя людини складається не лише з тих шести годин, які вона прово-

дить, скажімо, в шахті. А як бути з рештою годин? Адже решта не більш, не менш, як вісімнадцять годин. Утричі більша! От яке діло. Складненьке...

Петров не курив, але зараз чомусь потягся до пачки з цигарками, яка лежала у Стародуба на тумбочці, невміло затягся і довго кашляв. Шиплячи, мов гусак, намагався перебороти хрип у горлі:

— Я б увів правило: молодий шахтар без дозволу начальника шахти не має права женитися. Як в армії. Пиши рапорт, ми подивимось, що за подругу ти собі облюбував, чи варта вона честі вступити у наш шахтарський колектив. Адже всякі люди є! О, всякі! Дивись, ти дивись! А то можеш вскочити у таку халепу, що потім все життя чухатимешся...

Григорій зірвався на ноги, нервово почав ходити по довгій кімнаті. Тривожно билася думка: невже Петров знає про його лихо? Мабуть, знає, вирішив він, адже так промовисто натякає, що навіть дурний здогадається. А інженер тимчасом вів далі:

— Треба раз і назавжди завести порядок. Хочеш женитися? Женись. Але спочатку доведи, що маєш на це право. Щоб у тебе була квартира, щоб був добрий заробіток, щоб міцно стояв на ногах. А якщо немає поки що цих даних, треба порадити почекати, адже любов не втече. У нас майже перевелись такі поняття, як наречена, суджений. Куди поспішати? Встигнеш з козами на торг. Походи трохи до неї, позалищайся рік-два...

— Не погоджуюсь,— нарешті озвався Стародуб.— Якщо піти далі, то з свободи, гарантованої нам конституцією, нічого не залишиться. Щось ви тут... тее, товаришу Петров.

— Свобода! — вигукнув інженер, червоніючи.— Мало вам свободи? А я вважаю, що ми дуже багато, занадто багато даємо свободи молодим людям. Свобода в сім'ї, свобода у школі, свобода на підприємстві. А це веде знаєте до чого? До анархії. Я не за урізування свободи, а за правильне виховання. А то може трапитись отаке, як сталося з моїми сусідами. Був у матері один син, молилася на нього, сама недоїдала, для нього берегла шматочок. А він злигався з компанією, почав годинники знімати у трамваях. Мати в розпачі. «Якщо не кинеш,— каже, заливаючись сльозами,— піду і розкажу все міліції». Синок вислухав матір, увечері привів додому компанію, нагрів чайник окоопу і вилив його в рот рідній матері. Га? Як воно вам? А ви кажете — свобода. От вона й свобода.

Вони говорили довго, аж поки, нарешті, Стародуб не заспокоївся — інженер нічого не знав про випадок з Клавою. Григорій з легкістю зітхнув. В душі промайнула надія, що, може, ніхто не буде колоти йому очі за його необачний зв'язок з рецидивісткою, що, може, все незабаром забудеться і він зможе тоді сміливо, прямо подивитися всім у вічі. Хоч би швидше линув час!

Юнак вирвав з блокнота два листки паперу, сів писати листа батькові. Це був його перший лист у село Вишеньки. Розповів про

свою роботу, а в кінці приписав: «А ще повідомляю, що я купив для сестри шубу за дві з половиною тисячі карбованців. Підходяща буде для Оленки. Незабаром вишлю поштою. Ваш син Григорій».

Заклеїв конверт і з полегкістю зітхнув. Петров спав, розкидавши руки, за вікном вітер сторожко торсав віконну раму. Григорій повернувся обличчям до ліжка, подивився на фотографію Наталі. Вона, як і раніш, продовжувала тихо посміхатися, дивлячись на світ своїми великими здивованими очима Золушки. Як вона там? Чи не забула? Хто його знає. Все може бути. В листі до батька він і словом не натякнув про дівчину. Причиною було нечисте сумління. Але у юнака з'явилося й інше почуття, якого не було раніш,— він тепер знав, що навіть він, розумний і дужий, може помилятися.

XVIII

Горе, яке неждано звалилося на плечі Стародуба, здирало з шкіри юнака золоту луску, і він корчився від болю. Мудрий Дереза бачив, як страждав його улюбленець, але на допомогу не приходив. Чому? Невже він махнув рукою на хлопця? Невже прямий і ясний Степан Орлик заступив шлях до серця Стародуба?

Про це не раз думав з гіркотою Григорій, зустрічаючись очима з старим гірником. Але Дереза жодним словом не натякнув про те, що сталося. Питав у юнака про роботу, давав

поради, навіть якось сказав, що думає залучити його до навчання у вечірнім гірничім технікумі, але про те, що терзало душу юнака, мовчав. Якось вони разом йшли з клубу, де тільки-но закінчилися збори молоді, говорили про різкий ривок, якого досягла шахта у вуглевидобутку.

— Схоже на те, — говорив Дереза, — що ми вилізем з ганьби і закінчимо рік благополучно. Хоч і важко надолужувати прогаєне.

Стародуб хотів щось сказати, та раптом змовк і зупинився. Просто на нього йшов Шилохвостов.

— Здрастуйте, — спокійно сказав слідчий і подав Григорієві листа. — Вам.

Він козирнув і швидко пішов геть. Григорій стурбовано крутив у руках листа, знаючи, від кого він, і німіючи від страху. Пропав. Тепер уже остаточно пропав він, бо он як дивиться на листа Дереза, на язиці у нього щось крутиться. Візьме і поспитає, що йому скажеш у відповідь?

— Ану, читай, читай, чого вона ще хоче від нас, — раптом сказав Дереза і плюнув собі під ноги.

Григорій звів благально очі на Миколу Захаровича, наче просив пощадити його і не допитуватись, що у тому листі. Та старий гірник не помітив того погляду, стояв і чекав, поки юнак прочитає листа і скаже йому, що там написано. Але Григорій чогось вичікував.

— Секретів у нас з тобою у цьому питанні немає, — раптом сказав Дереза і посміхнувся, — так що ти не бійся.

Григорій розірвав конверт і прочитав записку, написану круглим школярським почерком: «Дорогий Гришо! Шахтаре мій! Це мій перший і останній лист до тебе, бо незабаром я вже буду далеко-далеко. Якщо у тебе залишилось почуття до мене, а воно мусить залишитись, то принеси мені передачу. Тут, у слідчій тюрмі, лягаві погано нас годують». Григорій не дочитав. Грубий, відворотний тон записки вразив його в саме серце. Густа фарба залила його обличчя. Хотів було негайно розірвати записку, але Дереза взяв її в отетерілого юнака з рук, швидко пробіг очима.

— Ну що ж, понеси! — спокійно відрубав Дереза. — Понеси передачу! Бач, мати чомусь не несе, може, відмовилась, а може, й немає чого нести. Це, знаєш, драма. Велика драма. В житті всяке буває.

Як вдячно глянув Григорій на Дерезу! Адже справді треба мати велике серце, щоб сказати: «понеси». Але Григорій помилявся. Зовсім не тими міркуваннями керувався старий шахтар, радячи юнакові сходити до тюрми. Хай подивиться на цегляні мури, хай побачить всю глибочінь прірви, у яку його так швидко тягли події. Від цього він стане дужчим і сильнішим. Це піде на користь.

А Григорій, одержавши згоду Дерези, вже біг на базар. Купив великий шмат ковбаси, бринзи, взяв у крамниці кульок цукерок, три великих білих булки. Все це загорнув у пакунок, сів у автобус і поїхав аж до околиці міста, де була тюрма.

Похмура сіра кам'яниця стояла мовчазно і таємниче. Залізні козирки прикривали вікна зверху і знизу — щоб можна було дивитись лише у простір, де шугають птиці.

Низенька кам'яна стеля нависла над ним, коли він зайшов через вузькі залізні двері. Біля віконечка з написом «комендатура» стояло кілька чоловік — бабуся з восковим обличчям черниці, якась довга і куда жінка з вуаллю на пофарбованому обличчі, дядько в сіряку. Григорій став у чергу. Коли віконечко відчинилося, він побачив коменданта з бритою головою. Він приймав передачу, вмілими руками розламував хліб на рівні чотирикутники, шаткував великим ножом ковбасу, потрошив сир... «Це для того, щоб не передали з іжею записки», подумав Григорій. В горлі у нього пекло, важка стеля давила, нічим було дихати, хоч повітря тут було чисте. Стояв біля кам'яного стовпа, чекаючи відповіді. За півгодини віконечко знову відчинилося, суворий комендант викликав Стародуба і вказав йому місце у реєстраційній книзі, де круглим дитячим почерком було виведено: «Одержала все сповна». Оце і все. Віконечко з грюкотом зачинилося, люди виходили на повітря. Григорій теж вийшов. Віддалився від кам'яниці, постояв мить, оглядаючи вікна, потім швидко пішов геть.

Вся його душа, все єство були пригнічені, наче йому хто наплював у душу. Хотілося швидше до людей, до світла, до друзів. А чи є в нього друзі? Є! Багато хороших і світлих людей. В кожную скрутну хвилину життя вони

приходили йому на допомогу, підбадьорювали його, подавали руку. Але він не завжди відповідав своїм друзям теплом і вдячністю. Він гадав, що зможе обійтися без дружби,— у нього такі дужі плечі, у нього такі вправні руки — он уже бригадиром став, а це ж лише початок! Про нього навіть газети почали писати! Он як!

А чи не видається це все авансом, наперед? — думалося.— Може, це вексель, по якому треба платити? Он як з ним носяться, у дружбу йдуть такі люди, як Дереза! Хто такий Дереза? Це герой, людина великої слави. А він? Зарозумілий і гордий горобець, якому, бачте, море по коліна. Ой, це море! Чи ж переплинеш, якщо не трапиться добрий лоцман і не вкаже, де глибокі, а де мілкі місця, де підводні камені і де крутоверті? Про все це варто, необхідно подумати. Пора подумати.

А в гуртожитку його чекав Дереза. Дивись ти! Всю дорогу думав про нього, а він сидить з Петровим, в шахи грає. Витяг худу зморшкувату шию і з тривогою позирає на білого ферзя, який забрався аж на восьму паралель чорних! Григорій схилився над дошкою, оглянув позицію. Петров, знаючи тактику навалного прориву, яка не рахується з жертвами заради вигідної позиції, далеко висунув одинокого ферзя, націлившись на головну мішень. На що він надіється? Хіба одним ферзем грають?

Дереза, побачивши, що противник заривається, не маючи достатніх сил для вирішальної атаки, заспокоївся. Він повільно розгорнув свої фігури, примусив відійти ферзя і згодом

перехопив ініціативу. Коли Петров заметушився, боязко підраховуючи свої втрати, Дереза випрямився, сказав:

— Ферзь сильна фігура, але один він без допомоги нічого не вартий.

«Про мене сказав, — подумав Григорій. — Повторив мої думки. Значить, ми однаково з ним думаємо».

Петров, зрозумівши стан, у якому були його фігури, великодушно заявив:

— Здаюсь.

У Дерези навіть рум'янці виступили на впалих щоках, посічених дрібними зморшками. Він був задоволений перемогою. Потер зашкарублі руки, пройшовся по кімнаті.

— Зайшов оце по дорозі, — нарешті сказав винуватим голосом, звертаючись до Стародуба, — захотілося погомоніти. Тут у мене машина вниз, так я оце запрошую тебе покататися зі мною. Хочеш?

Він дивився усміхненими очима на Стародуба, а той теж відповідав з усмішкою однодумця: знаю, мовляв, як воно вийшло «по дорозі». Буде балачка сьогодні!

Уже в машині, коли Дереза упевнено вивів свою «Победу» на шлях, що лежав посеред містечка, Стародуб відкашлявся і приготувався до великої розмови. Але Дереза мовчав. Він пильно стежив за накоченим шляхом, вкритим тоненьким шершавим льодком близької зими, ніби чекаючи, поки юнак сам заговорить. І щоб порушити неприємну паузу, яка завжди лякає закоханих один в одного людей, старий гірник першим не витримав і сказав:

— Ти ж, мабуть, і не бачив як слід нашого висілка, не був у місті?

Григорій з полегкістю зітхнув. Добре, що розмова пішла іншим шляхом, а то довелося б страждати, описуючи подробиці цих відвідин тюрми. Який же делікатний і розумний у нього друг! Ось чому Стародуб охоче погодився, що він таки справді мало що тут бачив, вірніше, нічого не бачив, бо не встиг.

— А в нас є що показати, є на що подивитися,— з гордістю продовжував Дереза.— Он бачиш, стоять білі коробочки? То закладено тридцять нових будинків для шахтарів. На той рік будуть закінчені. Хороші будиночки, особняки. Придивляйся краще, можеш облюбувати один із них — тобі доведеться жити там. Посадиш садок, жінку візьмеш, з роботи йтимеш — дітки бігтимуть назустріч, покатати верхи проситимуть. Отак.

Машина різко повернула направо, пішла по нерівному змерзлому ґрунту. Тут ще не вимостили дороги.

— А оце наш палац культури. Теж незабаром стане до ладу. Один кінозал на тисячу місць. Сорок кімнат для роботи гуртків самодіяльності. Є де розвернутися. Такий палац є лише в Горлівці. А ми будуємо із спеціальним містечком для дітей. Не про себе лише думаємо — он скільки шахт навколо. А ще ж і нові закладають, тут таке почнеться незабаром...

— Миколо Захаровичу,— перебив його Стародуб,— а у вас є футбольна команда?

— Не поспішай, хай я вже по порядку. Ось

глянь — це наше ательє мод. Бачив де-небудь таке? Кожного сезону виставку нових мод влаштовують, конкурси на кращий одяг і все таке інше. Це вже мені моя донька розказує...

Вони тепер мчали мимо довгого білого кам'яного паркана, якому, здавалося, немає краю. Дереза зупинив машину біля входу, весело сказав:

— А тепер гайда на футбол. Вилазь.

Зайшли у вузьку хвіртку, що невидимо тулилася біля величезних воріт, зараз зачинених, вибралися на високий поміст трибуни. В неясній імлі вечора виднілися напівкруглі ряди білих лав стадіону. Посередині чорнів квадрат футбольного поля.

— Оце наш стадіон! — сказав Дереза. — Держава вклала в нього двісті тисяч карбованців. Це треба знати тобі.

Довго стояли мовчки, вдивляючись у неясні контури трибун, що були тепер посиротілі, припорошені снігом. Григорій примружився і враз побачив парочку. Хлопець і дівчина сиділи на великій лаві, тісно притиснувшись одне до одного. Григорій придивився уважніше і впізнав по безкозирці Володимира Бака. З ким же це він? Невже з Танею Приходько? Юнак зробив кілька кроків до трибуни, та враз зупинився. Просто на нього дивилася Таня. «Он як, — подумав Стародуб, — значить, правду говорив матрос, що не витримає карих очей... Не витримав і закохався. Напевне, буде незабаром весілля...»

Юнак повернувся до Дерези, сказав абищо:

— Люблю футбол! Чистий спорт.

— Увесь народ наш любить його, — погодив-

ся Дереза. — Це тобі не бій тарганів, — він за-
сміявся. — Читав оце недавно про Америку, про-
сто очі на лоба лізуть. — Він зробив кілька
кроків по скрипучих доріжках. — У нас команда
не така вже й показна, далеко їй ще до москов-
ського «Динамо», але... Побачив би ти, що тут
робиться влітку щонеділі. Машини ледве про-
товплюються, а вже мотоциклів, велосипедів!
Побудеш тут і помолодшаєш наче...

Сіли в машину, і Дереза мовчки повів її не-
рівною дорогою в темну запону ночі.

— У степ? — здивувався Стародуб. — Тут
уже нічого немає.

Дереза заглушив мотор, запалив свою
люльку, виліз і сказав урочистим тоном:

— Помиляєшся — тут найголовніше, що я
тобі хотів показати. Це степ. Наша велика до-
нецька земля. Це золота земля, юначе. У ній
дуже багато вугілля. Чуєш?

Микола Захарович тупнув ногою і прислу-
хався.

— Чуєш, як дзвенить? То дзвенять великі
сховища добра. Великі кладові природи. Нам
треба розчинити ті кладові і забрати добро.
Воно дуже потрібне нашій державі. Ось чому
ми тут. Під нами океан, наповнений вщерть
золотом. Це також тобі треба знати.

Він помовчав, дослухаючись, як шумить на
вітрі бур'ян, потім повернувся всім корпусом
до юнака, раптом спитав:

— У тебе є батько?

Григорій розказав, що його батько працює
шорником у колгоспі, що він у вісімнадцятому
році очолював комнезам.

— Значить, мій ровесник твоїй батько, — з задоволенням відгукнувся Дереза. — Дуже можливо, що ми разом з ним ганялися за бандитами по лісах. Ти пишеш йому листи?

— Вчора написав...

Дереза мовчав, щось обдумуючи. Потім замугикав щось собі під ніс, розважливо махнув руками.

— Добре, що написав, а то я за тебе збирався писати йому. Хотів попросити приїхати і нам'яти тобі чуприну. Адже сам я не маю права, хоч і треба було б.

— Маєте право, — покійно вимовив Григорій. — Є у вас таке право. — Він нахилив голову. — Ось моя чуприна.

Дереза подивився на юнака, взяв його під руку, повів до машини.

— Тепер уже це буде зайвим. Правда?

Стародуб мовчав. «Ось воно почалося, — з острахом подумав про себе, — довго мовчав старий, ходив манівцями, а тепер не витримав, доторкнувся до головного. Зараз він висловиться, тримайся тільки!» Але Дереза не висловився. Мовчки завів мотор, погнав машину назад, до міста, яке горіло тисячами вогнів, кликало до себе людським теплом і щастям.

XIX

На землю падав пухнатий чистий сніг. Мерехтливі п'ятикутні зірочки довго кружляли у повітрі, завихрюючись у теплих потоках степового низовика, повільно погойдувались на сріб-

них хвилях і плавно осідали, ніби вибираючи місце, де упасти. Нерівний брук, плоскі дахи шахтарських будинків, принишклі дерева враз побіліли. Минали останні дні старого року, шахтарське містечко готувалося до радісного свята. Жінки і діти юрмилися навколо прилавків з ялинковими іграшками, на високій клумбі, яка стояла проти шахтоуправління і де завжди влітку цвіли яскраві жоржини, тепер стояв велетенський дід-мороз і посміхався людям своїми великими ватяними очима.

Іванченко сидів у кабінеті і дивився у вікно, думаючи про те, що ось за кілька днів шахтарі зберуться за святковим столом і будуть проголошувати тости за нове щастя, за нові перемоги. І, напевне, не в одного шахтаря на мить потьмариться обличчя в ту хвилину, коли він згадає про те, що шахта цього року не виконала плану. Так, оті вісім процентів вугілля, недоданих країні,—неприємна річ. Хоч за останній час шахта круто пішла вгору, однак невистачало часу, щоб сповна надолужити прогаяне. Так, невистачало часу. Цього року трест не пришле поздоровлень, не буде дзвінків від начальства, не буде наказу про премії. І все ж кожен інженер, як і кожний робітник, який знав про існування далекоглядного плану, виношеного Іванченком, був переконаний, що незабаром шахта буде названа у зведенні на самому початку, вгорі. Тверезий розрахунок підказував, що вже у першій половині січня шахта не лише виконає план, а й поверне державі весь борг. А тоді... А тоді піде нарощування наступу, включення резервів,

напружений, але рівний і неухильний рух вперед. Ось чому оті вісім процентів не були перешкодою до проголошення тостів за щастя, і ті тости будуть виголошені на шахті «Пролетарська-Крута».

І ще були у Іванченка аргументи, які він приписав для можливих розмов з своїми опонентами. Він знав, що на сусідній шахті ім. Комінтерну план цього року буде виконано, а може, навіть і перевиконано. Але що з того? Ось одгремлять палкі поздоровлення, відлунають пишні промови, стихне шум овацій, і знову цю шахту буде лихоманити, знову крива поповзе вниз. Чому? А тому, що сусіди не відмовилися від штурмівщини, від планування на сьогодні, лише на сьогодні. Але так уже далі не можна. Це — вчорашній день, а ми живемо не лише сьогодні, а житимемо й завтра, і післязавтра, рік і десять років, вічно.

Принесли свіжі газети, Іванченко жадібно накинувся на них. З приємністю переконався, що «Пролетарська-Крута» посунулася ще на один щабель вгору. Так, саме так. Поступово, без ривків, без коливань — вгору та вгору. І хоч загальний процент до річного плану залишався невтішним, однак лінія зросту була явна, і це дуже радувало Іванченка. Він зняв телефонну трубку і весело сказав Вакуленкові:

— Це один щабель є! Бачиш? «Комінтернівці» тепер за нами...

Вакуленко вже бачив зведення. Він розумів, що шахта почала вирівнюватись, але був невдоволений, що Іванченко не дав згоди оголосити загальношахтний штурм. Перекинули б

сили з пласта «К», на деякий час виключили б роботи прохідників на всіх дільницях, поставили їх на вуглевидобуток! Але Іванченко був неблаганний. Посміхався собі під ніс, вперто поблискував своїми гострими очима:

— Забудьте про штурми. Шахта — це завод, звикайте до ритмічного руху, до поступового, але невпинного крутого піднесення.

— Ось і маєш — вісім процентів, ніби те більмо на оці.

— Знаю, — тихо відповідає Іванченко, — наперед знав, що залишиться маленький хвостик. Але ж ми з тобою, гадаю, не останній Новий рік зустрічаємо?

Вакуленко щось нерозбірливо прогук у трубку.

— Отож-то й є, — відповів Іванченко, хоч він і не розчув репліки начальника шахти. — Отож-то й є. Не схиляй голови. Сміється той, хто сміється останнім.

Поклавши трубку і знову повернувшись до газет, Іванченко з радістю побачив давно очікуваний заголовок: «Нове в організації заробітної плати на «Пролетарській-Крутій». Радісно стукнуло серце. У скупій і обережній замітці обласна газета розповідала про видачу грошей у конвертах, про ліквідацію черги біля каси на шахті «Пролетарська-Крута». Прочитавши замітку, подзвонив у бухгалтерію.

— Федір Іванович? Ага, вже читали. От бачите, хвалять. Поки що стріmano, мабуть, самі не вірять, що це можливо. Інерція. Завтра повірять і будуть пропагувати. Портрети ваші надрукують...

У нього був піднесений настрій, в голосі дзвеніли тверді, дзвінкі нотки. Він бачив перспективу, він, нарешті, навчився дивитися вперед, бачити весь ліс, який часто-густо було заховано за однією деревиною. Хіба тільки він прозрів? Всі! Майже всі... Йому хотілося кожного працівника шахти поздоровити з цією перемогою, яка куди більше значила, ніж сто процентів від штурмівщини. Ось чому, побачивши у дверях Дерезу, Іванченко схопився йому назустріч, міцно потис руку:

— Поздоровляю, Миколо Захаровичу, поздоровляю.

— З чим?— здивовано звів брови Дереза. Іванченко махнув рукою.

— Та ось... З наступаючим.

Дереза посміхнувся і, знаючи вдачу секретаря парткому, ткнув пальцем у газету з зведенням, посварився пальцем.

— Знаю, знаю... Новий щабель, ще один стрибок...

Як же зрадив Іванченко! Ось він не помилився, всі досвідчені шахтарі відчувають це, розуміють, значить, він не помилився.

— Знаєте, це ж чудесно, коли ідея запалює серця всіх. Це вже одне само по собі — перемога...

— Гм-гм,— пробурмотів Дереза, думаючи про щось своє.

— Що ви хочете сказати, Миколо Захаровичу? Є щось погане?

— Знаєте, товаришу Іванченко, оце був я на молодіжних зборах, там були не лише молоді, а й такі діди, як я, Багатур і інші. І все

ж найстарішим за всіх, найтрухлявішим там був керівник комсомольського комітету... Отож яка недуга в людини: у тридцять років бути зовсім старим і немічним.

— Так,— поклав Іванченко кулаки на скло,— кого ж ви пропонуєте? Думали над цим?

— Думав,— тихо відповів Дереза і змовк. Він дивився на засніжений козирок сусідньої будівлі, на якому сиділи голуби, гриючи лапки. Нарешті відповів:

— Яка ваша думка про Степана Орлика?

Іванченко рвучким рухом посунув до себе кипу газет, почав уважно читати якусь статтю. Здавалося, він не почув запитання Дерези. Тоді шахтар вирішив повторити свою пропозицію.

— Виявляється, Орлик працював в райкомі комсомолу, не сказав про це по скромності. Поїхав до нас за рішенням бюро райкому.

— В райкомі працював?— відірвався від газети Іванченко.— Цікаво, цікаво... Ану, пришліть його до мене. Поговоримо. А як ваш Стародуб? Виплутався з каші?

— Здається, виплутався,— зітхнув Дереза.— У всякому разі, він там ні в чому не винен. Сам перевірів.

— Так,— протяг задумливо Іванченко,— бригадир ваш схильний до згубних пристрастей.

— Молоде пиво завжди бродить,— ухилився від прямої відповіді Дереза.— Мов гейзер той...

— Ну, дивіться, дивіться,— сказав Іванченко,— відповідатимете за нього ви. Ваша рекомендація, ваша відповідальність.

Відмітивши сплату членських внесків, Дереза вийшов у приймальню. Тут він раптом побачив Стародуба. Хлопчина зам'явся, почервонів, не знав, куди подіти очі.

— Щось сталося? — стурбовано спитав Дереза, відводячи юнака в куток.

— Одержав листа від батька... Пише, щоб приїхав на Новий рік, а Вакуленко не відпускає. Так я оце...

Дереза уважно подивився на хлопця.

— Тільки від батька одержав листа чи, може?..

— Від батька, але він пише й...

— Про Золушку?

— Про Золушку.

— Так,— промовив стиха Дереза і підморгнув юнакові.— Все там в порядку? З Золушкою?

— Все в порядку. Мені тільки три дні — миттю примчу назад.

— Ну, трьох днів для такого діла мало,— засміявся Дереза.— Тижня вистачить?

— Отак! — показав Стародуб на шию.

— Добре, почекай мене тут.

Дереза пішов до Іванченка в кабінет, згодом повернувся, вивів Стародуба на вулицю, сказав:

— Іди до Вакуленка. Маєш тиждень відпустки за свій рахунок. Але,— тут старий гірник зам'явся, поскуб свою брову,— один не повертайся. Чуєш? Повертайся з нею, кімната буде... Поки закінчимо будинок. Катай!

Потиснувши руку Дерезі, Григорій прожогом кинувся до гуртожитку, але раптом зупи-

нився, повернувся, підбіг до Дерези, обхопив його за шию і поцілував в зморшкувату щоку, потім в губи.

— Спасибі, Миколо Захаровичу! Спасибі.

Побіг, перестрибуючи через пухкі снігові замети. А Дереза стояв і дивився йому вслід, посміхався.

На землю падав чистий, тихий сніг. Небо було високе, сріблясте, неосяжне.

1956—1957

ЗМІСТ

	Стор.
Діамант	3
На переправі	21
Перша любов	31
Смерековий гомін	39
Вірний	50
Люда	60
Господар зеленого океану	71
Ольвія	82
Трясовина	124
Кам'яне небо (повість)	133
Михайло Чабанівський (біографічна до- відка)	321

Чабанивський Михайл Іванович.
Каменное небо. Рассказы и повесть.

Издательство «Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор *І. А. Цюпа*
Художній редактор *М. Н. Вальчук*
Художник *Д. Є. Каннабіх*
Технічний редактор *Й. М. Вайншенкер*
Коректор *І. Б. Глушкіна*

Здано на виробництво 18/VI 1957 р. Підписано до друку 12/XII 1957 р.
Формат 70×92/зв. 101/8 фіз.-друк. арк. 11,85 ум.-друк. арк. 12,0 обл.-
вид. арк. БФ 16920. Тираж 15.000 Зам. 4120.

Ціна в оправі 4 крб. 60 коп.

Издательство «Радянський письменник».
Киев, Красноармейская, 6.

Книжкова фабрика Головидаву Міністерства культури УРСР,
Одеса, Купальний зав., 5.